

Дунё адабиёти хазинасидан

Аҳмад Лутфи Қозончи

ҚАЙНОНА

(роман)

Таржимон: **Йўлдош Эшбек**

Тошкент

«Мовароуннаҳр»

2004

Ўзбек ўқувчиларига «Саодат асри қиссалари», «Ўғай она» романлари орқали яхши таниш бўлган Аҳмад Лутфи Қозончининг мазкур асари чин гўзаллик, юксак ахлоқ, қайнона-ўғил-келин ўртасидаги муаммолар ва уларнинг гўзал ечими ҳақида.

Бу китоб мухтарама қайноналар, суюкли келинлар, бўлажак куёвларимиз учун содиқ хамроҳ бўлишига аминмиз.

Сўзбоши муаллифи:

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Тоҳир МАЛИК

Мухаррир:

Филология фанлари доктори

Баҳодир КАРИМ

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари номзоди

Абдумурод ТИЛАВОВ

ЎҚИБ, УҚИБ, ИБРАТ ОЛАЙЛИК

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Сарвари олам Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилган эканларким: «Аллоҳ гўзалдир ва гўзалликни севар».

Гўзаллик деганда биз нимани тушунамиз? Юз чиройиними ё либос чиройиними? Гўзал оила деганда нимани тушунамиз? Бу саволларга жавоб топиш учун кўп донишмандлар фикр юритганлар, дурдона асарлар ёзиб қолдирганлар. Мусулмон одамга, унинг оиласига хос гўзалликка эришиш йўлларини Қуръони каримдан, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг суннатларидан ўрганамиз. Гўзалликни бошқа ёқлардан излаш беҳудадир.

Мухтарам хўжамиз Аҳмад Лутфи Қозончининг қўлингиздаги «Қайнона» асарларини ўқигач, ана шу гўзалликка эриша олган бир мўътабар оила билан танишдим. Бағоят ҳузурландим. Мен яқин йилларда бу каби ҳам мароқли, ҳам фойдали асарни ўқимаган эдим. Асар Мунаввархоним

тимсолидаги ибратли қайнона ҳақида бўлса-да, унда исломга хос хулқларнинг юксак намуналарини кўрамиз.

Етим ҳаққини адо этиш, садақа-эҳсонни пинхона қилишнинг фазилати, масжидда ибодат қилиш одоби, дастурхонда исрофгарчиликка йўл қўймаслик, қизларнинг беҳаё кийими, қайнона-ўғил-келин мажбуриятлари... Хуллас гўзал мусулмон оиласи учун хос бўлган фазилатларни кўрдим ва бу китоб шунчаки «роман» эмас, балки гўзал ахлоқ шарафланган роман, ҳар бир оилада қўлма-қўл ўқилиши шарт бўлган китоб, деган қарорга келдим.

Асарда қаламга олинган қайнона-келин муаммолари бизнинг оилаларда ҳам бор. Келишмовчиликлар орқали бузилаётган оилаларнинг сони тобора қўпаймоқдаким, бу бизлар учун ғоят ташвишли ҳол бўлмоғи керак. Бу келишмовчиликларнинг, бу бузилишнинг сабаби тарбиясизликдир. Биз бўлажак оила бошлиғи — ўғилни, бўлажак келин бўлмиш қизларимизни тўғри тарбиялай олмаймиз. Тўй учун ҳашамларни тўплайверамаизу, аммо гўзал хулқларни эгаллашига эътиборсиз қоламиз. Оқибат эса...

Роман гарчи турк оилалари ҳақида бўлса-да, унда биз ўзимизни кўрамиз. Азизлар, китобни шунчаки ўқиб қўйманг, вояга етаётган фарзандларингиз билан бирга қайта-қайта ўқинг, Мунаввархонимнинг, ўғли Мустафонинг, келини Аминанинг хулқларини англанинг, уларда шундай хулқни тарбия қилинг.

Шунда эрта-индин куёвга узатадиган қизингиз тақдирдан кўнглингиз хотиржам бўлади: Бу китобни муҳтарама қайноналар ҳам, суюкли келинларимиз ҳам ўқисинлар. Бирга ўқисалар янада яхши. Айри-айри ўқисалар ҳам биргаликда амал қилишга киришсалар аълороқ бўлади.

Энди муаллиф ҳақида икки оғиз сўз: Аҳмад Лутфи Қозончи афандимиз ўзбек китобхоии учун нотаниш эмас. Муҳтарам зотнинг улуғ асарларидан «Саодат асри қиссалари»ни ўқигансиз, кейин «Ўғай она» романи билан танишдингиз. Камина бу кишининг суҳбатидан баҳраманд бўлиш бахтига етишганлардан. Туркия сафари арафасида «Саодат асри қиссалари» билан танишиб, муаллиф билан кўришмоқ орзусида бўлиб эдик. Туркиялик биродарлар бизнинг бу орзуимиздан хабар топишгач, мамлакатнинг қадимий пойтахти Бурса шаҳрига бордик. Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон билан бирга университет илоҳиёт факультети декани ҳузурида анча ўтирдик. Декан «хўжам ҳозир келадилар», деганларига биз «у киши уйда экан-у, келиб қоларканлар» деб ўйлабмиз. Орадан бир ярим, икки соатлар ўтгач, декан яна телефон қилиб, «банд эканлар, чиқа қолайлик», дедилар. Кейин билсак, муҳтарам афандимиз икки қават юқоридаги ўз хоналарида иш билан банд эканлар. Биз суҳбат охирида у кишини Ўзбекистонга таклиф қилдик. «У ерга бориб нима қиламан, мен бажаришим лозим бўлган бирор иш борми? « деб сўрадилар. Биз «китобхонлар билан учрашасиз», дейишдан бошқа гап топиб бера олмадик. Аҳмад Лутфи Ҳазратлари гапимизни эшитиб, мийиғларида кулиб қўйдилар. Декан изоҳ бердилар: «хўжам бекордан бекорга сафарларда юришни ёқтирмайдилар. Вақтни ғоятда қадрлайдилар. Бир йили хориждаги бир йиғинга юбориб эдик, икки кунда қайтиб келдилар...»

Сиз ўқийдиган бу китобнинг муаллифи ана шундай ўз касбига фидойи инсон.

Аҳмад Лутфи Ҳазратлари гарчи таклифимизни қабул қилмаган бўлсаларда, юртимизга ўз асарлари билан кириб келдилар ва кўплаб китоб муҳибларининг қалбидан жой олдилар. Таъбир жоиз бўлса, муҳтарам афандимиз «Қайнона» бахонасида яна гашриф буюрдилар. Биз қўлимиз кўксимизда: «Хуш келдингиз, муҳтарам зот», деб қаршилаймиз.

Тоҳир МАЛИК

I

Мунаввархоним аср намозини ўқиб бўлди. Шу пайт ўғлининг: «Яхши қолинг, онажон. Аллоҳ ёр бўлсин», деган гапидан одати бўйича бозорга кетаётганини англади. Она бошини қимирлатиб: «Оқ йўл ўғлим, « дея жавоб берди ва тасбеҳ ўгиришда давом этди. Мунтазам бир ҳолатда тасбеҳ доналари унинг ботинида кечаётган маълум бир зикр жараёнидан далолат берарди. Юзига дилидаги ҳузур-ҳаловат ва маънавий завқ акс этган сокин ва нурли кўзлари эса мулойим бир тарзда тиззаларига қараган. Гоҳида бу сокин кўзлар бир нуқтага тикилиб қолар ва эҳтимол, ҳеч нарса кўрмас эди.

Ҳар бир она фарзандини яхши кўриши табиий. Бироқ Мунаввархонимнинг ўғлига бўлган меҳр-муҳаббати бошқача, ўғлидаги гўзал одоб-ахлоқ йиллар давомида чеккан меҳнати ҳосиласи эди. Ўғли келишган, қовурли йигит эди. Бундан ташқари ўғлининг олийжаноблиги она кўнглига ҳузур баҳш этар эди. Мустафонинг ахлоқидан онасининг кўнгли тўқ. Бемаъни тенгқурларидан узоқлигини билади. Бу ишончни тоғасининг ўғли ҳам тасдиқлади. «Мунаввар, мен Мустафони жуда ҳам яхши кўраман. У бизнинг ҳузуримизда қандай бўлса, бошқалар ёнида ҳам худди шундай. Одоби, тарбияси ҳақида ортиқча ташвишланишнинг ҳожати йўқ. Бироқ, менинг сўзларим сени хотиржам қилмас, эҳтимол. Балким унинг хатоларини сезмаётгандирман. Майли, бошқалардан фикр сўрайлик-чи, нима дейишаркин? «.

* * *

Чўрумнинг тинч ва осуда чойхоналаридан бири. Чойхўрларнинг кўпчилиги қариялар. Юсуф афанди шу чойхонанинг доимий мижозларидан бири. Аммо баъзан асрдан сўнг икки ёш йигит ҳам кексалар суҳбатига сомеъ бўлишади. Улардан бири Мустафо. Ёш бўлишига қарамай катталарга эл бўлди. Ёшликнинг жўшқин туйғуларини ақлига бўйсундирди. Саратонинг киши нафасини қайтарувчи ҳарорати секин аста пасайди. Аср намозини жомеъда ўқиган намозхонлар бир пиёла чой учун чойхона томон юришди. Юсуф афанди ҳам икки дўсти билан чойхонага кирди. Жойлашиб улгурмасларидан хизматга етиб келган чойхоначи йигит стол устини чаққонлик билан артгач қаддини ростлади. «Нима истайсиз? « деган саволга ўрин қолдирмай:

— Чой болам, дейишгач, «Хўп бўлади» деб узоқлашди.

Жомеъдан чиққач, Усмон оға бир етим масаласида сўз очди. Раҳматли бўлган маҳаладошининг болаларидан бирини асраб олишига қарор қилиган эди. Боқиб катта қилиш савобини олиш ниятида эди. Бироз нафас ростлагач:

— Нима қилай, оғайни? Аллоҳнинг неъматига шукр, Бизга берди. Бермади деб онкўрлик қилмай, бир болани олиб катта қилсам нимама камаяди? Хотиним ҳам Худо йўлида бунга рози бўлди. Аллоҳ даргоҳига олиб борадиган нима амалимиз бор? Шу бола сабаб Аллоҳ бизни авф этар, — деди. Хурсанд бўлдим. Қарши чиқармикан деб ҳавотирланган эдим, — деди.

Юсуф афанди гапга қўшилди:

— Усмон оға, жуда ажойиб иш бўлди. Аллоҳ сендан рози бўлсин. Бир етимнинг кўнглини олиш, уйингда улғайтириш нақадар яхши. Бу яхшилик туфайли сенга савоблар ёғилади. Бундай ҳолатни бошдан ўтказмаган одам етарлича ҳис қила олмайди. Аммо етим ҳаққига етарлича риоя қила олармикансан? Бу ҳақда яхшироқ ўйлаб кўр. Сўнггида нолийдиган аҳволга тушгандан кўра ҳозир чорасини қилган маъқулроқ. Етим-есирга шайтон ёндош бўлади, дейдилар. Уларнинг кўнглини топиш жуда мушкул. Отаси ўлгудек урганида овозини чиқармаган бола, у ўлгандан сўнг бошини силаган қўлни урапти деб ҳисоблайди. Етимнинг кўнгли ярим бўлади, оға. Шунинг учун бу ишни уддалаш жуда қийин...

Бир-икки хўплам чой ичиб сўзида давом этди:

— Мен сенга мақбулроқ бир йўл кўрсатай, маъқул топсанг амал қил. Бу сен учун қулай ва

савоблироқ.

Усмон оға сўради:

— Қандай?

Юсуф афанди яна бир хўплам чой ичгач:

— Бола онасининг ёнида қолсин. Ҳафтада, ойда бир эҳтиёжлари учун пул бериб тур. Егулик юбор. Бирор дўкондан савдо-сотик қилсинлар, пулини тўла. Бирорта нонвойхона билан келиш, нонларини ўша ердан олсинлар. Менга қолса бу йўл яхшироқдир. Боласи биттами?

— Йўқ, учта. Кенжасини олмоқчиман.

— Жуда яхши. Лекин бутун оила билан хизматида турсангиз ҳам унга она муҳаббати ҳасратини унуттира оласизми? Менимча, йўқ. Энг жоҳил, ҳатто боласини кунда калтаклайдиган она ҳам ўша бола учун дунёнинг энг дилбар, меҳрибон оналаридан кўра севимлироқдир. Оқшомгача бир бурда нон бермай йиғлатса ҳам унинг бу ҳоли саройларда ноз-неъмат ичида улғаймоқдан яхшироқдир бола наздида. Қолаверса, сен бу болани олгач бир дардлари минг бўлади. Онадан туғишганларидан айрилиш дарди ёмон...

Юсуф афанди оҳангини биров ўзгартириб сўради:

— Бу боланинг онаси, ака-укалари сизникига келиб-кетиб туришади, шундайми?

— Албатта, хоҳлаган пайтларида. Хоҳ кеча бўлсин. хоҳ кундуз. Истаган пайтларида эшигим улар учун очик. Болалар келсинлар, бирга ўйнасинлар. Онаси келсин, кўрсин, меҳрини қондирсин. Бу уларнинг ҳақлари. Зеро, уларнинг учрашишларига йўл қўймасам қилган ишим зулмдан бошқа нарса бўлмайди.

Юсуф афанди сўнги хўплам чойини ичгач, Алҳамдулиллаҳ, деб дастрўмоли билан оғзини артгандан сўнг сўради:

— Бола олгач яхши кийинтирасанми?

— Албатта, ўз фарзандимдек кўраман. Уни олдинги аҳволида ташлаб қўёлмайман-ку. Ўз фарзандимдек бағримга босмасам олиб нима қиламан. Хизматкордек ташлаб қўйсам Аллоҳ нима дейди. Сен нима дейсан оға?

Шу пайтгача сўзга аралашмай ўтирган Маҳмуд оға гап-сўзларни диққат билан эшитмоқда эди. Кўзларини бир нуқтадан олмай жавоб берди:

— Сиз, ишга мени аралаштирманг, бир тўхтамга келинг, мен охирида фикримни айтаман.

Юсуф афанди давом этди:

— Жуда яхши, бу болани кийинтирасан. Уни келган ҳолида ташлаб қўймайсан, мен буни биламан. Бунга ишончим комил. Балки у сенинг уйингда ҳеч ерда тополмайдиган даражадаги ҳузур-ҳаловатни топар. Лекин иш бу билан битмайди. Унинг нозик бир жиҳати бор: қолган икки бола сизникига келганларида уни яхши либосларини кўрадилар. Рафиқанг уларга уйларида доим ҳам бўлавермайдиган егуликлар тутади. Бу аслида жуда яхши, лекин ўша болалар укаларидек шароитда бўлмагач ранжийдилар. Буни кўтара олмайдилар. Уйга бориб эҳтимол оналарига: «Бизга ҳам ўша нарсалардан олиб бер», харҳаша қиладилар. Бу ёшларида улар: «Ҳа, майли укамиз яхши яшаётган экан, биз сабр қилайлик», демайди албатта. Улардан буни кутиш яхши эмас. Бола-да! Демак қаранг, бир болага яхшилик қиласиз, иккинчи тарафдан икки бола хафа бўлиши мумкин.

Шу пайт Маҳмуд оға чой ташувчини ишора билан тўхтатиб, деди:

— Чойларни янгилаб, қайноғидан келтиргин болам.

Юсуф афанди сўзида бир оз давом этди:

— Сиз яна менинг айтганларимни ўйлаб кўринг, довдираманг. Бир бола сизнинг уйингизда гўштли палов ейди, бошқа иккови қуруқ пиёз билан қориб тўйдиради. Менимча, уччовининг бир ерда ёвғон егани афзал. Агар хайрли бўлсин десангиз, шундай қилинг. Фикрим шу. Нима дейсиз, Маҳмуд оға?

Маҳмуд оға ўйламасдан сўйламайди. Ҳозирга қадар у ҳам муаммо устида жимгина бош

қотирди. Икки суҳбатдошни диққат билан тинглаб, тўғри фикрни ажрим этишга ҳаракат қиларди. Бу орада чойчи қайноқ чой келтирди. Оға чойига шакар солиб аралаштираркан:

— Бу масалада шошмаган маъкул. Чойдан ичинглар марҳамат. Хўш, модомики, ниятимиз хайрли экан, ишимиз ҳам шунга мувофиқ бўлади, Иншааллох. Қани-қани чойдан ичинглар.

Чой ичиб бўлингач, Маҳмуд оға вазминлик билан сўз бошлади:

— Азизим, тўғри, етим бошини силаш жуда савобли, жуда хайрли иш. Бироқ етим ҳақиға рисоладагидек риоя этиш эса ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди. Ҳолбуки, савоб олишнинг асосий сабабларидан бири ҳам шу!

Усмон оғага қараб:

— Модомики, эзгу бир ишни ният қилган экансиз, менга қолса Юсуф афанди айтган таклиф муносибга ўхшайди. Агар боланинг онаси ҳам отаси ҳам бўлмаса уни уйингизга олиб борганингиз маъкулроқ эди. Бироқ ҳозирги вазият бошқача. Демак, болани олмасдан орқаваротдан ёрдам бериш хайрлироқ бўлади. Агар рози бўлсангиз бу ишга мен ҳам бош қўшсам. Оғайни, ташаббус сиздан, албатта. Аммо баробар ҳаракат қилиб, савобдан мен ҳам ҳисса олайин. Муҳими шуки, бу ёрдам фақат маҳфий бўлиши лозим. Уйга бориб, болани олмасликка қарор қилдим дейсиз. «Болани уриб-сўкиб савоб ўрнига гуноҳ орттирмайлик тагин», дейсиз. Аёлингиз мабодо: «Болани олмадикку, еб-ичишини таъминлаб турибмиз» деб қолса борми, бу гапни ўша она эшитса, кўнгил қолишма бўлмасин. Шунай эмасми, афандим.

Юсуф афандининг ҳақ сўзига Усмон оға нима ҳам дея оларди.

— Тўғри жуда ҳам тўғри. Аллоҳ мададкорингиз бўлсин. Аллоҳ савобдан бебахра қилмасин, деди. Етим масаласи шу билан ёпилди.

Бир неча дақиқа жим қолдилар. Эшик томонга қараб ўтирган Юсуф афанди Мустафо билан ўртоғи кириб келганини кўргач, мавзуни очишга қулай фурсат эклиди деб, секингина чақирди:

— Маҳмуд оға.

Оға бошини кўтарди:

— Ҳа, афандим, — деди. Кўпинча унга фақат афанди деб хитоб этарди.

— Оға, ана бу болаларни кўряпсизми? Ҳув анави столда ўтирибдилар.

Оға бошини ўша томонга бурди, қаради:

— Ҳа, ана у йигитларми? Уларни анчадан бери кўриб тураман.

— Хўш, нима дейсан?

— Нимага, нима дейман?

— Яъни бу йигитларнинг биздек кеса ёшли кишиларнинг орасига қўшилишига, бу чойхонага келиб кетишларига. Кўряпсизки, орамизда бошқа ёшлар йўқ.

Маҳмуд оға унга таажжуб аралаш қараб турди-да, гап бошлади:

— Ҳазиллашяпсизми? Сизга нима бўлди? Чарчаган кўринасиз. Булар олийжаноб, азамат йигитлар, менимча, бу ерга биздан кўра кўпроқ ярашади. Агар чойхона бир боғу бўстон бўлса, унинг энг тоза гуллари шу икки азаматдир. Биз бугун ақл ҳушимизни йиғиб олганмиз. Аммо агар биз шу йигитлар ёшида бўлсак, вужудимизда куч-қувват тўлқинланиб турса ўзимизни тута билармидик? Ўйлаб кўрайлик биз ўспиринлик пайтимизда шуларга ўхшармидик? Йўқ. Ҳозирги серфайз бир ҳолга киргунга қадар нелар қилмадик? Улар эса ҳосирданоқ ҳаётини ўзгача бир мезонлар асосига қурганлар. Ким билсин, бизнинг ёшимизга етганда қандай бўлади, улар? Фазилатлари шуки, улар ёмонликка кучи етмай қолганидан сўнггина ёмонликдан юз ўгирган эмас...

Маҳмуд ўга икки йигитга яна бир қур кўз кирини ташлади ва сўзида давом этди:

— Кекса киши нима учун ҳурмат қилинади? Менга тушунтиринг. Вазмин, одоб-ахлоқда ибратли, ҳаётда тажрибали тарбияли бўлгани учун эмасми? Масалан, олтмишга чиққан киши оппоқ соқоли билан маст-аласт юрса нима бўлади? Ҳатто бола ҳам уни калака қилади. Хорлайди. Одамлар олдида бир пуллик ҳурмати қолмайди. Ёки ёмон сўзлар билан икки гапнинг

бирида сўкиниб, оғзига келганини айтадиган одамни ким ҳам хурмат қилади? Инсоннинг иззат-хурматга лойиқ-нолоийқлиги хатти-ҳаракатидан ҳам билинади. Назаримда, бу болалар, гарчанд ёш бўлсаларда, маънавий ахлоқий жиҳатидан юксак даражага етишибди. Булар ҳам тенгдошларига ўхшаб кайф-сафога берилиб, турли қиморхона ёки майхоналарда кунини тунга уласа нима ҳам қилардингиз? Ота-оналари ёки қариндош-уруғларини иснодга қолдирса-чи? Динга, иймонга, ҳамийятга душман доғ бўлса амалларини англамаса не қилардингиз? Ҳайвонлардек мақсадсиз тилсиз жониворлардек бепарво юриш булар табиатига нолоийқдир. Менимча булар баъзи безори ёшларга аралашмадан тўғри йўл тутмоқдалар. Орамизда булардай азаматларнинг кўпайгани яхши-да!

Усмон оға унинг гапларини тасдиқлади:

— Жуда ўринли зарур гапни айтдингиз. Шуларга ўхшаш одобли ўғлим эди, яна Аллоҳдан нима истардим? Қонлари қайнаган куч қавватлари тўлиб тошган бир пайтда кучоқ очиб турган мункирга берилмасдан, ибодатида этса, отаси бобоси, тенгдошларининг жиддиятига эришса, кошки замонавий ёшларимиз шулардай ҳеч бўлмаса, шуларнинг ярмича бўлса?

Усмон оға сўзини тугатаркан ачиниби, афсуслангандай бошини чайқаб қўйди-да, Юсуф афандига қаради:

— Афандим, сиз ҳар ҳолда бир яхшиликни ният қилдингиз.

Сўнг чой ташувчига сал овозини кўтариб:

— Болам..., — деди ва қўли билан бу ёққа кел деб имлади.

— Сен бизга учта қаҳва келтир, ҳов анави икки азаматга иккита чой олиб бор. Биздан эканини айтма.

* * *

Юсуф афандининг уйи. Кечки таом пайти... Уй бекаси назарида Юсуф афанди бироз маъюсдек кўринди.

— Афанди, бугун бироз хафа кўринасиз? Бирон нарсадан хафамисиз?

— Ҳа, хоним, бугун бироз хафа бўлдим.

— Бир гап бўлдими? Яхшиликка бўлсин ишқилиб.

— Бўлди. Дўстларимиздан Усмон оға бор-у, шу киши бир етимни асрамоқчи...

— Ҳафа бўлганингизга қаранг. Буни нимасига қайғурасиз?

— Сен шошилма хоним. Мен ҳам бир етимга ёрдам берилаётгани учун хафа бўляпман демадим-у. Оладиган етими уч ака-уканинг бири экан. Оталари яқинда вафот этибди. Усмон оға бирини олмоқчи, бошқа иккиси шундай қолар экан. Ҳаммаси онасининг бағрида бўлсин, сиз ташқаридан ёрдам беринг, дедим. Қабул қилди. Маҳмуд оға ҳам унга ёрдам бермоқчи. Фақат бу яхшиликка мен ҳам қўшилаин, бу савобга мен ҳам шерик бўлайин деёлмадим. Ўйладим, ўзимиз тирноғимизнинг кирини сўриб ўтирган бўлсак, уларга қандай қилиб ёрдам берамиз, хайронман? Шароитмиз бемалол бўлса, биз ҳам етимни бошини силаб, кўнглини олсак хурсанд қилсак, хоним.

Хоним унга тасалли берди:

— Афанди, сиз ҳам бир яхшилик қилгансиз. Бири севиниб, бошқалари бошини эгиб қолишининг олдини олгансиз. Яхшилик ўрнига, яхшилик қилувчиларни тўсувчилардан бўлганингизда додимизни кимга айтардик! Худо сақласин. Тўғри, кўлимиз узун бўлса қани эди, биз ҳам бу ишга қўшилсак... Кўнгил истаиди, аммо начора. Бобом айтарди, бир хайрли ишни бажармоқ истаб, имкони бўлмаса, шу нияти учун ҳам савоб оларкан. Энди дуо қилайлик, Аллоҳ ишимизни ўнғласин, ниятларимизнинг рўёбга чиқишига мададкор бўлсин.

Юсуф афанди бу сўзлардан мамнун бўлди. Имкони бўлса, Усмон ва Маҳмуд оғаларга шериклик қиларди. Айни пайтда яхшилик этгани каби савобга сазовар бўлиш тушунчаси уни

севинтирди. Яқинда имом айтган гапни яхшилаб эслашга ҳаракат қилди: «Агар бирор киши дарё соҳилига йўловчилар дам олганда отларини боғлаб қўйиш учун бир қозик қоқиб қўйса, Аллоҳ таоло шу сабабли унга савоб беради. Ундан кейин яна бир киши келиб одамлар суришиб йиқилмасинлар дея шу қозикни суғуриб ташласа, унга ҳам худди шундай савоб берилади. Ниятнинг аҳамияти муҳимдир».

Хотини бир пиёла қаҳва келтиргунича шуларни ўйлаб қувонди, кўнгли таскин топди. Энди бемалол қаҳва ичса бўлади. Пиёлани бўшатар экан кўнглида бир савол туғилди.

— Дафтарга ёзилган савобнинг бу етимларга қандай алоқаси бор? Бу савоб уларнинг қорнини тўйғизадими ё хурсанд қиладими? Йўқса устига бир кийим кийдирадими? Бечора Юсуф, сен номаи аъмолингга ёзилган савобда дарҳол хурсанд бўлдинг. Етимлар-чи? Уларнинг кўз ёшлари тинадими?

Ҳа, масала ғоят муҳим. Мабодо бу фақат ўзига алоқадор бўлса иш осонгина кўчар эди. Афсуски, бундай эмас. Юсуф афанди ўзининг ширин ўйларидан ўзи уялиб кетди. «Эй, худойим, менга тўғри ўйлашни тўғри йўлдан юришни насиб этгин». Бу орада хотини кириб келди. Ҳозиргина хаёлидан ўтган фикрларни сўзлади, хотини бошини қимирлатиб, унинг гапларини тасдиқлади:

— Афанди кўп ўйланманг, етимларнинг онаси бор, муаммо ҳал бўлади. Мана менинг учта кўйлагим бор, биттасини берайлик. Иншааллоҳ, хурсанд бўлади. Эҳтимол ўзи кияр ёки болаларига кийим қилиб берад.

Орадан жиндай фурсат ўтиб хотини ичкаридан янги бир кўйлак билан рўмол олиб чиқди. Яхшилаб ўраб эрининг қўлига берди. Шу пайт муаззин хуфтон намозига азон айтди. Юсуф афанди: «Ё, Аллоҳ» деб ўрнидан турди. Жомеъда намозини адо этгач, хотини берган тугунчани олиб, тим қоронғу кўчага ойдин ният билан чиқди.

* * *

Тонг ғира-шира ёришган дамлар... Ҳароброқ уйнинг кичик боғи ўз бағрида уй бекаси учун кутилмаган совға сақларди. Тонг намозига уйғонган уй бекасининг лаблари бир муддат қимирлаб турди. Сўнг кўзлари отасиз ухлашга энди-энди кўникаётган уч гўдагига тушди. Эзилди. Жимгина ётоқдан чиқди. Фарзандларига ризқ сўраб, уларни паришон қилмасликни тилаб Аллоҳга дуолар қилди. Кўзларида пайдо бўлган икки томчи ёшни сидириб ҳовлига чиқди. Юзларига урилган сарин шамол уйқусини ҳайдади. Дуолар қилиб, таҳорат олгач, ўрнидан юраркан девор тубидаги қорайган нарсага кўзи тушди. Нима экан у? Қараса боғланган тугунча. Очиб кўрди. Янги, покиза кўйлак, битта рўмол. Бир зум нима қилишини билмай қолди. Ким кўйди экан? Олсамми, йўқми? Сўнг билдирмай яхшилик қилувчиларнинг иши дея олиб ичкарига кирди. Намоз ўқиди. Қуръони каримни очди. Эри ўлганидан бери ҳар тонг «Ёсин» ўқишни одат қилган эди. Унинг руҳи ўқиган ўқиган Қуръон савоби билан хузур топишини ўйлаб, тиловатга киришди. Қайси бири олдин ўлса, тирик қолгани ўлгунича унга бағишлаб Қуръон ўқишни, унутмасдан дуолар қилишни эри билан ахдлашишган эди. Бу ўша ваъдага вафо эди. Ўқиди. Қуръони каримни ёпди. Ўпиб кўзларига сурди. Келин бўлиб тушганида тиккан жилднинг ичига солди ва жойига илди...

Эрталаб соат саккизларда эшик таққилади. Усмон оғанинг хотини келган эди. Кенжа ўғлини ўзларига олиш таклифи...

Она юрагини таърифлаб бўлмас даражада қаттиқ изтироблар тўлдирган эди. Бир бахона билан ташқарига чиқди. Ўғлини бағрига босди. Ҳидлади, ўпди, тақрор кучди. Бир ёқда кўз ёшларини артар, бир тарафдан:

— Гўдагим, болам, етим фарзандим, — дея секин инграр, бола эса нималар бўлаётганини англамасди.

— Она, йиғламнаг, йиғламанг она, — дея бошлади. Овозидаги титроқдан унинг ҳам йиғлаб юборишини англаган она, ўзини тутди, боласини эзилишини хоҳламади. Дардини ичига ютиб, кўзларини артди ва ичкарига кирди. Нима деб бошлашни билмасди:

— Боламни олиб кетишга келдингизми? — демоқчи эди, айтолмади. Сўзни меҳмон хонимдан кутди. Усмон оғанинг хотини енгилгина йўталиб:

— Қизим, бугун болани олиб кетмоқчи эдим, — деди. Шу маҳал онанинг юраги даҳшатли даражада ура бошлади. Ўртаниши юзида зуҳур этди.

— Бирок, оғангиз кечаси келиб, фикридан қайтганини айтди. «Балки етим ҳаққига етарлича риоя қилолмасмиз», деди. «Савоб оламан дея гуноҳга қолмайлик, қизимга айт хафа бўлмасин», деди.

Она ҳаяжонланди. Фарзандининг кетмаслиги ундан жудо бўлмаслик севинчи билан қайғулари қоришиб кетди. Ортиқ гапиролмади.

— Нега хафа бўлайин, мажбур эмассиз ахир. Аллоҳ ризқларини берар, раҳмат, — дея олди, холос.

Усмон оғанинг хотини кетди. Уни кузатиб қолган она болаларига билдирмасдан, худди бирор иш билан машғул бўлгандек уй ортидаги деворга суяниб йиғлади, селу-селоб бўлиб йиғлади, шашқатор йиғлади, тўйиб-тўйиб йиғлади. Уларни боқиш учун эртага кимнингдир хизматини қилишга, бировлар эшигида болаларини тўйдириш учун уларнинг болаларига эрмак ўйинчоқ бўлишга рози эканини ўйлаб, куйиб-куйиб йиғлади. Бошқа болалар нозу-ниёз ичида, ўз болалари боши эгик, хору хас ичида ўсишини ўйлаб, тўйиб-тўйиб йиғлади...

Қанча вақт ўтди билмади. Бирдан эсига тугунча тушди. Номалум хайр соҳиби ким? Ёки ўғрими? Қочаётиб, кувиб етишларига кўзи етиб тугунчани бу томонга отдими? Йўғе, ўғри бир кўйлак ва бир рўмол учун ўзини таҳликага қўймас? Бу — ғамхўрлик, яхшилик аломати. Она буни хайрга йўйди. Аллоҳ гўдақларини оч-яланғоч қолдирмайди, ризқини етказди. Усмон оғанинг хотини болани ололмайдиган бўлди деганини қандай тушуниш мумкин? Нима бўлганда ҳам боласини олиб кетмаганлари яхши бўлди. Болалари кўз олдида, ўз бағрида ўсади. Аммо буларни боқиб улғайтирмоқ осон бўлмайди. Кимга ишонади, кимнинг юмушини бажаради? Бир кунлик нон топиш учун ўзгалар эшигида ишлаши, бировларнинг болаларига қараб, ўз болаларини қаровсиз қолдиради. Болаларнинг қорнини тўйғазди. Тозалигига кийим бошига қаради. Юз-кўзларини силади. Вақт пешинга яқинлашган эди. Туйқус эшик тақиллади. Уйга 12 ёшлардаги бир бола кирди. Устида қуриган ҳамирлар ёпишган унққан этак. Бундан боланинг нонвойхонада ишлашини билиш мумкин. Сочлари, юз кўзларига ун уриб қолган. Сокин, сўлгин чехраси, заифгина вужуди кишида енгилроқ бўлсада, ачиниш ҳиссини уйғотади. Бола бир-икки йўталиб:

— Хола, Жамила хола сизмисиз?

— Ҳа, ўғлим.

Бола мўлжалдаги хонадонга келганига ишонч ҳосил қилгач, чўнтагидан бир кичик дафтар олиб, қаршидаги бева аёлга узатди.

— Хола, бу дафтарни олиб анави қайрилишдаги нонвойхонага борасиз. Бир варағини йиртиб, узатиб битта нон оласиз. Икки варағини узатиб иккита нон оласиз.

— Ўғлим буни ким берди?

— Устам бериб юборди. Нонвойхонага бир кекса одам келди, уста билан суҳбатлашди, кейин шу дафтарни кўлимга тутқазиб, сизга бериб юборишди.

— Яхши, ўша кишини исмини биласанми?

— Билмайман хола.

— Суҳбат пайти эшитмадингми отини?

— Йўқ, унда мен ичкарида эдим. Эшитмадим.

Жамила хонимнинг ўйга толганини кўриб, бола сўрайдиган саволи қолмаганини англаб:

— Мен кетяпман, хола, кўп қолсам устам урушади, — дея чиқиб кетди. Жамилахоним бунда бир яхшилик бордир, дея эшикни ёпиб ичкарига кирди. Тонгдаги тугунча, Усмон оғанинг хотинининг келиб кетиши ва ниҳоят нонвойхонадан нон олиш... .

Эри ўлганидан кейинги кўнгилсиз ҳодисалар... Агар у ҳаёт бўлса, жигарпорасини бировга боқиш учун бериш кимнинг ҳам ақлига келарди. Ночорлик курсин. Ҳозирги сирли ҳолатлар ғойибона марҳаматлар... Буларнинг оқибати қандай бўлади. Бир қарасанг, болани олишни ўзлари таклиф қиладилар ва яна ўзлари рад этадилар. Бир ёқдан билдирмай тугун ташлаб кетишади, яна кимлигини айтмасдан кунлик нонларини таъмин этишади. Шубҳасиз, бу Аллоҳнинг бир лутфи карамидир. Мўмин бандаси дилига етимларга меҳрибонлик туйғуларини эҳсон этган, Аллоҳнинг Ўзидир. Ер юзида ўзига ўхшаган тул беваларнинг ҳоли паришон, қанча-қанчаси йўқчилик гирдобида. нима қилиш керак? Бу ёрдамларни рад этсинми, қабул этсинми? Рад қилса ҳовучида не емиши бор ва кўлидан нима ҳам келарди? Болаларни қандай боқади? Эридан ўзига ва болаларига қолгани бир боғ ва икки хоналик кичик уй. Даромад келадиган жой йўқ. Сотишга арзигулик нарса ҳам. Бундай ёрдамни қабул қилмоқдан ўзга чора ва мулоҳаза йўқ. Зотан, шу пайтгача бировдан бирор нарса сўраган эмас. Сўраб олгандан кўра, сўрамасдан келганига рози бўлмоқ яхшироқдир. Бу махфий ёрдам эди. Бунда Аллоҳ ризосидан бошқа мақсад кўринмас эди. Жамилахоним ҳолига шукр этиши лозим. Тўғри, мол-мулки бисёр эмасди. Истаганига эришган ҳам эмас. Эри ўлди. Болаларини базўр тўйғизар эди. Қолаверса, фарзандлари билан бирга яшашнинг ўзи ҳам катта неъмат. Худога шукр. Саломатлиги жойида. Тириклик учун номусини топтамайди. Қолаверса, бу дунё роҳат ва фароғат макони эмаску! Ким ҳам истаганини топиб муродга етиб ғам ташвиш кўрмай ўтган бу дунёдан?

Бир вақтлар онаси унга шундай ривоят сўзлаб берган эди:

Бир подшоҳ ҳасталаниб узоқ ётиб қолибди. Табиблар даво тополмабди. Ниҳоят сайёҳ бир табиб подшоҳ яқинларига: «Агар ҳеч дарди йўқ бир кишининг кўйлагини кийдирсангиз касал шифо топади, — дебди. Буни эшитганлар бундан осони борми, дея, кўйлакни сўраб суриштира бошладилар. Бироқ, дардим йўқ, дегувчи топилмабди. Шаҳарнинг бойларига, мансабдорларига учрабди. Ҳаммаси олам жаҳон дарди борлигини айтишибди. Ниҳоят, эшикма эшик юриб излаганлари ҳолда ҳам дарддан шикоят этмаган одам топилмабди. Шундан сўнг кўшни шаҳарга хабарлар юбориб дарди йўқлар бўлса подшоҳ хурсанд қилишини билдиришибди. Ниҳоят, бир кун кўшиқ айтиб тоғдан ўтин териб келаётган бир кишига рўбарў бўлиб ундан:

— Ота, дардинг йўқми? Нега хурсандсан? Устингда юк, хиргойи қилиб кетяпсан? — деб сўрашибди.

— Нима дардим бўлсин, ҳеч қандай дардим йўқ.

Ишонмай қайта сўрашибди. Шу жавобни такрор эшитгач:

— Жиддий сўзлаётган бўлсанг, сени хурсанд қиламиз. Бизга кўйлагингни берасан, биз оғирлигига тенг тилло берамиз, — дебдилар унга.

Киши жавоб берибди:

— Жиддий айтаяпман, ҳеч қандай дардим йўқ, аммо афсуски, кўйлагим ҳам йўқ.

Ишонмай уни ечинтириб кўришибди, ростдан ҳам унинг кўйлаги ҳам йўқ эди.

Жамиланинг онаси ҳикояни тугатгач:

— Қизим, дунёда дардсиз одам йўқ. Аҳволинг бундан ҳам ёмон эмасли учун шукр қил. Мусибатларга сабрли бўл, — деган эди...

Ўша кунни нон олиш учун дўконга борса одам жуда кўп экан. Ортига қайтди. Бирпас кутиб яна борди. Деярли навбат йўқ эди. Уялиб-тортиниб дўконга кирди ва нон чекини узатди. Нонвой бироз аввал ўзи юборган чекни таниди, нон олиб Жамиланинг олдига қўйди. Жамила кўлини узатмади:

— Амаки, дафтарни менга юборган эҳсон соҳибини билмоқчи эдим.

Дўкон эгаси кўпни кўрган одамга ўхшайди:

— Қизим, ўша киши ўзини танитишни хоҳласа чекни боладан бериб юбормай ўзи олиб борган ёки ўзингизни чақириб берган бўларди. Билиб ҳам нима қиласиз? Бу бир яхшилик. Истаги: сиз билмасангиз, уни олдида тилингиз қисилмаса, ҳижолат ҳам бўлмасангиз. Уни нияти шу.

Хонимни фаромуш кўриб, самимий оҳангда қўшимча қилди;

— Бунинг замирида ёмон ният йўқ, қизим. Сизнинг қийин ҳолга тушмаслигингиз учун, Аллоҳ ризоси учун ёрдам, қизим. Ўзингиз сўраб борган эмассиз, тўғрими? Ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамадингиз-ку. Аллоҳ сизга ва болаларингизга меҳрибонлик қилиб яхшилигини юзингизга солмайдиган бир ёрдамчи юборди. Бемалол ёрдамини қабул қилинг. У одам ҳам савобга эришсин. Сизнинг нонга эҳтиёжингиз қандай бўлса у кишининг ажр ва савобга эҳтиёжи шундай! Ва ҳатто ундан ҳам зиёд. Нонни хотиржам еяверинглар қизим.

— Хўп, амаки, бу олийжаноб кишини танисам, ҳаққига дуо қилсам, дегандим.

Дўкин эгаси бу соддаликдан енгилгина кулимсираб қўйишдан ўзини тиёлмади. Нонни унинг кўлига кўйгач:

— Дуо қилинг. Агар сиз исмини айтмасангиз ҳам дуойингиз ижобат бўлади, иншааллоҳ. Аллоҳ бу яхшиликни ким қилганини билмайди деб ўйлайсизми? Бошқа сафар сиз овора бўлиб келманг, дафтарни болангиз олиб келсин. Бунинг ҳеч ҳам ҳижолат бўладиган жойи йўқ.

Жамилахоним нонни олиб уйига жўнади. Нон чекини савобталаб Усмон оға жўнатганини билмади. Шундай яхшилик қилинажagini эшитган нонвой — етимпарвар кимса уларга нонни ярим баҳосида беришини айтган эди. Маҳмуд оға, Усмон оға ва нонвойдан иборат савобталаб инсонларнинг шу зайлда бошлаган иши сирлигича қолди...

II

Орадан бир ҳафта ўтди. Юсуф афанди Мунаввархонимнинг илтимосига кўра Мустафо ҳақида Маҳмуд ва Усмон оғалардан, бошқа чойхоначига ўхшаш яна бир икки танишларидан сўраб билди. Барчанинг фикри ижобий бўлди. «Бу ёшдаги йигитнинг айни ҳолатидан қувонмоқ лозим бўлади», — дейишди улар. Мунаввархоним Юсуф афанди тавсифидан мамнун бўлди. Аллоҳга шукроналар айтди. Ёнидаги 11 яшар ўғли Алига ҳам ҳавас билан қаради. Ичидан акасига ўхшасин, илоҳим, деди. Ўша сешанба куни Мустафонинг уйланишидан сўз очилди. Мунаввархоним буни анчадан буён ўйлаётган эди. Энди юрак ютиб тоғасининг ўғлига маслаҳат солди.

— Мени ёлғиз ташлаб қўйманг, Мустафо мени ўғлим бўлса, сизга жиян бўлади. Биргалашиб уни бошини икки қилиб қўяйлик. Муносиб жойдан келин излайлик.

Юсуф афанди нимадир демоқчи эди гапга хотини аралашди:

— Излаб узоққа боришни ҳожати йўқ. Ана, Маҳмуд оғанинг қизи Амина бор. Унга ҳаммининг ҳаваси келади. Одобли, ёқимли, гўзал қиз. Улар ҳам Мустафодан ортиқ яхши йигит топишолмайди, менимча.

Юсуф афанди хотининг мулоҳазасини маъқуллади:

— Тўғри, Маҳмуд оғанинг қизи жуда муносиб. Мунаввар шуни бир ўйлаб кўринг. Отаси менинг яқин дўстим. Ўтган куни Мустафони менга ўзи мақтаб қолди. Яхши одам. Покиза бир мусулмон киши. Бировдан ёрдамини аямайди. Маҳмуд оға учун мен кафил, лекин қизи тўғрисида бир нима деёлмайман. Қўшниларидан сўраб суриштиринг. Лекин эҳтиёт бўлинг, мени ҳижолат қилиб қўйманг...

* * *

Қўшниларнинг самимий ва холис мақтовларидан кейин яхши хулоса чиқарилди. Амина

Мустафо учун сўраб бориладиган бўлди. Юсуф афанди дангалига кўчди:

— Менимча, хайрли ишни чўзишдан маъно йўқ. Аввал аёллар бир неча марта бориб, кейин эркаклар қатнайдилар. Менга қолса, бу қатновлардан фойда йўқ. Ўзим бориб Маҳмуд оға билан гаплашайин. Атрофга овоза қилмай бир сўраб кўрай-чи. Кўнишса, гап йўқ, масала ҳал. Акси бўлса, ўзлари билади. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолади. Жилла курса берибди-бермабди деган миш-мишлар бўлмайди.

Бу таклиф Мунаввархонимга маъқул келди. Тўйга боғлиқ эркаклар билан битадиган ҳар хусусдаги ишни Юсуф оғага топширди. «Аллоҳ хайрли қилсин», — дея дуолар билан маслаҳатга яқун ясалди. Вақт алламаҳла бўлиб қолгани учун Али секин-аста мудрай бошлаган эди.

* * *

Мустафодан сўралди:

— Онанг сени уйлантирмоқчи, нима дейсан?

— Нима ҳам дердим?!

— Кўз остингга олиб юрганинг борми?

— Йўқ. Иймонли, покиза, ҳушхулқ бир қиз бўлса, бошқа истагим йўқ.

Бу қисқа суҳбат онасига билдирилди...

* * *

Мустафо бу масалада онаси билан гаплашмади. Фақат тўй бўлгунча намозларида, ёлғиз қолган кезларида дуода бўлди: «Ё, Раббим, уйланадиган бўлсам, менга покиза бир хоним насиб эт. Ҳалол сут эмган, Сенга бандалиқ қиладиган, мени Сенинг йўлингдан қўймайдиган умр йўлдошга рўбаро қил. Менинг ҳам, онамнинг ҳам ҳаққига риоя қиладиган, бу дунё у дунё юзимни ёруғ қиладиган бир жуфти ҳалол насиб эт. Эй, Аллоҳим, яхши турмуш, гўзал ҳаёт, насиб айла. Агар турмуш яхши кечмаса, бир-биримизни тушунмасак, менинг уйланишдан фойда йўқ. Аллоҳим, мени ҳузурни покинда уятга қўйма!»

* * *

Маҳмуд оға билан Юсуф афанди аср намозини Қуббали жомеъсида ўқиб чиқишди. Қуёш шомга аста секин йўл олган. Дарахт шохлари енгилгина қимирлайди.

— Афанди, бирор пиёла чой ичиб икки оғзи гурунглашсак, нима дейсиз?

— Яхши, аммо холироқ жойни танласак. Чой биздан...

— Бунинг аҳамияти йўқ. Чой бахона бироз гурунглашсак.

Уларга чойхонанинг холироқ жойи ҳам маъқул келмади. Шунда Маҳмуд оға:

— Юсуф оға, яхшиси бизникига борсак. Хўп денг. Бироз дам олиб, бемалолроқ ўтирамин.

Дўсти иккиланганини кўриб Маҳмуд оға унинг қўлтиғидан олди.

— Қани, қани, менга бу жойлар ёқмайди. Ҳали замон ҳар хил одамлар келади, туриб кетишга мажбур бўламиз. Яхшиси, уйга юринг.

— Мен сиз билан шахсий масалада гаплашмоқчиман.

— Жуда яхши уйда бундай суҳбатлар тақиқланмаган. Бемалол гаплашамиз. Ҳеч ким ҳалал бермайди.

Юсуф оға кўнди. Уйга боришди. Маҳмуд оға ичкарилади. Бироздан кейин: «Келинг, марҳамат қилинг!» дея таклиф қилди. Ичкари кирилди. Оёқ кийимларини ечиб бир чеккага қўяр экан Юсуф оға деди:

— Болалигимиздан онам шундай ўргатган. Раҳматли, интизомга жуда қаттиқ эдилар. Оёк кийимларни маҳсус жойга қўйилмаса, қулоғимизни енгилгина чўзар ва айтганини қилдиран эди. Ҳар нарсани ўз жойига қўйишга одатланганмиз. Тунда чанқаб уйғонган киши сувни қийналмай топарди. Кийим-кечаклар ҳар доим саранжом турарди.

Маҳмуд оға буни маъқуллади.

— Аллоҳ раҳматиға олган бўлсин. Ота-онамиз тарбия бермаса, худо билади ҳозир ким бўлардик. Болалиқдан менга намоз ўқишни ўргатди. Ўйин энг қизиган пайти отам беҳосдан сўраб қоларди: «Намоз ўқидингми, ўғлим? «Ёлғон гапирсанг жаҳаннамга тушасан. Бу тушунча миямга муҳрланган. Шу сабаб тўғриси айтишимиз: «Йўқ, бироздан кейин ўқийман». Отамнинг бунга жавобини ҳам жуда яхши биламан. Аммо ўйинни ташлаб кетиш ҳам қийин. Илинж билан отамга қарайман. Отам эса: «Бўлмайди болам, намоз ўтиб кетади. Ўйин ўтмайди», дер эдилар. Шунда ўйинни қолдириб намозга шошардим. Шундай улғайдик. Худога шукр, шу ёшга кирдик, намозни ўтказиб юбормадик. Эсан чикармадик. Аллоҳ таоло оатмни беҳисоб раҳмат билан сийлаган бўлсин!

Шу пайт эшик оҳиста тақиллади. Остонада 17-18 ёшлардаги гўзал бир қиз пайдо бўлди. Бошига чиройли рўмол ўраб олган, муслималарнинг бежирим либосидаги истарали қиз отасига қараб: «Лаббай, отажон», деди. Отаси Юсуф афандига ишора қилиб:

— Қизим, амакинг меҳмон. Чой-нон келтиргин.

— Хўп ота, амаки хуш келибсиз.

— Аллоҳ хушбахту, хушвақт қилсин, қизим.

Қиз секингина изига қайтди...

Маҳмуд оға:

— Менинг ёлғизгина қизим бор, афанди. Ибодатли, итоатли, Аллоҳдан кўрқувчи бўлсин дуолар қилдим, Худога шукр, шундай бўлди.

— Машааллоҳ, қизингиз одобли тарбияли экан. Аллоҳ кўлласин.

Сухбат асносида мақсад ўз-ўзидан ўртага чиқиб келмоқда эди. Юсуф афанди гапни нимадан бошлашни билмай тараддудланар экан, оға бир нарса ногоҳ эсига тушгандек:

— Афанди, ҳали шахсий бир масала хусусида гапирдингиз, — деди.

Энди иккиланишга ҳожат қолмаганини сезган меҳмон ҳозирланиб томоқ қирди. Негадир юрак уриши тезлашгандек бўлди. Ташқарида сукунат, қадам қадам товушлари ҳам тинди. Ҳали бир дақиқа аввал ёнида бўлган Аминанинг отасига Юсуф оға деди:

— Оға, сизга бир куни чойхонада икки йигитни кўрсатган эдим. Эсингиздами?

— Ҳа. Ўтган куни гаплашган йигитлар...

— Ҳа. Улардан бири Мустафо, аммамнинг набираси, қизининг ўғли.

Оға бирдан хаяжонланиб:

— Шундайми?

Юсуф афанди:

— Шундай оға. Унинг бувиси билан менинг отам туғишган ака-сингил.

— Кўп яхши, жуда соз, ундай бўлса, нега ўша куни танимаганга олдингиз?

— Бир куни онаси бизникига келиб, Мустафони четдан кузатган бир-икки одамлар фикрини билиб бер, деб мендан илтимос қилди. Мен сизлардан сўрадим оға. Табиийки, хатойимиз учун жазога тайёرمиз, оға... Биз шу йигитни уйлантириш ҳаракатидамиз.

Бу орада ташқаридан қадам товуши эшитилиб яқинлаб кела бошлади. Юсуф афанди жим бўлди. Бир-икки сониядан кейин Амина ичкарига кирди. Олиб келган айронни иззат-икром билан аввал меҳмонга, кейин эса отасига тутди. Отаси:

— Қўлинг дард кўрмасин, қизим. Айронни шу ерга қўйгин. Сен боравер, — деди.

Амина айронни қўйиб чиқиб кетгач, Юсуф афанди давом этди:

— Нима эди, ҳа, ўша Мусатфони уйлантирмоқчимиз. Аллоҳнинг амри, Расулulloҳ с.а.в.

суннатларига биноан қизингиз Аминани ўғлимиз, жиянимиз Мустафога сўраб келдим, оға. Мана, сиз билан бўладиган шахсий гапимиз шу.

Юсуф афанди бир икки лаҳза тин олиб, Маҳмуд оғанинг оғзига тикилди ва жавоб кутиб ўтирмасдан сўзида давом этди:

— Одатимизга кўра аввал аёллар бир икки марта қатнайди, сўнг ишга эркаклар аралашади. Мен эса бошқача йўл тутмоқчи бўлдим. Табиийки, масала фақат сизнинг маъқуллашингиз билан ҳал бўлмайди. Албатта, онасидан сўрайсиз, қизнинг фикрини биласиз ва шунга кўра жавоб берасиз. Агар ризолик берсангизлар яхши бўларди. Шунда совчилигимизни ошкор этардик. Бирор сабабга кўра бермайдиган бўлсангиз, бу сирлигича қоларди.

Маҳмуд оғани ҳаяжон босгандек бўлди. Қулоқларим алдамаяптими, дегандек кўзларини бир нуқтадан олмасдан сўради:

— Аминани Мусатфога дедингизми, афанди?

— Ҳа, оға.

— Мустафо яхши йигит. Маданиятли. Ўтган кун ҳам у ҳақдаги фикримни айтиб эдим. Вазмин, олийжаноб йигит.

Сўнг Юсуф афандига қаради:

— Афанди, иншааллоҳ бу ишни чўзмасмиз. Мен раъйимни ҳозирданок билдиришим мумкин. Агар онаси ва қизим рози бўлсалар, мен ҳам бу таклифни маъқуллайман. Аллоҳ хайрли этсин. Баробар дуода бўлайлик. Мендан сўрасангиз, қизим Мустафодек йигитга аслида лойиқ ҳам эмас. Энди бизга бироз муҳлат берсангиз. Уйдагиларга вазиятни тушунтирай. Чунки турмуш қиладиган Амина.

— Тўғри оға, аслида қиз ва хотиндан сўрамай маслаҳатлашмай, ўзбошимчалик билан қизини дуч келганга бериб юборишга мен ҳам қаршиман. Бу динимизга зид. Баъзилар пулига, мол-давлатига қараб қизини узатади ва икки кун ўтар — ўтмас иш маҳкама эшигига тақалади. Қиз бормайман деб қаршилиқ қилишига қарамай ота қайсарлик қилиб туриб олади. Натижада қиз бир олийжаноб йигит билан қочиб кетади. Икки кундан кейин эса мажбуран никоҳ ўқилади.

Улар бу мавзуда узоқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Юсуф афанди оқшом яқинлашгани учун оғанинг қистовига қарамасдан ўрнидан турди:

— Ўтирсам бўлар эди, аммо кеч қайтишимни уйга айтмаган эдим...

* * *

Амина отаси билан келган бирга келган меҳмоннинг мақсадини билмайди. Ташқарида қўйларини соғмоқда. Айни пайтда ичкарида ота-онаси унинг турмушга узатилиши ҳузусида маслаҳатлашаётганидан ҳам хабари йўқ. Орадан бироз вақт ўтгач, шом намозига чорлаган муаззининг тиниқ овози янгради. Отаси қўлига ҳассасини олиб хонасидан чиқди. Оёқ кийимларини кийди, одатдагидек нималарнидир пичирлаб боғ эшигига қараб юрди. Амина қўлида сут челакни кўтарганича ҳар диомгидек:

— Аллоҳ қабул қилсин, — дейишни унутмади. Отаси: «Раҳмат, соғ бўл, қизим!», дегандек бош қимирлатиб қўйди. Ҳеч нарсдан хабарсиз қизига меҳр ва изтироб билан қаради. Сўнг жамоатдан кечикмаслик учун қадамини тезлатди. Намозда ва намоздан сўнг, агар бу турмушга чиқишнинг оқибати хайрли бўлса осонлик ва саодатлар ато этишини, йўқса, ўртага бир тўсиқ чиқаришини ҳар ишга Қодир Аллоҳдан сўради.

* * *

Шу куни таомни бироз вақтлироқ танаввул қилиб, эртароқ уйдан чиққан Маҳмуд оға кўнглига ором берадиган масжид бурчагида жимгина ўтиргандек кўринса-да, аслида Аллоҳнинг

уйида эканини, Унинг уйида зикр билан машғул бўлиш кераклигини яхши билади. Яна биладики, меҳмонни эъозлашга буюрган бир дин соҳиби Аллоҳ, жомеъларда меҳмондорчилик одобига риоя этган мўмин қулларни мутлақо мамнун этажак.

Тил жим. Фақат дил йўли Аллоҳга очилган, ўз истагини ўзидан яхши билувчи Парвардигори ҳузурига чиққан, арзи ҳол айлаган. Йиллар шамолида тўзимас ихлос билан қилинган ибодатдан, оппоқ нурга ғарқ бўлган соқол ҳам қалбдан қўзғалиб кўздан оққан ёшлар билан нам бўлмоқда.

Бу орада масжид минорасидан бир садо эшитилди. Қарши биноларда акс-садолар бериб янгради. Кўнгилдан чиқиб, кўнгилларни тўлдирувчи нидо. Аллоҳнинг буюклигини эълон этувчи фиғон. Юксаклик, улуғлик, камол Аллоҳга оидлигини англаувчи нола: «Аллоҳу Акбар! Аллоҳу Акбар!». Мўминларни Аллоҳнинг уйига чорлов. Мўминларни Аллоҳнинг уйига меҳмонга, маънавий зиёфатларга чорловчи энг гўзал, энг дилбар товуш! Янгроқ наво. Бу сас оёқни толғин, таззару ҳолидан умидли ҳолатга келтиради. Буюк Аллоҳ уйида қилинган сўровни қайтармаслиги ва ҳузурда самимият ила кўтарилган қўлларни бўш қўймаслиги кўнглида бир қаноат ҳосил этади. Намоз ибодати шу қаноат ва ҳузур ичида адо қилинади...

* * *

Уйда она билан қиз ёлғиз. Онаси Аминани ёнига чорлади. «Қизим, сенга гапим бор». Она сўз бошлади:

— Амина, бугун бизникига келган киши бор-ку...

— Ҳа, она.

— Шу киши совчи бўлиб, Мустафо деган жиянига сени сўраб келибди, қизим...

Амина бундай таклифни кутмагани учун довдираб қолди. Юзи ҳаёдан қирмизи тус олди. Тили тутилиб, ерга қарди. Бир муддат шу зайлда жим ўтирди. Унинг жавоб бермаганини кўрган онаси сочларини тузата туриб, илова этди:

— Нима бўлди сенга Амина? Хафа бўлдингми, қизим? Бу барчанинг бошида бор гап. Бу Аллоҳнинг бир қонуни-ки, уни ўзгартириб бўлмайди. Ҳеч ким бунга қарши боролмайди. Отангнинг айтишича, покиза, ахлоқли, одобли, олийжаноб йигит эмиш. Онасининг онаси Мунаввар, отаси аввалроқ вафот этган экан. Яна 11 ёшли ўғли ҳам бор эмиш. Ўйлаб кўр. Уч кун ичида менга жавобингни айтгин, қизим.

* * *

Маҳмуд оғанинг ойдек қизи Амина ўзича келин бўлишига ҳали уч-тўрт йил борлигини чамалаб қўйгандию, лекин онасининг ногоҳ таклифи уни шошириб қўйди, ҳаяжонлантирди, ўйлантриб қўйди. Ёши ўн еттида эди. Йигирма ёшга қадар ҳали фурсатим бор деган қаноат билан ўзини овутиб юрарди. Яна тўғрисиани истасангиз, Амина ҳатто турмушга чиқмасликка ҳам рози эди. Нечун дейсизми?

Атрофда бундай хаёл-хулосага олиб келувчи мисоллар кўп эди. У ҳеч бир қайнона ва келин ўзаро турмушларидан мамнун эканликларини эшитган эмас. Хонадон сири кўчага чиқмасин дегувчиларнинг тил учиди: «Яхшимиз, бинойидек яшаб юрибмиз», десалар ҳам, уларнинг гап оҳангларида «Чиқиша олмаяпмиз, аммо начора», деган маънони уқиш қийин эмас эди. Икки хотин учрашиб қолишса, қайнонаси ёки келинидан шикоят қилади. Ёки маҳалла кўйдаги шундай бахтсизлардан гап очади. Оддий бир мисол: тўрт эшик наридаги қўшнинг келини Қазбон. Унинг айтишича эри бозордан келганда кутиб олишга уялган. Қайнонаси дарҳол:

— Ўғлимни кутиб олмайсизми? Нимага турибсиз? Сизни ким учун олиб келдим? — дея аразлаган эмиш. Икки кун ўтганидан кейин уйда бир меҳмон борлигида, боғ эшигидан кираётган эрини кутиб олиш учун бораётса, қайнонаси:

— Қизим айб бўлади. Эл юрт бор-а, дея меҳмон олдида изза қилган эмиш.

Бундай ақлдан, мантиқ ва инсонийликдан йироқ ҳодисаларни тинглаш Аминанинг кўнглини хира қилар, турмушга чиқиш истагини секин аста йўққа чиқариб борарди. Яна Казбон айтишича, бироз эътиборсизлиги туфайли пишираётган таоми тагига олиб куяди. Қайнона ови ўнгидан келган қоплондек унга ташланди. Ахир келин кўр бўлмаса, ўғли отдек ишлаб топган нарсаларни исроф этадими? Бели оғриб пул топмаганда... Устига устак ўтин ҳам кўп, истаганингча куйдир, ёқ...

Қайнонам бирпас тўнғиллагач, менга қараб шундай деди:

— Аллоҳдан кўрқинг, қизим, бошқа нарса демайман. У менинг ўғлим бўлса, сизнинг эрингиз.

— Она билмай қолибман. Атай куйдирмадим-ку...

— Албатта, билмай куйдирасиз. Қандай топилаётганини, қандай тер тўкилаётганини билмаганингиз учун, куйдирсангиз ҳам зарарини сезмайсиз. Агар ота уйда шу ишни қилсангиз нима бўлади? Эҳтимол ҳеч нарса... тарбияга қарайди-да. Бўй ўсгани билан иш битмайди. Теракда ҳам бўй бор, натижа - мева йўқ...

Қайнонам арзумаган баҳонани топиб авжига чиқарди. Овқатни билмасдан куйдириб қўйганим учун шунчалик қилиши шартми? Шунга хафа қилиш шартми? Шуми инсонийлик? Қайси ахлоқ китобида битилган бу? Ўзимни айбли санаб:

— Она, бошқа такрорланмайди. Эътиборли бўламан, десам, жавоби ҳаммасидан ошиб тушди. Икки соатча жаврадио, тагин нима дейди денг:

— Яхшиям бугун бировга озор берилмайдиган муборак кун. Йўқса кўнглингизни хуфтон қилардим. Шукр этинг. Яна бир бор шундай иш тутадиган бўлсангиз, ўзингиздан кўринг. Қозоннинг қопқоғини шундай эрингизни олдида очаман!...

Шунчалик аччиқ сўзлар айтиб кўнглимни оғритгач: «Хафа қилардим, шукр этинг», деганичи. Ўйладики, мен хафа бўлмадим. Унинг мени хафа қилмади, шунчаки насихат қилди. Кўргулик дея ўйладим, кўргулик. Ҳақоратни фазилат дея санайдиган аёл билан яшайманми? Кўргулик эмасми? Бундай аччиқ гапларни умримда эшитмаганман. Ота-онам менга бундай сўзларни асло айтган эмас. Бу гаплар ўй хаёлимга ҳам келмаган. Кўнгил қолиш ва хафагарчилик нелигини билиб олдим...

Инсон зоти бирор айб учун бундан ортиқ маломатга қолиши мумкинми? Ахир уйимизда бундай қўпол, қаттиқ гапирилмас, отам бунга йўл қўймас эдилар.

Меҳрибон оанжоним менга бу тарзда муомала қилган эмас, бошимга шундай кунлар келишини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Қизик, бизнинг уйда ҳам келин бўлса унга қандай муомала қилган бўлардик-а? Инсон зулми бошидан кечиргани, танигани учун ҳам шундай золим бўлармикан ё? Аслида ҳар бир қайнона ҳам келин бўлиб кўрган-ку ахир. Хўш, нега энди мушкетти? Ўзи тортган зулм аламини бировдан олмоқ керак? Йигирма беш йил кейинги ҳаётимни хаёлан тасаввур қиламан. Сочларим оқарган, ўғлим уйланган. Келин хизматда. Қахва тайёрлаб олдимга қўяди. Менинг қўлларим титрайди, қахвани тўкиб юбораман. Устига-устак келинга жаҳл қиламан. Бақираман: «Бироз нари қўйсанг бўлмасмиди? «Кўнглини оғритаман. Айбсиз келин, менинг аччиқ заҳар гапларимга чидолмайди, йиғлайди. Унга раҳм қилиш ўрнига, жаҳл қиламан:

— Йиғла, йиғла, бир пайтлар мени ҳам йиғлатганлар. Мен бошимдан ўтказдим бу кўргуликни. Сен ҳам тотиб кўр. Буниси ҳали ҳолва, бошимдан ўтган азобларни сенга ҳам торттирсам, Казбон отимни бошқа қўяман. Қахва тўкишни кўрсатаман ҳали сенга...

«Имиллама, Казбон овқат кечга қолмасин».

Қайнонам овозидан чўчиб ўзимга келдим. Енг шимариб дарҳол овқатни пишира бошладим. Ҳалиги хаёлим кўз ўнгимдан кетмади. Ё, Аллоҳ мен ҳам нахот шундай инсофсиз бўлсам. Агар шундай қайнона бўладиган бўлсам, ўша кунга етказмай мени жонимни ол, Раббим, — дея дуо

қилдим.

Бу сафар бир нохушлик бўлмасин дея эътибор бериб пиширдим овқатни. Кечкурун дастурхонга тортилганида негадир яна куйган ҳид келгандек бўлди. Эрим бир икки қошиқ овқат егандан кейин менга:

— Қазбон, овқатда куйик ҳиди борми, қарагин-а? — деди. Инкор эта олмадим. Чунки ҳидни мен ҳам сезган эдим.

— Ҳа бироз куйган шекилли, — дедим ноилож. Гапга қайнонам аралашди:

— Шунақаси ҳам бўлиб туради, келин ҳали ўрганмаган. Ўрганиб кетади. Кейингиз сафар эътибор беради. Э, болам, биз ҳам шунақа эдик. Янги келин бўлиб тушганимда неча марталаб куйдирганман...

Онасининг гапларидан эримнинг кайфияти чоғ бўлган эди. Кулимсираб сўради:

— Она, сиз ҳам овқатни куйдирганмисиз?

— Албатта, ўғлим, — деди қайнонам ва менга қараб:

— Ҳали янги келинсан. Баланд пастни яхши билмайсан. Хоҳлайсанми, йўқми бундай акс ҳоллар содир бўлади. Бир куни ўчоққа овқат қўйиб қўшни хонага ўтдим. Бир пайт бурнимга куйган нарсани ҳиди урилгандек бўлди. Бу нима экан-а? Қўшнилاردан бирортаси ўчоққа овқат қўйгану унутган. Қозондаги овқат эса часир-чусур куймоқда деган хаёлга бордим. Ташқарига чиқдим, ҳид озайди. Бирдан овқат қўйганим эсимга тушди. Ва бошимдан бир пакир қайноқ сув куйгандек бўлди. Югурдим. Не кўз билан кўрайки, овқат куйиб жизғанақ бўлибди. Эшик ёпиқ бўлгани учун ҳид ташқарига чиқмаган. Шундаги овқатга сув куймаганим эсимга тушди. Бироқ ғишт қопилдан кўчган эди. Дарҳол онамга: «Шу-шу нарсаларни олиб келинг, дея хабар юбордим. Ҳеч ҳам унутмайман, онам айтиб юборган нарсаларимни ўзлари югуриб олиб келдилар. «Тинчликми, қизим». Овқатни куйдириб қўйганимни айтдим. Онам енг шимариб овқат таёрлашга киришди. Мен қозон тагидаги куйганларни кириб тозаладим. Уларни боққа кўмаётган маҳалим қайнонам келдилар. Ҳеч нарсани сезмади.

Қайнонам буларни гапириб бўлгач, керишиб:

— Эҳ-хе, қайда қолди у эски қайноналик даври. Шундай ҳолат юз берса, эри бор демай қозонни нақ бошига кийгизиб қўяди. Бундай ҳолатлар бўлиб туради, болам. Қани ейлик, бўлар иш бўлибди.

Бу ерда бир англашилмовчилик борга ўхшайди. Чунки овқат пишиши билан мазасини татиб қўйган эдим. Яхши эди. Балки қайнонам кундузи айтган гапларига пушаймон бўлганмикин? Менга гап тегмаслиги учун бундай инсонийлик намунасини кўрсатаётганмикин? Тун бўйи бундай саволлар менга тинчлик бермади. Бироқ сахарда идиш товоқларга қарар эканман, турган жойимда қотиб қолдим. Мен куйган қозонни яхшилаб юлмаган эканман. Қозон ичида қолиб кетган куйик қолдиқлари бир қошиқ билан яхшилаб кириб олинган эди. Ўзимча ўйладим: овқатдан ўз-ўзидан куйик ҳиди келса, куйган қозонни биров тозалаб қўйса... Бунинг моҳиятига ақл етмаслик учун аҳмоқ бўлиш керак холос. Тишимни тишимга қўйиб, сабр қилдим. Овозимни чиқармадим.

Орадан бир неча кун ўтди. Кундузлари менга душмандек ташланадиган қайнонам, ўғлининг ёнида онамдек меҳрибон эди. Унинг бу мунофқилиги менга шундай алам қилардики, бир неча бор бу ишини юзига айтмоқчи бўлдим. Уни шарманда қилиб ичимни бўшатиб енгил тортай дедиму, ўзимни тийдим. Кунларим шу зайлда хафагарчилик билан ўтди. Эрим сўраганда «тобим йўқ» дедим. Ишонди, суриштириб ўтирмади. Бир куни кайфиятим яхши эди, тўпланиб қолган кирларни юваётган эдим. Чарчаб дам олган кезларим дарахтдаги қушларни томоша қилардим. Бу орада икки чумчуқ уришиб қолди. осмонда бир-бирига урилиб, кейин новдадан узилиб ерга тушган икки олмадек, ерга тап этиб тушарди. Ерда ҳам гўёки, бир-бирини ер эди. Атрофида бошқа қушлар чуғурлашиб уларга кўшилар, эҳтимол уларни ажратмоқ бўлиб аралашар эдилар. бу орада тўдадан ажраган икки қуш яна осмонга кўтарилин ёнма ён учиб

урушар эдилар. Шу қушларнинг ҳам бир-бирига шу қадар шафқатсиз эканликлари мени ҳайрон қолдирди. Улар нимани талашади? Ахир бу дунё уларники эмас-ку? Ювган кирларни қуриши учун дорга осиб қуриганларини йиғар эдим. Қайнонамнинг кийимларини диққат билан ювиб дарахт остига осган эдим. Бир маҳал қарасам, қушлар ифлос қилибди. Дарҳол қайта ювишга киришдим. Агар бу ҳолдан воқиф бўлса қайнонам яна алланималар деб юлиб олиши аниқ эди. Қайрилиб икки кадам юриб юрмай унинг ёқимсиз овозидан чўчиб тушдим. Деразадан бақирарди:

— Казбон, кўйлагимни нега олдингиз.

Ёлғон гапиргим келмади. Ҳожат ҳам йўқ эди. Табиий ҳол деб ўйладим.

— Қуш ифлос қилиб кўйибди. Бошқадан ювмоқчиман.

— Дарахт остига осангиз қуш ифлос қилади-да, чанг тушади. Бошқа бўлади. Нега ўзингизникини у ерга эмас, очиқ жойга илдингиз. Табиий, хоним афандининг либослари тоза, бизники эса не бўлса бўлсин.

Қайнонам яна шунга ўхшаш сўзлар билан ўйиб олди. Сўнгра:

— Онангиз ўрнида онангизман. Лекин сиз онангиздек кўрмайсиз, уни ҳурмат қилгандек қилмайсиз. Бунинг учун ҳали Аллоҳ ҳузурида жавоб берасиз, Аллоҳдан кўркинг. Қилган ишингиз онага зулм эмасми? — деса бўладими. Тепа сочим тикка бўлди. Келинликнинг ҳам бир чегараси, ҳадди бордир дедим. Ўзимни тутиб туrolмадим. Кўнглимни бўшатдим:

— Қандай қилиб онам ўрнида она бўласиз? Бундай сўзларни душманга ҳам айтмайдилар-ку. Қандай қилиб онам ўрнида она бўласиз? Хато қилсам онам мени кечирганлар. Сиздек ўйиб олган эмаслар. Ёки сиз қизингизга менга гапиргандек гапирасизми? Нечун кун бўйи турли жафолар қилиб, оқшом ўғлингиз келганида ўзингизни сипо тутасиз? Шуми она ўрнида она бўлганингиз? Уялмайсизми? Аллоҳдан кўркмайсизми? Келганимдан бери еган-ичганимни заҳар қилиб, жонимдан тўйдирдингиз. Онадан туғилганимга пушаймон бўлдим. Бу ёлғонлар, бу зулмлар учун сиз Аллоҳ олдида жавоб бермайсизми?

Миямга қон қуйилди. Ўзимни йўқотган эдим. Бақириб-чақириб ва ёмон сўзлар айтишни кўтаролмас эдим. Қайнонам нималар деди, мен нималар дедим билмайман. Қайнонам сўзини тугатар-тугатмас мен бошлардим. Тилимга келганини айтардим. Бироздан кейин иккимиз ҳам шундай ҳолга келдикки, на у, на мен айтаётган сўзимизни билмасдик. Бир маҳал бехосдан бир жуфт бошни кўрдим. Қўшнилари томошага чиқишган экан. Ақлим ўзимга қайтгандек бўлди. Шу ерда гапни кесдим:

— Иншааллоҳ, яйраб киёлмасиз, — дея бошқадан юва бошладим...

Ишим битгач хонамга кириб ётдим. Кўпдан бери бундай роҳат қилиб ухламагандим. Эрталаб жоним кириб уйғондим. Энди жим туришдан фойдан йўқ эди. Ғавғо бўлармикан? Албатта, ғавғосиз кунни ўзи йўқ. Қайнонамни ҳурмат қилишим керакми? Асло! Ҳеч қачон! Чунки у ҳурматга лойиқ эмас. Арзимас нарсаларга ғавғо кўтарувчи бу аёлни ҳурмат қилишга не ҳожат? Кечкурун эрим кеиб уйда нималардир бўлиб ўтганини сизди. Сўради, ҳеч нарса бўлгани йўқ, бироз беҳузурлик, дедим. Ишонмади, яна сўради. Кейин айтдим:

— Энди чидолмайман. Кулар юзим сўлди. Ҳар куни минг турли сўз эшитдим. Еб-ичганим заҳар бўлди. Мен ҳам инсонман. Мени бу ерга фақат қаҳру ғазаб кўрсин деб олиб келдингизми?

Бу сўзларни эшитиб эримни қовоғи осилди.

— Нега бундай гапиряпсан, Казбон? Ахир онам сендан шикоят этган эмас. Ҳар доим яхшилигинган сўзлайдилар. Нега ўшанда ҳеч нарса демадинг? Сенга ҳар куни ёмонлик қилган киши келиб менга мақтайдими? Бошқа бундай ҳолни кўрмайин. Бор, энди кўлларини бориб ўп. Яна шундай қиладиган бўлсанг, у ёғини яхши биласан, бошқа гапим йўқ! — деди ва бу масала шу тарика ёпилди.

Эрим ҳақли дея ўйладим. Бугунгач ўзини мени яхши кўргандек кўрсатган қайнонам ҳаммасини шундай кунга тайёрлаб юрган экан. Овқат куйган кунда туғилган саволга жавоб

энди топилди. Кечки овқат маҳалида ҳам қайнонамнинг қовоғи солиқ эди. Овқатланиб бўлгач:

— Ўғлим, кел ёнимга ўтир. Гаплашиб олайлик, — деди. Эрим ёнига ўтирди. «Хўп, она», деди. Қайнонам мени бошдан оёқ кўздан кечиргач, унга қаради:

— Хотинингдан шикоятим бор ўғлим. Мана бу еримга келди (бўғзига ишора қилди). Бугунгача ҳеч нарса демадим, фақат яхшилигини айтдим. Яқинда ота уйдан келган, ҳам ёш, ўрганиб кетар дедим. Майда-чуйда қусурларини сенга айтмадим. Кечиримли бўлдим. Аммо энди ортиқ чидолмайман. Келин захрини кўтара олмайман. Бунга мажбур ҳам эмасман. Келин қайнонага бундай муомала қилмайди. Мен она ҳисобидаман, ахир. Бугунгача яхши муомала қилдим, фойдаси йўқ. Ёшим улуғ. Улуғларга ҳурмат қани? Қайнонага ҳурмат-иззат шуми?

Қайнонам яна нималар деди билмадим. Уятдан ер ёрилмади. Қизардим. Бу қадар ҳаёсиз гапирган кишининг ўзида ҳаё бор дейиш мушкул. Ортиқ чидаб туrolмадим. Қўлларимни юзимга босиб ташқарига отилдим. Кечаси эримдан яна гап эшитдим. Мен қайнонамга душман бўлиш учун бу уйга келмагандим. У ҳақида ҳеч бир ёмон ҳаёлга бормагандим. Истардимки, у менга дўстона кучоқ очсин, мен ҳам унга чин дилдан хизмат қилай. Аммо, бўлмади. Бир-биримизга минг йиллик душманлардек бўлдик. Бошқалар қандай билмадим, аммо мен омадсиз эканман, синглим. Орадан ойлар ўтди. Мен ҳам тилимга эрк бердим. У нима деса мен ҳам гап қайтардим. Бир кунимиз ҳам жанжалсиз ўтмади. Ҳеч бўлмаса ёшини ҳурматидан тилимни тияй дедим, қўлимдан келмади. Бу аҳвол яна қанча давом этади, билмадим синглим...

Казбон ҳикояси Аминанинг кўнгил осмонига маъюслик булутларини ҳайдади. Наҳотки менинг ҳам ҳаётим қайнона зулми кўланкасида ўтса! Уч кун... шу уч кун ичида Амина нималарни ўйламади. Келин бўлиб борадиган оилани, ўғлининг исми Мустафо эканини билади, лекин улар яхши ёмон деган фикрга боролмади, чунки уларни танимас, яхши билмас эди. Хуфтон намозини одатдагидан эртaroқ ўқиб хонасига кирди. Чироқни ўчирди, деразани очди. Чуқур ўйга толди, ўйлари беқарор бўлди. Дам-бадам ҳаёлига Мустафо исми тақалиб, зеҳн қоронғулигидан ўзи танимаган йигитни қувиб чиқармоқчи бўлди. Лекин барибир кўз олдига келишган бир йигитнинг ғира-шира қиёфаси намоён бўлаверди. Кейин бўлажак қайнонанинг исми Мунаввар эканини эслади. Бу исм унга аввалроқ бўлиб ўтган бир ҳодисани эслатди. Ўшанда онаси ҳаста эди. Докторлар иложини тополмаган бир хасталик. Амина онасининг соғ кунларини эслолмайди. Йилнинг бир бурчида йилларча инграб ётган бир бемор. Болалигидан қолган энг теран, энг чуқур, унутилмас хотира. Аминанинг онаси ҳаста. Қачон хонасига кирса ётган ҳолда кўради, доимо инграйди. Шу боис у бошқалардан зиёдарoқ севарди онасини. Аминанинг кўнглида бир яра, бир дард бор эди. Бу дард касалванд онасининг қизини бир бор бағрига босиб оналик меҳри билан суюб, сочларини силамагани туфайли пайдо бўлган дард эди... Гўдагига ўз қўли билан нон тутмаган, хасталиқдан боши чиқмаган онанинг фарзанди кўнглида жароҳат бор эди...

Бир куни отаси уйга хурсанд кириб келди. Амина бу ҳолни англай олмади. Сўраб биларман деб қўйди, ўзича. Фақат отаси аввалроқ жуда билимдон бир доктор борлигини айтди. Онасини шифохонага олиб боришмоқчи эди. Амина йиғлади, изтироб чекди, бормасин деди. Фақат тузалишига ишонтиришгач рози бўлди. Шифохонага оғир аҳволда тушган онаси бир ойда оёққа турди. У ерда онаси оппоқ ҳалат кийган, маъсум чехрали фариштадай бир аёл ҳамширалик қилар эди. Унинг исми Мунаввар эди. Балки уни ҳозир таний олмас. Аммо Аминанинг кўнглида яхши хотиралар, гўзал таассуротлар қолдирганди. Ҳар гал бу исмни эшитиши билан кўнглини миннатдорлик ва ҳурмат туйғулари эгаллайди. Бир куни келиб ўша хонимга хизмат қилишни кўнглига туғиб қўйган эди.

Ажабо ўша Мунаввар хониммикан ё? Лекин бу дунёда Мунаввар исмли аёл биттагина эмасдир? Ким билсин... Ўғлини уйлантирмоқчи бўлаётган қанчадан-қанча Мунавварлар бордир бу шаҳри азимда. Шу зайлда қанча вақт ўтганини билмади. Фақат қобокларига тушган юк ухлаш лозимлигини англашиб турар, туриб ётоғига кирди. Тиловат ва дуолар қилди. Бу ишни

хайрли бўлишини Аллоҳ таолодан сўради...

III

Жуда иссиқ бир кун. Одамни лоҳас қилувчи ҳаво. Амина боғда куйманади. Чарчаган, ҳолдан тойган, томоқлари қуриган. Оҳ, қани сув бўлса, қона-қона ичса? Сув сўрай деб атрофга қаради, ҳеч ким йўқ. Ноилож сабр этишни лозим кўрди. Қимирлашга ҳаракат қилди. Бўлмади. Оёқлари боғлангандек. Онаси ёдига тушди. «Онажон, сув беринг», дея бақирди. Жавоб бўлмади. Ҳеч ким кўринмади. Яна шу ҳол такрорланди. Нима қилсам экан деб ўйланиб ётганида, ўнг тарафида бир аёл кўринди. Юз-қўлидан бошқа жойлари ёпик бир хоним. Юзларидан нур ёғилади. Аминага яқин келди ва сув тўла пиёлани узатди. Амина уни дарҳол олиб охиригача ичди. Бошини кўтарди:

— Хола, Аллоҳ рози бўлсин, ташаккур, — деди. Аёл жавоб берди:

— Менга эмас, сувни яратганга шукр эт, болам!

Амина Аллоҳга шукр этди. Аёл бошқа гапирмади ва чиқиб кетди. Бу покиза, нурюзли хонимнинг ортидан қараб қоларкан, азон эшитилди. Амина кўзларини очди. Тонг намозига яқин кўрилган тушлар хайрли бўлади, дея эшитганди. Туриб таҳорат олди, намозини ўқиди. Узундан-узун ўй сурди. Чанқаганда нотаниш бир аёл унга муздай берди — бу яхшилик аломати. Онаси ўрнига ғамхўрлик қилган нотаниш аёл — борадиган жойида роҳат кўришига ишорат эди. Аминанинг ақли шундай дерди. Аммо ҳислари-чи?

* * *

Орадан уч кун ўтди... Амина овқат пишириш билан машғул. Онаси қўлидаги ёпинчиққа ямоқ солмоқда. Аминага берилган муҳлатни охириги куни. Бугун ўша масала ҳал бўлади. Амина жавоб айтиши лозим. Кетиш ёки қолиш танланади. Мушкул иш, қийин аҳвол бу. Амина ёшидагилар учун машаққатли кечиши табиий, чунки бу масалага илк дуч келиши. Ҳаттоки онаси бўлса ҳам, турмушга чиқиш истагини билдириш — оғир иш. Кўрган туши хайрли ва эзгу ишга ишорат бўлса-да уйини тарк этмоқ осон эмас. Уч кун ичида Амина оғир ўй ичида қолди. Уй ашёларига, қўйларига худди видолашаётгандек қаради. Кўз ёшларини зўрға тийди, бўғзига нимадир тикилди. Баъзан онасидан, сизларни жонингизга тегдимми, дея ич-ичидан сўрагиси келади. Фақат онасининг: «Бу Аллоҳнинг қонуни, қизим. Уни ўзгартирмоқ ҳеч кимни қўлидан келмас», дегани ёдига тушиб меҳр муҳаббат билан авайлаб ўстирган ота-онаси ҳақида шундай ўйлагани учун ўзидан хафа бўлади. Айрилиқ бешафқат эди. Ким билсин борадиган жойи қандай? Борган уйида танимаган аёлни онам дейди, кўпинча уни ёнида бўлади. Ҳатто ўзи туғилиб ўсган уйига меҳмонга келади. Ўз ота-онасини ҳафтада балки ойда бир кўради. Онасини кўриш учун изн сўралади, рухсат берилмаса яна айрилиқда қолади. Қандай қаттиқ ва шафқатсиз иш бу — айрилиқ. Ё Раббий! Инсон ўз отасини онасини кўриш учун бошқа бировдан, умуман ўзида ҳеч қандай ҳаққи бўлмаган кишидан рухсат сўраса. Йиллар бўйи оқ ювиб, оқ тараган ширин уйқуларини тарк этган еру кўкка ичонмаган ўстирган, кўкси меҳр шафқатга тўла ўз онаси энди иккинчи она ўрнига тушади. Биринчи она эса нотаниш она бўлади. Жуда ҳам оғир иш бу. Ҳатто ўйласа юраги орқага тортиб кетади. Амина шу кўйи қолса яна нималарни ўйларди, номаълум, фақат:

— Амина, — деб чақирган онаси унинг хаёлини бўлди.

— Лаббай онажон, — дер экан Амина ҳозиргина сурган хаёллари таъсирида пайдо бўлган кўзёшларини базўр тутди.

— Қизим, қандай фикрга келдинг. Тунов куни айтганларимга нима дейсан, қизим?

Онасининг вужудини ҳам айрилиқ азоби эзаётган бўлса ҳам сўзларидаги ўта майинликдан,

одатдагидан озъгача бир меҳрибонликдан сезиш мумкин. Энди Аминанинг кўзлари рўй-рост ёшланди. Онасининг кўксига бошини қўйиб йиғлай бошлади. Бу жондан азиз кўкракка бош қўяркан, таърифига сўз ожиз оналик ҳидидан кўнгли бўшаб, қаттиқроқ кучиб кўз ёш тўкарди. Аминанинг бу ҳоли онасининг ҳам дардини оширди. Жигарпорам энди кўлимдан учган куш каби учиб ўзга қўлга қўнади, деган уйқусини қочирган ўйлари, ўзини қадрсиз кўрсатишлари, сабр матонатлари тугагандай, йўқ, балки тўлиб тошгандай эди. Қўллари энди бир меҳмондай кўринаётган қизининг сочларини силар экан, оҳиста титрар, кўз ёшларини тутиб туролмасди. Она-бола бир муддат шундай йиғлашдилар.

Йиғлаш кимга фойда келтирган? Ҳеч кимга. Йиғламоқ билан бирор иш битадимми? Йиғламоқ қайси дарднинг давоси? Кўз ёш кўнгли бўшатмоқдан бошқа бир нарсага яраса, кетган қайтса, бу дунёда кулганлар жуда-жуда оз қоларди. Шу сабаб она кўзларини рўмолининг учи билан артди.

— Бўлди қизим, мени ҳам паришон қилма. Бошқа йиғлама, — дея Аминага тасалли берди. Кўз ёшларини артиб, оҳиста силади, ёноқларини ўпди. Амина гўё бир неча ёшга кичрайиб қолгандек эди. Аслида вазмин Аминага онасининг бу ҳаракати ўзгача таъсир қилди. Масъум гўдакдек ёшли кўзларини онасига тикди:

— Она, мендан безор бўлдингизми? Энди мени яхши кўрмай қўйдингизми?

— Қизим, ҳеч замонда ота-она ўз боласидан безор бўладими? Бунга қандай тилинг борди, бундай гаплар қандай хаёлингга келди?

— Унда нега мени узатмоқчисиз? Нега отам бизнинг келин бўладиган қизимиз йўқ деб ўша кишини қайтармади? Мен борган еримда роҳат кўраманми? Улар мени сизлар яхши кўргандек яхши кўрадиларми? Уларни она дейманми? Уйда, кўнглингизда Амина учун жой қолмадимми? Бир кун келиб бошқа уйга жўнатар экансиз, нега мени бу қадар яхши кўрдингиз? Нечун ҳар куни уриб сўкмадингиз? Нечун қуруқ нон билан боқмадингиз? Ўзингизга шунчалар боғлаб қўйиб, энди нега мени ўзга эшикка йўллайсиз? Кўнглингиз бунга нечук рози бўлди? Ичингиз ачимадимми, она? Бу уйда мен ортиқча болиб қолдимми? Ота-онасига юк бўлиб қолган менми?

Аминанинг бу сўзларини тинглаб йиғламоқ гали энди онасига келди. Бу сўзларни тинглаб туриб, чидаш мушкул эди.

— Бўлди, Амина. Бундай гапларга қандай тилинг борди? Сендан ким безор бўлибди? Сени ким ёмон кўрибди, қизим? Сен она кўнглини ҳали ҳис қила олмайсан, болам. Сенинг қўлингга кирган тикон менинг қалбимга ботади. Жигарпорамни келин қилиб узатиш, айрилиш азоби менинг кўнглимни пораламайди, деб ўйлайсанми? Ҳатто ҳайвон ҳам боласидан кўнгли оғриб айриларкан. Мен инсонманку! Аммо, Аллоҳнинг амри бу. Сен келин бўлмасанг, мен бўлмасам, ким бўлади? Ҳар аёл Аллоҳнинг иродасига қарши боролмайди. Шу тариқа наслимиз, ҳаётимиз давом этади. Эртага бизга ким фотиҳа ўқийди. Аллоҳ хоҳласа, у ерда роҳат топасан, яхши қайнонага дуч келасан, иншааллоҳ.

Она бола шу тариқ узоқ гаплашишди, дардлашишди. Амина турмуш қурмасликка чора йўқлигини тушуниб етди.

— Майли, она, агар борган еримда беҳузур бўлсам, ароқхўр, қимирбоз, ахлоқсиз бир кимсага узтсангиз, икки кўлим ёқангизда бўлади, — дея сўзини тугатди...

Ўтган бир-икки ҳафталик вақт Мустафо ва Мунаввархонимни билиш учун етарли бўлди. Маҳмуд оға Мустафони олдиндан танир эди. Онаси-чи? Онаси қандай аёл? Буни ўрганмоқ керак. Мустафо қанчалик яхши бўлмасин, онаси муаммо чиқарувчи бўлса, оилада тинчлик бўлмайди, келин-куёв бир-бирга қарши бўлиб қолишади. Маҳмуд оға: «Ўғли яхши экан, деб танимаган қайнона қўлига қизимни беролмайман», деган хотинига тан берди. Мунаввархоним ҳақида орқаваротдан сўраб суриштирилди.

— Покиза аёл. Ёмонлигини кўрмаганмиз. Шунча йиллик қўшнимиз, биров билан урушганини билмадик. Ортидан ёмонлаган ҳам бўлмади. Унга ҳавасимиз келади, — деди қўшни аёл. Бошқаси:

— Мунаввархонимми? Нимасини айтасиз? Одобли, хуш ахлоқ. Саси садоси йўқ. Иши ибодат ва зикр. Уйини бир кўринг. Ҳаммаёғи тоза, сарнжом саришта. Ҳар куни эртадан кечгача уйини йиғиштирадими, дейсиз. Бир ҳафта аввал уларникига борувдик, биттаси:

— Во ажаб, Мунаввархоним, уйингизда худди бўйи етган қиз борга ўхшайди, қачон келсанг, қачон қарасанг тоза, тартибли. Менинг уйимда қизим, келиним бор, яна ўзим ҳам ёрдамлашаман. Бари-бир сизнинг уйингиздек саришта бўлмайди. Майли қиз, қиз. Лекин келиним тиниб-тинчимйди.

Буни эшитиб Мунаввархоним кулимсиради:

— Тонгда уйни саранжомлаб, нарсаларни жой-жойига қўйиб, тартибга келтираман. Олинган нарсаларни яна қайтариб ўз ўрнига қўяман. Шундай қилсангиз излаган нарсаларнигизни ўз жойидан топасиз. Супургини жойида бўлмаслиги ишни қийинлаштиради. Лозим бўлганда излаб овора бўласиз. Ҳолбуки, мен тунда туриб чироқ ёқмасдан излаган нарсамни топаман. Буни сизга ҳам тавсия қиламан. Ортиқча овора бўлмайсиз.

— Мунаввархоним шунақа аёл. Ўзимиз у каби бўлмасак ҳам, шундай қўшнимиз борлигидан хурсандмиз.

Бир кун ўтириб суҳбатлашар эканлар, Юсуф афанди Маҳмуд оғага Мустафо билан Аминани муносиб бир тарзда кўриштириш кераклигини айтди. Оға бу таклифни яхши қабул қилди:

— Жуда ўринли гап, Иншааллоҳ, эртага жума намозини ўқигандан кейин Мустафо билан бизникига келинг. Аллоҳ насиб этганини баҳам кўрамыз. Бу орада ёшлар ҳам бир-бирларини кўришади, — деди.

— Аммо биз учун ортиқча ташвиш қилманг. Уйда ҳар куни не бўлса шу. Ундан ортиғига биз рози эмасмиз.

— Ҳижолат бўлманг. Самимиятимиз бунақа нарсаларда устун. Қирқ йиллик дўстмиз-ку ахир. Ҳаммаси жойида бўлади, иншааллоҳ.

Жума намозидан чиқиб, оёқ кийим ипини боғлаётган Мустафони кўрган одам қаттиқ ҳаяжонда эканини сезиш қийин эмасди. Ҳатто Юсуф афанди ҳам шунга яқинроқ ҳолда эди. Ҳозир у ҳам ўзининг уйланганлиги ва хонимини тўй кечасига қадар кўрмаганлигини ўйлади: «Биз ҳам ўшанда кўришганимизда нималарни ҳис этган бўлардим, ўзимни қандай тутардим».

Уч киши дастурхон атрофида ўтирдилар. Дастурхонда меҳмон кутилганини билдирувчи алоҳида тайёргарлик йўқ.

— Худога шукр, бундан зиёдароқ зиёфатга ҳам курбимиз етмайди десак, ношукрлик қилган бўламиз. Аллоҳ берган неъматни инкор қилган бўламиз. Фақат дастурхон атрофида ўтирганимда маҳалладаги фуқаро кўз олдимга келади. Ўрта ҳолдан зиёда ейдиган бўлсам, худди уларнинг ҳаққини танаввул қилаётгандек бўламан. Шу сабаб сиз каби самимий дўстларим билан шу тарзда таомланаман. Бу гапни ҳам илк бора сизларга айтяпман. Бошқа биров эшитса, намойишкорлик ҳисоблайди. Бизлар эса кўпдан бир-биримизни биламиз, яхши тушунамиз. Овқатдан кейин эшик оҳиста таққилади. Амина қўлида қаҳва билан ичкарига кирди. Юз-қўлида бошқа жойлари ёпиқ. Меҳмонларга қаҳва узатаркан:

— Хуш келибсизлар, — деди.

Маҳмуд оға курсига ишора қилиб:

— Ўтир, қизим, — деди. Амина ўтирди. Қаттиқ ҳаяжонланаётгани юзини қирмизи тус олганидан билиниб турарди. Бир замон кўзларини ерга тикиб, бир нуқтага тикилиб қолди. Бу орада Мустафо Аминани кўринди. Қусур тополмади. Соф, покизалиги шундай билиниб турарди. Ким билсин ёнларига келиб ўтириш учун қанча куч сарфлаган.

Юсуф афанди Мустафони суҳбатга тортиш учун бир-иккита савол берди. Уч эркак суҳбатлашар экан, бироз ўзига келган Амина неча кунки тасавурида жонлантираётган — Мустафога қаради. Ёқимсиз ҳеч қандай нарса йўқ. Доно-доно сўлзаши, кўпроқ тинглаши ўзига жуда ярашади. Бирпас ўтиб меҳмонлар кўзғолди. Маҳмуд оға эса хонимига вазиятни билишни

тайинлади. Онаси Мустафо ёққан ёқмагани сўраши билан Аминанинг юзи қизариб ерга қаради. Бу ҳолни эшитган Маҳмуд оға «Сукут — аломати ризо» дея ўйлади.

Бир куни Юсуф афандини топиб Мустафога Аллоҳнинг амри билан қизини беришини айтди. Хайрли турмуш, бахт-саодат тилади. Икки дўст бу мавзуда бироз суҳбатлашдилар. Маҳмуд оға розилигини сабаби яхши оила эканлигини бир бор эслатгач:

— Мен учун яхши турмуш муҳим. Қизимни олтин кумуш инжулар билан безатганингиз билан турмуши яхши бўлмаса бойликни бир пуллик қиймати йўқ. Ишонаманки, қизим борган жойида келинлик бурчини адо этади. Катталарни ҳурмат-иззатда ва хизматда кусур қилмайди. Албатта, ҳали ёш, камчиликлари бор. Агар қасддан камчиликка йўл қўядиган бўлса, бу бошқа гап. Фақат билмасдан қилса, хатоларини кечирсангиз, қизидан айрилган бағри ёниқ отага тасалли берган бўлардингиз, — деди.

Оға сўнги сўзларини айтаётиб, бошини буриб деразадан ташқарини кузатаётган қилиб кўрсатди. Аммо Юсуф афанди унинг кўзларида пайдо бўлган ёшларини пайқайди. Юсуф афанди бир муддат оғани ўз холига қўйди. Сўнг дона-дона қилиб шундай деди:

— Оға, мен сизни яхши кўраман. Сизнинг кўнглингиз ўксиса, мен ҳам хафа бўламан. Амина борган жойида беҳузур бўлса, менинг ҳам виждоним қийналади. Агар бу уйда Амина яхши яшашига ишонмасам, уни сўраб бормас эдим. Мустафо олийжаноб йигит. Уни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Онасига келсак ажойиб аёл. Мустафодек йигитни йигирма йил тарбиялаб вояга етказган аёл Мунаввархоним. Яна очикроқ айтадиган бўлсак, бу уйда қизингизни қайнона эмас, ўз фарзандидек бағрига босувчи, меҳрибон бир она кутади. Бунга ишончингиз комил ўлсин. Қизингиз Мунаввархонимдан фақат инсонийлик ва яхшилик кўради. Сохталикни билмайдиган, самимий аёл Мунаввархоним. Бир кун келиб бу ишга сабабчи бўлган каминга раҳматлар айтасиз, иншааллоҳ.

IV

Мунаввархоним қирқ ёшларда, бўйи ўртадан баланд, ориқ ҳам, семиз ҳам бўлмаган гўзал юзли бир хоним. Йилларнинг гоҳ вазмин, гоҳ маҳзун шамоллари сочининг ярмини оқартирган. Юзида пайдо бўлган бир-икки чизик, гоҳи-гоҳида тақиладиган кўзойнак етукликдан кексаликка қўйилган илк одимдир. Агар исми жисмига, хулқига, ўзига мос хонимга мисол излаш лозим бўлса мисоллар бошида Мунаввархоним турарди. Хатти-ҳаракатларидаги самимият Мунаввар (нурли ва нурланган) исмини олишга лойиқ эканлигини исбот этадиган даражада очик ойдиндир. Кўшнилари ҳурматини қозонган, вазмин, сокин аёл. Лозим бўлмаганда сўзлаш унга ёт, ўйламасдан сўзлаш унинг луғатида йўқ. Шу сабаб сўзлаган сўзидан пушаймон бўлмайди. Гўё жимлиги учун афсус чекмагани каби. Кичиклигидан бери тўйларда ҳам тақинчоқ тақмаган. Мақсад — бир фақир кўриб, менда ҳам бўлсайди, деб ўксинмасин. Мунаввархонимнинг тақинчоқ тақмаслиги билан иш битадими? Йўқ. Тўйларга мақтаниш, кўз-кўз қилиш, учун қимматбаҳо тақинчоқлар тақин келувчилар озми? Фақирларни хаёлларидан ўтказмайдиганлар кўп. Шу сабабли Мунаввархоним тақинчоқ тақса-да, тақмаса-да фақирнинг кўнгли ўксийди. Фақат Мунаввархоним бу кўнгилсиз ишга ўз ҳиссасини қўшишни истамайди. Кимки балчиққа ботса эс-хушига келгач бу ишдан ўзини тортиши табиий. Ёмонга қўшилган яхшиланмайди.

Мунаввархоним жағи очик, эзма хотинлардан эмас. Суҳбатни ҳам, сукут сақлашни ҳам билади. Ноўрин сўзламайди. Бир куни ғийбатга чоғланган бир аёлга:

— Аллоҳ сизни ҳам, уни ҳам, мени ҳам авф этсин, — дейиш билан кифояланди. Аёл ҳовлиқди:

— Аллоҳ мени нечун кечиради?

— Чунки сиз динимиз тақиқлаган нарсани қилдингиз, гап ташидингиз, у айтган гапни менга етказдингиз. Бу иш гуноҳ, тўғри эмас. Мабодо гапирган бўлса ҳам, менга айтмаслигингиз

лозим. Иккимизнинг орамиз бузиладиган бўлса, бундан сиз фақат гуноҳ орттирасиз, — деди Мунаввархоним.

Бундай муомалани кутмаган аёлнинг кайфияти бузилди. Ражасига кўра Мунаввархоним уни тинглагач:

— Вой шунақами... — дея ўша хотинни ёмонлаши, орага совуқлик тушиши керак эди. Довдираб қолган аёл яна сўради:

— Унинг ва сизнинг гуноҳингизни авф этилиши недан?

— У менинг ғийбатимни қилди ва гуноҳ орттирди. Мен ҳам гуноҳкор бир аёлман. Иккингиздан ҳам кўпроқ гуноҳорман. Бунинг устига суянадиган, ишонадиган бирор амалим ҳам йўқ. Аллоҳнинг кечиритишидан умидворман.

Самимий айтилган бу гаплар аёл кўнглида кучли ҳаяжон қўзғаб юборди. Ўзини тавбага бошлайдиган қувват таъсирида қолди. Фасодчи зехнидаги б у хотин кетаётиб Мунаввархонимнинг фазилатларини ўйлаб, ўзининг бу фазилатлардан йироқ яшаган умрига бадал бўлишини ҳис қилди...

Бошқа бировнинг қабоҳатини кўрмаслик мумкинми? Йўқ, мумкин эмас. Аммо Мунаввархоним бу қусурни ўзидан қидиради, тополмаса бошқа камчилигим бор деб ўйлайди, асло ўзгалар қабоҳатини тилга олмайди, аксинча ўз нуқсонларини тузатиш йўлига қиради. Ҳар овқатланганида Роббига ниёз қилади, бу таомдан ибодат учун қувват бер, агар гуноҳ учун бўлса бўғзимдан ўтказма. Неъматнинг жавобини ўйлаб титрайди, ҳатто баъзан кўзлари ёшланади.

Эрталаб туриб мерхум эри ва яқинларига «фотиҳа» ва уч «ихлос» ўқимасдан овқатланишни муруватсизлик санайди. Ўтганларни эсламасак, келгуси авлод бизни ўйламайдилар, мархумлар тириклар нон-сувга муҳтож бўлганидан зиёдароқ фотиҳага, дуога муҳтождирлар деб ўйлайди. Уларни маҳрум этмайди, дуо ила ёд қилиб, руҳларини шод этади. Мархумлар дуоларимизни кутиб туришига қаттиқ ишонади.

Мунаввархонимнинг эшигига «почтачилар» кўп қатнайди. У почтачи деб фақир, мискинларни айтади. Яхши ният билан берилган ҳар бир садақа, эҳсонни охиратга, кўзланган манзилга элтувчи «почтачилар». Дунёда энг катта ва машҳур почтахона ҳам, почтачилар ҳам янглишиши мумкин. Ҳатто омонатлар ҳам баъзан талончил;ик сабаб йўқолиши мумкин. Аммо охират почтачилар ундай эмас. Берилган садақанинг йўқолиши ёки ўзга манзилга тушиб қолиши мумкин эмас. Почта пули (муҳри, белгиси, маркаси) ўрнида ихлос ва самимият бўлса, зое кетмаслигига Аллоҳнинг ваъдаси бор. Баъзан фақир мискинларни ўзига шерик деб билади. Яъни мол ўзингдан, экиб-тикиб охиратда кам деганда ўн баробар ҳосил кўтариш шартномасини ташкил қилган шерик. Шу сабаб ҳар келганда озми-кўпми уларни хурсанд қилишга ҳаракат қилади, берганлари охиратда Аллоҳ тарафидан ўн баробардан зиёда қайтарилишига ишонади.

Мунаввархоним алоҳида диний таҳсил кўрмаган. Лекин Қуръон ўқишни, намозда ўқиладиган сураларни ўрганган, энг кўп ўқийдиган «Табарок» ва «ёсин» сураларини ёдлаган, етарлича диний билими бор. Уйининг бир бурчида доимо тоза жойнамоз, яқинидаги жавонда Қуръони карим, фақат намозу Қуръон учун ажратилган оқ рўмол... Бу ўзи учун ҳозирлаган масжиди...

Намозни вақтида адо этгач икки-уч саҳифа Қуръон ўқийди, ўпиб, кўзига суради, шу ҳол ҳар куни такрорланади: «Ё Раббий, бизни бу Китобинг ва бу китоб билан юборган севиқли Пайғамбаринг шафоатларига муяссар айла», — дея дуолар қилади. Тонг намозини вақтида адо этади. «Намоз ва Қуръон билан бошланмаган кундан қандай хайр кутиш мумкин», дейди. Кечаси ётаркан истиғфор айтар, билиб-билмай қилган, яширин-ошкор гуноҳларини кечиритишини сўраб Парвардигорга ёлварар, агар ажалим етса сўнгги сўзим шаҳодат калимаси бўлсин, дея илтижо этар, кейин тилини қимирлатмасдан дили Аллоҳ, Аллоҳ... дея уйкуга кетарди.

Уй ишларини бажараётганида, овқат пишираётганида кўнглида Аллоҳни зикр этар, баъзан

ҳар игна ўтказганда бир бор «Ла илаҳа иллалоҳ» дейишни унутмасди. Дастлаб қийиндек туюлди, бир-икки, ниҳоят уч дақиқа давом эттирарди-да, сўнг иши билан банд бўлиб қоларди. Орадан ярим бир соатлар ўтгач тамоман ишга берилиб кетганини эслар ва такрор зикрни бошларди. Ўзидан уялиб кетарди. Менга ҳисобсиз неъматлар ато этган Раббимни бир-икки дақиқа хотирлаб, шунча соатлар унутибман, гуноҳ-ку бу дея, янада диққатли бўлиш азми билан машғулоти, зикрини давом эттирарди. Аввалари буни бажара олмасам керак деб ўйлади. Масалан бирор соат ишлаб танаффусда зикр билан машғул бўлмоқчи эди, воз кечди. Ақлини ишимга ҳам, зикримга ҳам ишлата оламан деди, азм этди. Бир замон келдики, қўлига қачон иш олса, кўнгли ҳеч зўриқмасдан Аллоҳ зикрини бошларди.

Мунаввархонимни икки жумла билан таъриф этсак, дини хусусида доимо ўзидан илғорларга қараб улардек бўлишга ғайрат қилади, дунёси ҳақида ўзидан ортдагиларга боқиб, ҳолидан рози бўлади ва Роббига шукр этади. Мана унинг ахлоқи. Нони ёғсизми, гўштсизми, пишлоқсизми, ҳолвасизми? Гап бунда эмас. Чунки ёғсиз қуруқ нон тополмаётганлар ҳам бор. Бир кун оч қолганми? Икки-уч кун ейдиган нарса тополмаётган ҳам йўқ эмас. Мунаввархоним бунга ўхшаш моддий ҳар нарсдан кечиши мумкин. Фақат одоб ва тарбия, дин ва ахлоқ хусусида асло бундай эмас. Масалан, у: «Ҳар ким ҳар кун ёлғон гапиради, мен бир марта сўзласам ҳеч нарса қилмайди», деёлмайди. «Ҳеч намоз ўқимаганлар, қиблага ҳеч йўналмаганлар, Аллоҳ ва Пайғамбар с.а.в.ни ҳеч хотирламайдиганлар бор», деб бир вақт намозини казога қолдиришни хуш кўрмайди.

Кимлардир одобдан айрилган, кимлардир ахлоқсизликни ғурурла намойиш этган бу оламда иродасига ҳоким, тўғри йўлда ёлғиз қолса-да умидсизликка тушмаган, хонимлар хонимини кейинроқ янада яхшироқ таниб олиш имкони бордир.

* * *

Одамларнинг бари тўғри, бари виждон соҳиби бўлмаслиги мумкин. Хайрли иш қилмоқчимисзи? Олдинда девордек турувчи йўлтўсарлар, бошқанинг фалокатидан ҳузурланувчилар, таги паст, келиб чиқиши номаълум, нотайин бадбахтлар бор. Ҳар қайда, ҳар қачон, ҳар даврда бу тур инсон киёфасидаги инсоният душманлари топилади.

Булар жамият вужудига тушган қуртлардир, яра очмагунча тинчимайдилар. Икки оила, икки дўст орасини бузиб завқланадилар. Етолмаган неъматини ўзганинг қўлида кўриб унга адоват туяди. Овини олдирган йитқичдек унга ташланмоқ пайида бўлади. Ёки тулкидек пайт пойлайди. Амина Мустафога унаштирилгач, бу оч қуртлар фақат бир ҳафта сабр эта билдилар. Бир куни пешиндан сўнг Мунаввархонимнинг эшигини секин тақиллатди. Нотаниш бир аёл келди. Эшик очилар-очилмас ўзини ичкарига олди.

— Меҳмон қабул қиласизми?

— Марҳамат, — дея Мунаввархоним уни ичкарига таклиф этди. Сўрашди. Аёл нимадир демоқчи.

— Сизни яхшироқ таниёлмай турибман, хижолатдаман. Кимлардансиз?

Аёл айни пайти келганидан гап бошалди. Аминалар маҳалласидан экан. Аминани ўғлига унаштирилаётганини тасодифан эшитиб хайрли бўлсин демоққа келганини айтгандан сўнг:

— Аллоҳ хайрли қилсин, яхши бўпти, Эгачи, яхши бўпти-ю, аммо ўғлингиз олийжаноб бир инсонлигини эшитдим. Айна ҳам яхши қиз-у, лекин, тўғриси айтсам кўнглим рози эмас. Ўғлингизга кимлар қизни бермайди? Кимни кимга қўшаётганингизни сўраб-суриштирсангиз бўлмайдами?

Мунаввархоним аёлга сўзида бошқа давом этиши учун имкон бермади. Ҳали эшикдан шошилиб, таклифни кутмай киришиданоқ бу хотиннинг бузғунчи эканини англагандек бўлганди. Энди гумони кундек аён бўлди.

— Бу масалани қўяйлик, жигарим, бошқа гаплардан гаплашайлик, — деди Мунаввархоним.

— Аммо болангизни мушкул ҳолга қўймоқдасиз?

Мунаввархоним гапни бўлди:

— Мен ўғлимни бошқалардан зиёдароқ ўйлайман. Бозордан помидорни ҳам текшириб оласиз, мен бир умр бирга яшайдиган келинимни суриштирмасдан оламанми? Шу қадар нодонманми, хоним? Бизни жоҳил ҳисоблайсизми? Ўғлини ўйлайдиган менман. Сизнинг қизингизни олиб бераётганим йўқ-ку. Келиним ҳақида бирор нарса сўрасам жавоб беринг. Ортикча гапга ҳожат йўқ. Жим турган маъқул. Менга яхшиликни раво кўрсангиз, ортимдан дуо этинг. Келиним бошдан оёқ қусурли бўлса ҳам, танлаганим шу. У билан яшайдиган ҳам мен.

Вазият хотин кутгандек бўлиб чиқмади. Бундай бўлишини ҳеч ўйламаганди. Мунаввархоним чой, қаҳва келтирди: ҳар на бўлса меҳмон. Аёл қаҳвани ичар ичмас қўзғалди. Мунаввархонимнинг кўнгли хотиржам эди. Керакли сабоқ берилди. Фақат унинг кўнгли жойига тушиши керак. Инсонийлик, яхшилик қилганга яхшилик қилишгина эмас, ундан зиёда яхшилик қайтариш, ёмонлик қилганни эса аввал авф этиб, кейин унга яхшилик қилишдир. Шу сабаб Мунаввархоним бу аёлга яхшилик қилгиси келди ва буни инсоний бурч деб биларди. Балки хотин Аминанинг қўшнисидир ёки қариндошидир. Ораларида озми-кўпми келишмовчилик бордир. Бу гаплар Аминанинг қулоғига етиши ҳам мумкин. Бу хотинни ортикча уялтиришнинг маъноси йўқдир.

— Хоним афанди, сизни танимайман. Балки келинимнинг қариндошидирсиз. Қандай бўлмасин, бошқа бундай иш қилмаслигингизни ўтинардим. Мен келинимни аввал сўраб суриштирдим, кейин олишга қарор қилдим. Яна қирқ киши келиб, уларни қораласа ҳам мени фикримдан қайтара олмайди, шундай, энди сизга келсак, хавотирланманг, шу гап шу ерда қолади. Бориб Аминага айтмайман. Сўзим рост. Мен бундай ишларни ёқтирмайман. Бунга ишончингиз комил бўлишини истардим.

Аёл қаршисидаги хоним мустақил фикрли бўлиб, тортилган тарафга судралмаслигини тушуниб етди. Тураркан узр сўради. Ич-ичидан бошқа бундай иш тутмасликка қарор бериб ажралди. Мунаввархоним унинг гапига алданмагани, яхшини ёмондан ажратолгани учун Аллоҳга шукроналар айтди. Сўнгра:

— Ё Раббим! Бу аёлни бундай ёмонликларга тушмоқдан Ўзинг қўриқла, уни авф эт! – дея дуо қилди.

* * *

Маҳаллада Мунаввархонимдан ёмонлик кўрган бирор ҳамсоя-қўшни, бир хеш-ақрабо, бирор қариндош-уруғ йўқ эди. Бир кун Аминаларнинг эшиги тақиллади. Келган бўхчачи аёл эди. Чойшаб, кўрпа-ёстиқ жилдларига ўхшаш нарсалар сотади. Тилини чапиллатиб:

— Қизим, жуда чанқадим, муздек сув бер, ичайин, — деб гап бошлади. Сувни охиригача сипқоргач, бўхчасидаги нарсаларни бирма-бир чиқариб кўрсата бошлади. Ёқтирмаганларини бир четга қўйди:

— Уйда яхшироғи бор, хоҳласангиз эртага олиб келаман, — деди. Хотин жуда эзма эди. Шаҳарда танимайдиган одами йўқдек фалончи шу мовий кўрпа жилдидан олган, пистончи бир дунё кўрпа-тўшак, ёстиқ жилдларини сотиб олди ва ҳоказо.

— Одамлар ҳар хил қизим. Биров сариқни хуш кўради, биров қирмизини ёқтириб олади. Кимдир яхшига, яхшиликка, кимдир эса ёмонга, ёмонликка ишлатади пулини. Кучи етмайдиган камбағаллари бор, яна хасис, зикнаси бор. Шунинг учун ҳар қайсининг истагига, имконига, кўнглига мос мол топиб келтираман, — деди.

У бир чойшаб ва кўрпа жилдини очмасдан секин эҳтиётлаб ён томонига олиб қўйди.

— Хола, уни ҳам кўрялик, — деди Амина.

— Булар сотилди, қизим. Кеча бировга ваъда берувдим. Қолаверса сизга ёқмайди, жуда одми нарса. Хоҳласангиз кўринг, — деб уларни ҳам кўрсатди хотин. Ҳақиқатан, нарёғи кўринар даражада юпқа, ҳарир, бир пулга қиммат нарса экан. Хотиннинг яна жағи очилди:

— Айтдим-ку қизим, беш бармоқ баробар эмас. Бири қашшоқ, бири хасис кимдир олгиси келадию, олмайди. Ўғлини уйлаётган эмиш. Гапига қараганда куда тараф биров бойроқ эмиш:

— Отасининг ёлғиз қизи, ҳамма нарсани тўқис қилишлари тайин, мен харажат қилиб нима қиламан, мен учун қилмайдиларку, ўз қизига беради-да, дейди.

Чукур нафас олгач:

— Ҳар ким ҳам сендек эмас, болам. Биров ҳаракат қилиб топади, мол-мулкини фарзанди учун сарфлайди, бировнинг туки ҳам қимирлаб қўймайди. Не қиласан элчилик!...

Сўнгра ўша нарсаларни тахлаб, жойига қўяркан ўзича қўшиб қўйди:

— Инсон буни фақирга бергани ҳам уялади. Кошки уйи яқинроқ бўлса, жаҳаннамнинг туби. Бормасдиму, аммо начора нон қайғуси...

Амина беовталанди. Ҳалиги матоҳни бир аёл уйланадиган ўғли учун олмоқда. Қиз оиланинг ёлғиз қизи. Бу шубҳа атрофида узоқ тўхтамади Амина. Аёл ишини битирганди. Амина шубҳадан тамоман қутулишни истади. Ўша аёл Мунаввархонимми ё бошқами?

— Хола, бу нарсаларни ўша аёлга элтасизми?

— Ҳа, қизим, нимаиди, нечора, — қўли билан бўғзига ишора қилиб, — шунча оғизни тўйдирмоқ лозим. У ердан бошқа муштарийлар чиқар.

Шу пайт онаси ҳам гапга қўшилди:

— У аёл қайси маҳалладан? Кимлардан? Биласизми?

Бўхчага эътибор бермагандек бошини биров кўтариб илгарига ишора қилди:

— Хув, ўша ёқда, Қоракўлдан нари. Нимаиди отиям. Ҳозир, Мурувватмиди, Мунаввармиди... шунақа бўлса керак.

Она бола бир-бирларига қараб қўйишди. Қарашларида кўп мазмун ниҳон эди. Амина маънос тортди. Хотин айтган аёл ўша Мунаввархоним эди. Ҳозирдан бу тушунчада бўлган қайнона ёнида мен нима қиламан деган хаёлда эди. Онаси хотинга қараб деди:

— Шошманг, буви, бундай ишлар айб-ку, буларни ўз қизингизга раво кўрасизми, демадингизми?

Хотин кўзларини ярим юмиб, сал иягини кўтариб, «қани бўш келма» дегандек:

— Эй, менинг ишим нима, қизим. Ақли, виждони бор бўлса, менинг маслаҳатимга эҳтиёжи борми? Демак, ҳамияти буни кўтаради. Мендай бир бўхчачининг гапи деб ўз сўздан қайтармиди? Ҳақиқатда шайтон чалғитган. Сизга бир нарса айтайми? Ўша уйга келин бўлиб борадиган қизга юрагим ачийди, оғир бўлди унга дейинми, нима дейишни ҳам билмайман. Ота-онаси сўраб суриштиришса бўларди-да. Ота-онасининг жони йўқми, зардаси йўқми, билмадим. Боламни бундай куйдиргандан кўра уйда сақлардим. Сўнг ўзича сўзлади:

— Қорнини тўйғизолмасанг, бўғзига ип солиб торт. Ҳеч бўлмаса бола бечора кимлиги номаълум бир кишининг қўлида умр бўйи қийналишдан озод бўлади.

Аёл сўзлари етарли бўлганини фаҳмлади, шекилли, бўғчасини олиб, “Аллоҳга топширдик, хайр”, деркан:

— Кимнинг қизини олаётганини билганимда эди, тап тортмай огоҳлантирган бўлардим. Бундай ишлар савоб. Ҳеч бўлмаса маъсум бир қизчани қутқарган бўлардим. Одамгарчилик бизни тарк этди. Онам акамни уйлантираётганида нималар қилмади. Ўша кунлар ўтди-кетди...

Шуларни айтиб-айтиб бўхчасини кўтариб чикди-кетди. Ортидан эшик ёпган Амина ва онаси бу сўзлардан бир қарич чўккандек бўлди.

Умуман аёллар шундай. Юз дафъа ёлғон тузоғига тушиб, яна ёлғонни эшитса, ишонади, шу қадар кўп бошдан кечирдим-ку, дейиш уларга ёт. Бўхчачи аёл бу иш билан нимага эришиб, нимани йўқотади. Йўқотадиганнарсаси йўқ. Аслида одобдан, хаёдан ифбатдан маҳрум

кимсанинг одатий иши. Ҳар кун шу зайлда кечади. У учун муҳими, пул, иғво, ғийбат. Бу иши тўғрими, йўқми, ўйлаб ҳам кўрмайди.

* * *

Маҳмуд оға оқшом уйга келиб қовоқлари осилган она-болани кўрди. Ҳол сўради. Амина дарҳол ташқарига отилди. Онаси аҳволини, бўлиб ўтган гапларнинг ҳаммасини айтди. Сўнгра кўшимча қилди:

— Шошилдик, отаси. Йигитни биламан, яхши, яхши дедингиз. Яхшилаб сўраб суриштирмасдан қизингизни бердингиз-қўйдингиз. Тезда “хўп” дедингиз. Хўп, ўғли яхши, қайноначи? Жигарпорам эртаю кеч у билан қоладими? Не савдолар солади, қизимнинг бошига. Бу ишда бир гап бор деб, кўнглим сезувди-я. Ҳеч кўрмаган эдик совчиликка аёллар қолиб эркаклар келганини. Нечун ҳозиргача қорасини кўрсатмади бу аёл? Бошида кали бўлмаса, келиб кўринган бўларди. Биз ҳам билар эдик.

Онаси чуқур хўрсиниб қўйди. Кўнгли негадир хуфтон бўлди. Кўп пушаймонлар чекди, нечун рози бўлдим? Аламини оғадан олмоқчи бўлди.

— Пиёзни келин қилмишлару қирқ кун ҳиди чиқмабди. Бунинг ҳиди бир ҳафтада чиқди. Қани, кўрайликчи, яна нималар эшитамиз. Куйдирдингиз қизни, ўзимга қўйиб бермадингиз. Қайда кўрилган, бир ҳафта ичида совчи келиб, қизни олсин. Мен яккаю ягона қизимни шундай жойга бериб, шундай узтаманми? Шошиб бошни ёрдингиз. Яхшилаб ўйлаб кўрайлик, ўзингиз тузата оларсиз. Ўзингиз бошладингиз, энди чорасини ҳам ўзингиз топинг.

Маҳмуд оға хотининг сўзлари нега бунчалик тушкун ва куйгун эканлигини биларди. Ҳар гапни санаб, ҳар эшитганига ишонишини, бунинг устига оловга тараша қалаб, ермой сепишини неча йилки билади.

Бир ҳафта аввал ўзи ҳам Мунанвар хонимни бир неч қўшниларида сўраб суриштиргач:

— Менга қолса, бундан яхши аёл бўлмайди. Ҳамма яхши деди, мақтади. Кошки бизни ҳам одамлар шундай макташса, — деган хотинининг ўзи эди. Бир ҳафтадан бери жим эди. Бундай воқеаларни кўп кўргани учун аҳамият бермади. Фақат асаблари жойига тушиб, тинчланишини кутиш керак эди.

— Кўрамиз, керагича ҳал қиламиз. Сен куйинма, бу ишни менга қўйиб бер, — деди, оға ва ташқарига чиқди.

— Амина, қани болам, дастурхон ёз... Отам келди, очикқандир ҳам демайсан? Ҳаҳ сен хоин қиз-а...ҳаҳ сен-а...

Амина бироздан кейин келди. Юзи ғамгин. Кўзларидан йиғлагани билиниб турарди.

— Қизим нима бўлди? Ё мёндан хафамисан? Таомни ёлғиз ўзимга едирмоқчимисан? Ўзингичи? Кел, ёнимга ўтир, мен ҳам хотиржам бўлайин. Майли, қани кел, бундай. Йўқса хафа бўламан, — деди отаси.

Овқатланишаётганида ҳам она-болани чеҳраси ёришмади.

Отасининг:

— Қани, Амина мен сенинг ёшингда бундай оз овқатланмасдим, — дейишига қарамасдан ҳеч нарса емади. Ниҳоят дастурхон атрофидан кўзғалишди. Амина отасига чой, қаҳва тайёрлаш билан овора экан, Маҳмуд оға бундай вазиятда Мунаввархонимнинг келиш хабарини қандай айтишни ўйларди.

Аср намозидан чиқар экан Юсуф афанди айтган эди:

— Оға бу оқшом сизларникига борамиз. Мунаввархоним тезроқ борайлик, деса-да, икки кундан бери мен орқага ташлаб келяпман. Насиб этса бугун борайлик деганди.

Уйга келиб уйдагиларни бу ҳолда кўраман деб ўйламаганди. Ҳозир тўғридан тўғри бу оқшом бизникига улар келадилар деса ким билсин не қиёматлар кўради. Қаҳвасини ичаётиб

бирдан ёдига тушиб қолди:

— Онаси, сенга латифа айтиб берайми, нима дейсан?

— Нима дердим, бекорчиликда латифабозликдан бошқа нимаям қилардингиз? Қизни жа-а ўрнига жойладингиз. Энди навбат латифага келди.

Хотини изтироб билан гапирар эди. Зарда билан юзини ўгириб олмасидан деди:

— Хотин, шу Хўжа Насриддин ҳалиги Насриддин Афанди қанча яшаб, қачон вафот этганини биласанми?

— Ҳей, отаси, сиз мени нега масхара қиляпсиз? Вафотини сўрагунча, қачон туғилди, қачон суннат қилинди, қайси кун уйланди, нечта боласи бўлган, қандай яшаган, деб сўрамайсизми? Тавба. Мен мактаб-мадраса кўрибманми? Қачон ўлса ўлсин. Биров ўламан деса, бу киши куламан дейдилар. Ҳозир шунинг ўрними? Нега мени калака қиляпсиз?

Оға арқонни янада узунроқ ташлади. Паст келди. Янада пастроқдан келди. Хотининг тиззасига енгилгина уриб қўйгач:

— Қачон ўлганлигини билмаслигини биламан. Ўзим ҳам қачон яшаб, қачон ўлганини билмайман. Фақат кўп қадим замонларда яшаб ўтганини биларсан, — деди.

— Биламан, хўш?

— Эшит. Бир куни Афандининг ёнига келиб эшагини сўрашибди. Хўжа эшаги уйда эмаслигини айтиши билан, эшаги ҳанграб қолибди.

— Хожам, оппоқ соч-соқолингиз билан уялмайсизми ёлғон гапиришга? Эшак ҳовлингизда экан-ку.

Афанди дарҳол жавоб қайтарибди:

— Оппоқ соч-соқолим билан менинг гапимга ишонмай, эшакнинг гапига ишонасанми? — дебди. Хулоса шуки, Хўжа Насриддин ўлганига кўп бўлган, аммо сўзлари қимматли. Сен ҳам шундай. Бир хонимни мактаб гапирган элнинг сўзига кулоқ солмайсан, бир тайинсиз, бир бўхчачининг гапига кирасан, ишонасан. Уятмасми? Мен қизим бораётган оила яхши чиқишини хоҳламайманми? Ёмон жойга тушса менинг кўнглим тўлади деб ўйлайсанми? Қизим фалокатга тушса, мен саодатга эришаманми? Ё қизимни фаат фақат сен яхши кўрасанми? У аёлни ҳали кўрмадингку? Кўриб, таниб уяларсан, бу ишингга пушаймон бўларсан. Инсон дуч келганга, айниқса, фисқ-фасодчига ишониб кетаверадими? Бир эмас, беш уйда сўрадинг. Бирига ишонмадинг бошқасига бординг. Яхшилигини айтганларга ишонмасдан, ёмонлигини сўзлаган аллақандай нотайинга ишонасанми? Мен ҳам сенга ўхшаб ишониб, ишни бузсам, нима бўлади? Мунаввархоним биз эшитганларимиздан ортиқроқ фазилатли аёл бўлсачи?

Оға сўзларини айтаётиб қандай таъсир қилаётганини билиш учун хотинининг юзига қараб қўйди.

— Бугун улар бизникига келишаркан. Вазмин, сипо бўл. Меҳмон эканликларини унутма. Меҳмонларга муносиб иззат икром кўрсат. Ўзинг ўйла, ҳақиқат аввалги эшитганларингми, бугунгисми рости... Иншааллоҳ охири хайрли бўлар.

Ярим соатлардан кейин дарвоза таққилади.

* * *

Содда, лекин тоза кийинган бир хоним. Вазмин. Сўзлаши ҳам, сукут сақлаши ҳам ўринли. Ҳар ҳоли ҳурматга сазовар фазилат соҳибаси. Маҳмуд оға айтганидек, икки соат илгари айтган сўзлари учун хотинини хижолат чектирадиган, уялтирадиган етук хислатларга эга бир аёл. Аминанинг кўнглига бу кеча ишонч ҳислари тўлди. Уни кўриши билан юраги ҳузурланди. Одамлар шунақа. Меҳри кўзидан, яхшилиги юзидан билиниб туради. Бир хиллари борки, қанча ҳаракат қилинса-да, юзи-кўзини кўриб сўзини эшитиб, асло яхши кўриб бўлмайди. Шундай одамлар борки, уларни кўришинг билан, кўнглингда яхшилик қилиш туйғулари туюлади. Улар

таъсирида латиф ҳислар оғушига киради инсон. Юзларида нур бор, илиқилик бор. Аллоҳ улар кўнглига муҳаббат билан назар солган, уларнинг юзлари Аллоҳнинг зикри билан нурланган қалблари акс этган ойнадир. Одам уларнинг юзларида қалбларидаги самимият ва ихлос гўзал инсоний туйғулар аксини кўриб дарҳол меҳри ортади. Азалдан танийдиган, биладигандек бири-бирига эл бўлиб қолади.

Мунаввархоним Аминада шундай таассурот қолдирди. Амина йироқдан келган холаси қаршисида тургандек ҳис этди ўзини. Унинг дона-дона сўзлари, сўзлаётиб маъноларга тўла масъум кўзлари билан Аминага қараб қўйишлари кўнглига ором берарди. Ярим соат аввал қошки келмасалар эди дея ўйлаган Амина кетишлари яқинлаган сайин яна бироз ўтиришларини чин кўнгилдан истарди.

Эй, хуш хулқ! Эй, гўзал ахлоқ! Қандай қимматли, қандай буюксан. Сен-ла душманлар дўстга, мусибатлар саодатга айланади. Эй, гўзал ахлоқ! Аллоҳ ҳузурида шарафинг баланд!

Аминанинг бўлажак қайнонаси ҳақидаги тушунчаси Мунаввархонимнинг хуш феъли, гўзал хулқи, очиқ чехраси туфайли қисқа бир фурсатда ўзгарди.

* * *

— Қандай онаси, нима дейсан? Бошида кали бўлмаса бир бора келарди, дегандинг. Ўша ўйдамансан?

Хотини кулимсираб турарди. Мамнун эди.

— Ҳозирча бир нарса деб бўлмайди. Яхши аёлга ўхшайди. Иншааллоҳ охири хайрли бўлар.

Мустафо ўқирди. Уйланадиган эркак вазифаларини, ўзига омонат берилаётган бир хонимга ҳақсизлик қилмасликни ўқиб ўрганмоқда эди. Адолатли, меҳрибон оила бошлиғи қандай ахлоқ қоидаларига риоя этиши кераклиги тўғрисида изланмоқда эди у. Унинг изланиши ўзига оид вазифаларини билишига алоқадор. Аминага алоқадорини Амина ўйласин. Оилада яхшилик ва инсонийлик йўлини, ҳар бир яхши ишни ўзига раво кўриш, шу билан бирга Аминага ҳам гўзал муомала қилиш йўлини тутиш лозим. Аввало пичокни ўзингга ур, оғримаса бировга. Номусга алоқаси бўлмаган айбларни беркитиб авф этмоқ йўлини, йиллар бўйи онасидан ўрганган сабр, азму қарор йўлини тутмоқ лозим. Амина ҳам буларни билса керак, эҳтимол эшитгандир. У ҳам инсон. Мустафонинг яхшилигига ёмонлик билан жавоб қайтармас, ахир?!

Хато камчиликсиз, бекаму кўст инсонни ахтариш... имкондан ташқари иш. Шу қадар имконсиз-ку, ўз яратганига қарши ҳатто кеча-кундуз исён қилган инсон, ўзига ўхшаш бир инсонга нисбатан вазифасини адо этолмаса, бу ғариб-ғалат қабул қилинмаслиги керак, яъни бундан ажабланмаса бўлади. Модомики гулнинг ҳам тикани бор экан, Мустафо гулни тикани билан бирга яхши кўради. Ким билсин, ўзининг ҳам қилажак қанча хатолари бор? Ўзаро муносабатларда Мустафо яхши инсонлигини кўрсатишга азму қарор қилди. Ҳаётда ҳам, оилада ҳам яхши яшашни таъминлаш – Аллоҳ ризосини топиш учун ҳаракатдир. Мустафо шундай қилмоқчи. Асло одамлар яхши яшадилар, дейишалри учун эмас.

V

Амина яна икки бор қайнонасини учратди. Уни ўз холасидек кўриб қолди. Чунки хаёлидаги қайнонага зид ўлароқ, бир самимиятни кўрди унда. Уйига келгунча сохта меҳр туйган, уйига келгач эса ҳар куни оз-оздан ўзгариб борувчи қайнона ҳислати унда йўқ. Шу сабаб Амина уни ўзига яқин олди. Унга нисбатан кўнглида меҳр-муҳаббат ва ҳурмат жўш урди.

Ажабо, Мустафоси қандай экан Аминанинг. Агар у Мунаввархонимнинг ўғли бўлиб, тарбияни ундан олган бўлса, муаммо йўқ. Аммо иш фақат унинг ўғли бўлиш билан битмайди, албатта. Ота-онаси пок, хуш ахлоқли бўлиб, болалари одобсизлар ҳам учраб турибди-ку ҳаётда.

Уларда ўша ота-она тарбиясидан ҳеч бир аломат кўринмайди. Ҳатто баъзилари умрини ибодат билан зийнатлаган ота-онасини айблашгача боради-ку.

Худди бебаҳо инжуни ўғлидан асрагандек сочлари ҳам бегона кўзлардан яшириб ўраб-чирмаб, асраб авайлаб ўстирилган қизлар шу қадар очилдики, ҳатто ҳаёсизлик ва яланғочликнинг энг сўнгги даражасига қадар етиб бордилар. Кўзини ҳаромдан сақлаш учун кўр бўлишни орзу қилганларнинг ўғиллари иславоthоналарда тунашни одат қилди. Эрталабгача қиморхона ва майхоналарни обод қилувчиларнинг бир қисмини ота-онаси ҳаром емоқдан олов ютишни афзал кўрувчилар эди.

Мустафо-чи, деб ўйлар эди Амина. У ҳам шунақа тоифаданми ёки она тарбияси билан ҳаёли ўсган бир йигитми? Лекин ҳозирча бу саволлар жавобсиз қолиб, ҳаёлида айланар, уни безовта қиларди. Оҳ! Мунаввархоним келса эди, у ҳақида бир икки оғиз сўзласайди, уялмасайди, йўлини топиб сўрасай у ҳақида. Баъзан Аминани некбин туйғулар туйғулар чулғар, Мунаввархонимдек аёл ўғли лойиқ бўлмаса уйлантиришга отланмасди деб ўйларди. Эртага уялтириб кўйишини билиб бу ишга қадам ҳам қўймасди, бировларнинг эшигига қиз сўраб, келин ахтариб бормасди. Лекин қайси она ўғлини ёмон дейди, ёмон кўради ва ўғлининг уйланмаслигини истайди? Агар Мустафони уйлантириш лозим бўлса, ўзи чекиниб, қариндошларига ташлаб қўймайди-ку...Лекин бўлар иш бўлди. Сўз берилди. Отаси сўздан қайтадиган киши эмас. Агар Мустафога бермаса, кимга узатади? Яна ўшандек нотаниш бировга. Шундай экан не бўлса бўлар. Ҳеч курса Мунаввархонимдек асл ва покиза бир қайнона бор-ку...

* * *

Амина дуо қилмоқда. Мустафо ароқхўр, қиморбоз бир ким бўлиб чиқмаслигини сўраб, дуолар қилмоқда. “Ё Раббим, ҳар ишга қодирсан, ҳар не сенинг қудрат кўлингда, ҳар не сенинг хазинангда етарли. Борадиган жойимда уялтирма, турмуш қилолмай ортга қайтишдан Ўзинг сақла. Одобли, номусли яшашни, иймонли, ибодатли дунёдан ўтишни, ҳузурингга покиза ҳолда боришни насиб айла ё Раббий!”

Амина намоздан кейин шундай дуолар қиларди.

* * *

Тўй учун лозим бўлган ҳозирликлар кўрилди. Бу борада анча тушунча ва ҳаётгий тажрибаси бўлган Маҳмуд оға Юсуф афанди орқали Мунаввархонимга шу хабарни етказди:

— Баъзиларга эргашиб, афсуски, урф ҳолига келиб қолган исроф ва турли ташвишларга берилмасин. Мутлақо шарт бўлганини бажарсин. Элнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Уларни мамнун қилиш учун уриниб қолмасин.

Мунаввархоним Маҳмуд оғанинг бундай файзли маслаҳати ва таклифларини жуда яхши қабул қилди. Оға сўзида ҳақли эди. Тўйларда беҳисоб пуллар нечун беҳуда сарфланмоқда? Хосиятсизлик учун! Мақтаниш учун! Шухрат учун!

Келинпошша бир кун, бор йўғи бир соатгина киядиган либослар учун! Ҳар бири бир фақирнинг бир неча ойлигига тенг бўлган қимматбаҳо, лекин ўринсиз зийнат ашёлари учун! Булар қанча камбағалларни танглиқдан қутқариши, қанча масъум гўдакларга шодлик улашиш мумкин эди, дея яқинларига тушунтиришдан чарчамасди Мунаввархоним. Элнинг бу ҳолга тушишига сабаб бўлган икки тоифа инсонлар бор. Биринчи тоифа молини сарфлаб тугатолмайдиган, ўринсиз жойларга исроф этадиган бойлар. Иккинчиси, шундай бойлардан олинган қарз остида қолиб тўй-маърака ўтказиб, бойлар билан беллашмоқчи бўлиб, бели синадиган фақирлар. Ана шу икки тоифа орасидан баъзан тиканлар аро қулф урган рангин

чечакдек, ақлли ва бу ақлини хайрли йўлда ишлатадиганлар ҳам чиқиб қолади. Уларнинг тўйга ҳадяси исрофу ҳаражат эмас, шу ёшлар тарбиясидир. Тўй ва турмуш фақат мол дунё билан эмас маънавий ҳол, бир-бирини тушуниш, гўзал ахлоқ билан бунёд бўлишини яхши биладилар, ёшларни шу йўлда тайёрлаб етиштирадилар.

Демак, Маҳмуд оға шуларнинг бири. Исроф эмас, яхши турмуш зарурлигини чуқур англаган бўлса керак-ки, кудаларига ҳам шундай хабар жўнатди.

Орадан икки ой ўтди. Тўй ҳозирлиги тугади. Аслида ҳеч бир тўйда бундай тайёргарлик мукамал бўлган эмас. Тўй хоҳ келишувдан бир ой сўнг қилинсин, хоҳ икки йил кейин қилинсин, натижа бари бир шу, бари бир яна талай ишлар, тикилиши, бичилиши, олиниси керак бўлган ашёлар қолиб кетади. Инсон бу дунёдан ҳар бир ишини тамомлаб кетолмаганига ўхшайди бу ҳол.

Уч кундан кейин Аминани олиб кетадилар. Энди ўзга бир оиланинг қизи бўлади, у ерни юрт тутуди ва бир умр ўша ерда қолади. Ҳозирланган нарсалар ўралди, чирмалди, тугилди, сандиққа солинди. Йўлга чиқиши яқин мусофир гўё. Эт билан тирноқ ажралишидек ҳолат бу ҳол. Нон ва сувдан ортиқ севилган ота-онанинг қўллари ўпилажак. Бу маҳалла, бу уй, бу боғ Аминага фақат бир меҳмонхона бўлажак. Энди Амина яйраб кезган, шодланиб, ўйнаб-кулган, умрининг энг ширин, энг саодатли кунлари кечган бу хонадонга хоҳлаган пайтида келолмайди. Қўйларини соғаркан отаси елкасига охистагина уриб, силаб “хайр, Амина” дейишини эшитмайди ва жавобан: «Ишингизни Аллоҳ ўнгласин!» дейиш завқини энди туймайди.

Ҳа, отланиш дамлари яқинлашмоқда. Ҳар бўйи етган қизнинг бошида бор бу ҳодиса. Буни четлаб ўтиб бўлмайди. Лекин баъзан Амина чидай олмай қолади, айрилиқ оғир кўринади. Дунёга келмасайдим, аёл бўлмасайдим демоқчи бўларди. Фақат бу билан ҳеч нарса ўзгармаслигини, бу фикр Аллоҳга хуш келмаслигини яхши тушунади. Истиғфор айтади дарҳол. У бўлмаса, бошқа бир қиз ўша уйдан кетади. Айрилиқ азобини тортиб, унинг юраги ҳам доғланмайдими?

Амина ота-онасига ичдан тошиб келаётган нималарнидир айтмоқчи бўлади. Фақат нима дейди? Оҳ, уларга дилини ёрсайди, шашқатор ёшлар тўксайди. Йўқ, бу ҳолат уларни ҳам йиғлатади, дардларини зиёда қилади. Лекин қўйлари унақа эмас, улар Аминанинг ҳамдардлари. Шу сабаб икки-уч кун дардини уларга ёрди, кўзларидан ўпди, бошларини силади, ҳидлади, эркалади. Тўйиб-тўйиб йиғлади...

Ўша оқшом Амина ўз хонасида экан, ташқаридан оёқ товуши келгандек бўлди. Қулоқ солди. Ҳа, зинадан кимдир кўтарилмоқда. Отаси:

— Амина, ётдингми қизим?

Амина эшикни очи:

— Ҳали ётмадим, ота, киринг, — деди.

— Болам, биласан, сенинг хонанага кириш одатим йўқ, аммо бугун икки оғиз суҳбатлашиб бир пас ўтирсам дедим.

Отасининг ростан ҳам бундай одати йўқ эди. Амина бироз ҳаяжонланди, аммо бу тезда ўтиб кетди. Ўзини ўнглади.

— Қизим, икки кундан кейин келин бўлиб кетсан. Аллоҳ хайрли турмуш ато қилсин. Икки дунё юзингни ёруғ қилсин. Бу ердан кетиб, борган ерингни қизи бўласан. Қайнонангни онангдек ҳурмат қилишгни истардим. Доимо кичиклигингни, катталарга иззат-икром кўрсатишни унтма, ёмон сўз эшитсанг ҳам яхши сўзла. Сен самимиятдан айрилма. Шунини унутма-ки, қилган кичик яхшилигинг, Аллоҳ тарафидан зиёда қилиб қайтарилади. Бугун катталарга ҳурмат кўрсатсанг, эртангилар сени ҳам ҳурмат этишади. Сени борган жойингда уялмайдиган бир одоб ўрганишга, яхши тарбия беришга ҳаракат қилдим. Умид қиламанки, сен ҳам мени уялтирмаслик учун қўлингдан келганинича ғайрат кўрсатасан.

Маҳмуд оға сукут сақлади. Қаршисида бош эгиб турган қизига бир-икки лаҳза қараб қолди.

Ўзи ҳам ҳаяжонланди. Ёлғиз қизини узатиш арафасида бу сўзларни айтиш осонми? Эллиқдан ошганига, тажрибаларда кечган умрига қарамасдан ҳаяжонлана бошлади. Қаршисида одоб ва тарбия билан ўстирган ёлғиз гули, малаксифат қизи, лекин бир меҳмондек ўтирибди. Оға умр бўйи унинг ўсиб унишига ҳаракат қилди. Умрини шу гулни етиштириш завқи беади. Шу завқ билан овунади. Энди, мана айрилиқ кунлари. Энди у кетмоқда. Фарзанд меҳри билан тўла кексайиб бораётган кўнгли ҳам у билан кетмоқда. Фақат энди ҳиснинг эмас, ақлнинг амрига мувофиқ иш тутиш пайти эди. Қизига айтиши керак бўлган сўзлари бор эди. Шу боис сўзларини дона-дона, вазмин-вазмин давом эттирди.

— Улар билан келганигда доимо эшигим очиқ. Фақат улардан шикоят қилиб, турмушингдан нолиб келмагайсан. Доимо ўз ҳолингдан рози бўл, қизим, шукр қил. Дунё инсон истаган нарсасини топадиган жой эмас. Унутма-ки, турмуши бузилиб ичидан қон йиғлаган аёллар бор. Сени онангдек яхши кўрадиган бир қайнонага рўбарў келишингга, сенинг ҳақларинг топталмаслигига ишонамиз. Яхши тарбияли куёв топишга ҳаракат қилдик. Аллоҳ бизни уялтирмасин. Ҳамма ҳам турмуш куради, бунга қарши бормоққа бировнинг ҳаққи йўқ. Шу сабабли хафа бўлма, болам. Аллоҳнинг қонунига, амрига сен ҳам албатта, итоат этурсан. Сен ҳам Аллоҳнинг буйруғига мувофиқ оила қурурсан. Қуръон ва намоз ўқишда давом эт. Аллоҳнинг қули эканлигингни ҳеч ҳам унутма. Яхши турмуш ато этиши учун доимо Унга ёлвор. Сен Аллоҳни унутмасанг, Аллоҳ ҳам сени асло унутмайди. Қани, энди менга рухсат, қизим. Сенга хайрли тун тилайман.

— Худо хайрингизни берсин, ота.

Амина отасининг кўнгли тўлиб-тўлиқиб, сал бузилиб, жон қулоғи билан тинглади ва узоқ вақт унинг маънодор сўзларини ўйлаб ётди. Унинг насиҳатлари хаёлидан кетмади. Кўнглини банд этди. Ўзича уларни ақл тарозусига кўйиб, отасининг ҳар сўзи нақадар салмоқдор эканига тан берди ва жон деб қабул қилди. Яхши турмуш қуришни истаган ҳар бир ақлли инсон бундай насиҳатларга амал қилиш мажбуриятида эканини, буни четлаб ўтишнинг иложи йўқлигини эътироф этмоқдан ўзга чора тополмади. Зотан, ҳаёт тажрибасига эга, яхши ёмонни ажратадиган ота қизига янглиш ўғит бермайди. Шуларни ўйлаб Амина ўз ётоғига, ўрнига кирди ва бирпасдан кейин уйкуга кетди.

VI

Тўй ажойиб бир нарса, гўзал йиғин. Бор-фақир, дўсту ғаним бир жойга тўпланади. Дардлини ҳам чорлайди тўй. Ҳатто инсон тахаммул қилиш мушкул бўлган дарди бепоёнлар ҳам келишади тўйга. Барчаси шод-хуррамга ўхшайди. Аммо кўпларнинг дарди тўйда янгиланади, кўплари янги дард орттириб оладилар. Масалан, бу тўйда фарзанд доғи, йўқотиш азобини кечираётган бир она бор. Одамлар орасида ўзини тутиб турган, қалби пора-пора бўлаётган йиллар давомида оқ ювиб, оқ тараб ўстирган гул юзли боласини кўлдан олдириган она дардини ўздан бошқа ким ҳам чуқурроқ ҳис этарди? Тўйга таклиф этилганлар орасида бир хоним бор, ёнида сўлғин юзли икки фарзанди билан маҳзун-маҳзун атрофни томоша қилмоқда. Гоҳ-гоҳ ойлардан буён ота қўли тегмаган етимлар бошларини, тош каби қаттиқлашган бошларини силаб, сочларини тараб кўйгандек бўларди. Исми Жамила унинг. Жамилахоним ҳар куни икки дўсти билан уникага нон ва озиқ-овқатлар юбораётган Маҳмуд аканинг уйида эканлигини билмасди. Бу хоним ҳозир келинлик либоси ичида минг бир ҳаяжон билан ота ота уйида сўнги кечани ўтказаётган қизга боқарди. У қадар ҳаяжонли эмас, фақат унда зиёда ўйчанлик бор. Неча йиллар бу ҳаётни бугунги ҳолга тушишини хаёлига келтирмасдан яшади. Бугун иккиси ёнида, бири қўшниси қарамоғида, жами уч етими бўлган Жамилахоним келинлик завқини тўйиб-тўйиб тотган эди.

Тўйда ёш қизлар бор. Аминага ҳасад-ҳавас аралаш боқиб, бир кун келиб биз ҳам ёпинчикқа ўраниб келин бўламиз, дея мағрур юрган қизлар. Яна бу тўйда борган жойида тотли ҳаётга видо

айтган, келин бўлганига эмас, дунёга келганига пушаймон бўлиб, ота-онасига лаънат ёғдирганлар ҳам бор. Бу ерда ўтириб, сассиз-садосиз йиғлашган, атрофга эътиборсиз икки ёш хонимга не дейсиз? Юз-кўзлари бир бирига нақадар ўхшаш буларнинг. Тўйга фақат йиғалмоқ учун келишганми? Бошқа топишиб йиғлайдиган жойлари йўқми? Ҳа, булар ойлардир бир-бирини кўришдан маҳрум, агар тасодифан учрашсалар-да, суҳбатлашиш ман этилаган бахти қаро опа-сингиллар. Иккови ҳам оилали, эрлари орасидаги келишмовчилик туфайли тўйда ҳам суҳбатлашолмайдилар. Суҳбатлашсалар эрлари ажрашишни шарт қилган. Аслида тўйга бир-биридан тамоман хабарсиз келган бу хонимлар тасодифан кўришиб, кучоклашиб, ўпишиб, йиғлашдилар, аммо бир сўз айтолмайдилар, қалайсан, жигарим деёлмайдилар. Энди ёнма-ён ўтириш завқини тотар эканлар, айна пайтда суҳбатлашмаслик изтиробидан эзилар, бу икки туйғу қўшилиб, севинч ва азоб остида йиғлашар эди. Бир уйда ўсиб, минглаб ширин-аччиқ хотирларни сўзлашдан маҳрум. Бу зулм. Қайси ахлоқ қондасида бор бу.

Шунга қарамасдан тўй кўнгилхушлик билан давом этарди. Баъзан бир-бирига қараб ўйнаймиз деб туришган икки болакай томошабинларга завқ улашар, уларни кулдиришарди. Баъзан базўр қўлларидан тортиб ўртага таклиф этилган келинлар бир икки айланиб ўз жойига ўтиришарди. Бу орада семиз қорнини сакрата-сакрата ўртага ёш бир жувон чиқди. Модомики, тўйга келидикми, ўйнаб кулайлик дея айланди. Турли нағма, муқом ҳунарларини кўрсатиб, гоҳ ўнгга, гоҳ чапга айланиб завқ ва шодлик улашарди.

*“Қозонда ҳедик қайнона,
Тишлари кемтик қайнона,
Ўғлинг егулик келтирмиш,
Сенсиз едик қайнона.”*

Мунаввархонимга қараб сизга айтяпман, дегандек бўларди. Ёши ўттиз бешлар атрофида кўринган бу аёлнинг ё қайнонаси йўқ, ё унинг оғзини очирмайдиган ҳолга келтирган. Яна ким билсин, ўз уйда келинидан мағлуб, ўғлини уйлантирганидан, шу ўй бошига келганидан пушаймон, ҳар кун келинидан ёмон сўз эшитадиган, калтак ейдиган қанча-қанча қайноналар бордир-ки, бу сўзлар уларга балки игнадек ботиб борарди. Бошларига мушт тушгандек бўларди. Қориндор аёл етарлича ўйнади. Сўнг тишларининг бир қисми тушган, бир қисми чирий бошлаган ўн олти ўн еттиларга кирган бир қизни терларини артиб, бир тарафдан қиз сенинг қандай ҳунарларинг бор, дегандек кулимсираб ўртадаги қизни кузата бошлади. Қиз агар бошқаси таклиф этмаса, ўзи ўртага отилиб чиқадиганлар хилидан эди. Баъзиларнинг уяла-уяла, бир айланиб-қоқилиб, ўтириб қоладиган ўйингоҳни завқ ва ҳаяжонла кезишлари бутун маҳоратини намоён қилиб усталиklarини кўрсатарди. Тишларининг хунуклигига қарамасдан ниҳоятда хуш овоз эди.

*“Онажоним, жигарни мушуклар еди,
Оҳ, шу мушукни тутиб олсам...
Шу мушукнинг тукларини юлиб олсам,
Этларини дудлаб қоқ қилсам,
Қайнонамга, қайнсинглимга едирсам...”*

Шу зайлда куйлаб ҳаммани кулдирад, тўйни қиздирадди. Фақат у ўйлаб кўрмаган балки ўйласа-да бепарво қарайдиган бир нарса бор эди. Балки бўлажак қайнонаси ҳозир уни тинглаётгандир. На қадар хунук бўлса ҳам, битли ёсмикқа ҳам бир кўр харидор топилади. Унга: «Еҳ, бир кўлимга тушсайдинг», деб тиш қайраганлар билан бирга: «Аллоҳ сендан ўзи қарасин, ҳозирдан шундай десанг, ким билсин борган жойингдагиларнинг бошига не савдолар, не кунлар соласан. Аллоҳ бўлса қайнонага сабр берсин», дегувчилар ҳам бор. Тажрибали келинлар унинг бу сўзларидан келажак ҳаётини тасаввур қилаётгандек, ачинаётгандек бўлишарди. Шулардан бирининг кўзлари унга: «Дунё нелигини тезда биларсан ва бу сўзларинг пушмон қиларсан», дегандек боқиб турарди.

Мунаввархоним ҳаммасини тинглар, атрофни вазмин ва оҳиста кузатиб юрарди. У бу хил қайноналардан бўлмоқчи эмас. Бўлмайди ҳам. Бунинг учун кўлидан келганча ҳаракат қилади. Унинг сабри бир кун, бир ой, бир йиллик эмас. Тошларни чатнатиб, энг марҳаматсиз, энг виждонсиз кимсаларни тиз чўктиражак бир сабр бу! Ҳач бир қайнонага насиб бўлмаган тенгсиз бир сабр! Мунаввархоним кечиримли, бу хислатни келинига кўрсатади. Ҳар кун қусурли иш қилувчи, ҳар кун қабих бир ёмонлик этадиган келин келса ҳам уни кечиради. Яхшилик ёмонликни кетказишини биледи. Яхшилик душманларни дўст айлашига ишонган бир азму қарор ила авф этади. Фақат одамлар: «Мунаввархоним келинини яхши идора этди», дейишлари учун эмас, Аллоҳ ризоси учун ва хурмати учун кечиради, сабр этади. Мунаввархоним шундай тўйга тарафдормиди? Йўқ. Кўлидан келса янада содда ва самимий бир тўй қиларди. Фақат турли одатларга кўниккан жамоатни қандай қилиб бирданига кўнгилдагидек тўйга кўндира олади? У зиммасига тушган вазифани кўлидан келганича адо этди. Масалан, аёллар орасига эркак чолғучи киргизмоқ у ёқда турсин, ҳар бири эркаксифат, аёллик одобидан йироқ беҳаё чолғучиларни ҳам яқинлаштирмади. Аммо бу маҳрумият ичида ҳам ўзича бир кўнгилхушлик тартиби тузиб олганларга уддабурон аёллар ҳар тўйда топилади. Қолаверса тўй ҳам бир кўнгилочар дилхушлик бўлгани учун бундайлар, агар Аллоҳга исён даражасига бормаса, яхши кутиб олиниши керак. Кемтик тишли қиз қориндор аёл намоийш этган мақомларни давом эттирди. У маромига етказа олмаган ўринларни қойиллатишга ҳаракат қиларди, оёқларини куйга мос тарзда ўйнатар экан:

*“Қозонда тиш қайнона,
Тиларга туш қайнона,
Ўғлингни сенга қолдирмам,
Кел, ундан кеч, қайнона”.*

Шу тўртликни куйлаб яна айлана бошлади.

Мунаввархонимниг чап томонида бир аёл ўтирибди. Юзида ҳеч кулгу, табассум йўқ. Мунаввархоним уни илк кўрганини, уйига келганини эслади. Аёл уни кўриши билан уялиб, бироз ортга чекингандек бўлди. Лекин Мунаввархоним ўзини ҳеч нарсани билмагандек, у аёлни танимагандек кўрсатди. Тўй давом этган икки-уч соат ичида аёлни хижолат қилмаслик учун у тарафга бирор марта ҳам қарамади. Кейин ҳам бу аёл, Аминанинг қариндошидир, ора-сира Мунаввархонимга рўбарў келади. Бир куни ёлғиз қолганларида узр сўраш учун бу мавзуда оғиз очса Мунаввархоним: «Ўтмишдаги ёмонликларни фақат тавба қилиш учун эслайлик», дейди албатта. Мунаввархонимнинг олдидан ўтар экан бошлаган ашуласини ниҳоясига етказди:

*“Мен бошқа дард истамам,
Қайнона дардим бор менинг”.*

Тўйга келганлар, айниқса қайнонадан куйганлар, юрагини олдириб қўйганлар, ўз дардларига шерик бўлган қизни телбаларча олқишладилар. Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Меҳмонлар бирин-кетин тарқала бошладилар. Амина бу сўнгги кечада ота-онаси билан уйда ёлғиз қолди.

* * *

Бугун Мустафолар хонадонига келин келадиган севинчли бир кун. Лекин вазият бошқачароқ. Мустафога келиннинг келганлиги хушхабарини бериладиган пешин вақти. Шу маҳалда катта жомеъ ховлисида Мустафонинг кўзларидан ёш қуйилмоқда. Шу онда Амина ота уйини тарк қилаётганини ўйламоқда Мустафо. Ўзига омонат сифатида топширилаётган бир аёлнинг ҳақларига кўнгилдагидек риоя этолмаслик кўркувидан кўз ёш тўкмоқда.

Уч кун аввал онаси айтган насиҳатларни эслади Мустафо. Кечки овқатдан сўнг онаси шундай насиҳат қилганди. «Ўғлим, Аллоҳ насиб қилса уч кундан кейин келин келади. Уйимизга бир қиз ота-онасини тарк қилиб келади. Аҳил бўлайлик, келганига афсус чекмасин. Шафқатли,

марҳаматли бўлиб, унга инсоний муомала қилишингни истайман. Ҳеч қачон уни хафа қилмаслигингни сўрайман. Сени ҳар кимдан зиёда яхши кўраман. Лекин Аллоҳ омонат сифатида берган келин, агар ўғлимдан норози бўлса, мен келинни эмас, ўғлимни айбдор деб биламан. Бир кун Аллоҳ ҳузурига сен билан чиқамиз ва келин ҳаққи риоясининг ҳисобини берамиз. Уни ҳурмат қилганинг мени ҳурмат қилганингдир. Уни хафа қилсанг, мен баттар хафа бўламан. Мен унинг қайнонаси эмас, ўз онасиман. У ҳам менинг келиним эмас, қизимдир.

Ҳамма оила ҳам бир хил эмас. Унга ўз уйининг одатларини тарк этиш қийин кечиши мумкин. Сен ва менга нисбатан камчиликка йўл қўйиши мумкин. Бундан хафа бўлма. Инсон баъзан Аллоҳнинг йўлига юра олмай хатога йўл қўяди. Бу бандага нисбатан ҳам бўлиши мумкинлигини ўйлаб, тасалли топ, тинчлан. Хом сут эмган банда, лекин у ҳам виждон соҳиби, секин аста хоним бўлар, яхшилик йўлини тутар.

Доимо Аллоҳга дуо қил. Яхшилик ва яхши турмуш ато этишини сўраб ёлвор ўғлим. Сени уйлантирдим, мени уялтирма! Менинг сутимни эмганингни, мени ўғлим эканингни исботла. Аллоҳ сени шод этсин, икки дунёда юзингни ёруғ қилсин.

Мунаввархоним шундай деб икки кўлини Мустафонинг елкасига қўйиб:

— Менга сўз бер, Мустафо, кўлингдан келганича, кучинг етганича, айтганларимни бажар. Яхши турмуш кечириш учун сабр матонат билан ҳаракат қилишга сўз бер. Мусулмон сўзидан қайтмайди, сўз бер ўғлим, — деди ва Мустафонинг ваъдасини олди.

Мустафо катта жомеъ ҳовлисида ана шуларни эслади. Кошки берган сўзим ёлғон чиқмасайди, деб ўйлар эди.

Осмон тиниқ, қуёшли, сарин шабада эсиб турган бир кунда Амина кўз ёшлари сел бўлиб, ота уйи билан хўшлашди. Улуғларнинг қўлларини ўпди, дуоларини олди. Янги уйга бормоқ учун мураккаб, ғаройиб туйғулар оғушида машинага, шу беш-ўн кун ичида таний бошлаган бир икки аёл орасига ўтирди. Улов йўлга тушди. Аминани бир уйга туширдилар. Униб-ўссин дейилди. Устидан танга пул сочдилар. Эркаклар чекингач илк бор Мунаввахоним унинг ёнига борди. Аминага:

— Қайнонангни кўлини ўп, — дейишди.

Мунаввархоним уларга қайрилиб қаради:

— Йўқ, бу менинг қизим, онасининг кўлини ўпади, — деди ва кўлини тутди.

Амина йиллар бўйи фақат яхшилик учун очилган, фақат яхшилик учун чўзилган гуллардек пок озода кўлни ўпди ва кўзига пшонасига оҳиста босди. Уйга қадам ташлаши билан айтилган бир жумла сўз беран ишонч унга кифоя. Гўё ғариблик ва ёлғизлик ҳислари тумандек тарқаб кўнгли офтобли осмондек чарақлаб кетди. Мунаввархонимнинг: «Хуш келдинг, болам!» деб очилган қучоғи Аминага ором ва ҳузур боғидек туюлди.

* * *

Оқшомгача келиб кетувчилар кўп бўлди. Кечгача уй аёлларга тўлди. Оқшом яқинлашгач, эркак меҳмонлар кела бошлади. Юсуф афанди уй соҳиби сифатида келганларни кутиб олди. Азон айтилгач, жомеъга борилди. Шом намозидан кейин таом тортилди. Таклиф этилан икки ҳофиз Қуръони Карим ўқиди. Амина хонасида илоҳийни тинглади:

Хос боғингга келганлар,

Гулларингни терганлар,

Хабар берди кўрганлар,

Нури Қуръон ичинда.

Бу ҳикматлар барчанинг кўзларини ёшлади. Маъно мақоми билан кўнгилларда ҳузурбахш туйғулар уйғотарди. Ҳофиз афанди Фаҳри Коинот с.а.в. учун ёзилган бир наът ҳам ўқиди:

Севармиз суннатингизни сиздан асар, из деяроқ,

*Эслармиз исмингизни ҳар он Сарваримиз деяроқ,
Узоқ тушмасак сизнинг лутфингиздан, шоҳи Расул,
Тортармиз шарбати мавтни, қўрқмасдан Аллоҳ деяроқ.
Тилармиз: қолмайлик ҳеч сизни севмоқдан йироқ,
Умматингиз маҳшарга етгай шафоат деяроқ.*

Охири маҳалла имоми дуо қилди. Сўнг Мустафо имомдан бошлаб улуғларнинг қўлларини ўпди. Дўстлари билан қўл сиқишиб кўришди. Кейин онасининг олдига кирди.

— Болам, Аллоҳ сени икки дунёда масъуд этсин, — дея дуо қилди Мунаввархоним. Мустафо онасининг қўлини ўпди. Келиннинг хонасига, Аминанинг олдига кирди.

* * *

Юсуф афанди қариндош аёлларга таом ейилган дастурхонларни, коса товоқларни тозалашни буюрмоқда. Меҳмонлар хуфтон намози учун жомеъга кетишаркан, азон овози эшитилди. Бу азон ҳар кимга — уйланган Мустафога ҳам Аллоҳнинг бандаси эканини, фарзини адо этиш вақти киргани ва шарт эканини эслатарди.

Ичкари кираркан Мустафо таҳоратли бўлгани учун:

— Қани, Амина аввал намозни ўқийлик, бандалик бурчимизни адо этайлик, — деди. Жойнамозлар ёзилди ва Мустафо «Аллоҳу акбар!» деб намозни бошлади. Амина умр бўйи итоат этмоқ қарори билан унга эргашди.

* * *

Амина тонгда уйғониб Мунаввархонимнинг қўлларини ўпди. Янги оила қурганлар учун бир одат бу. Жума бўлгани учун Мустафо масжидга кетди. Мунаввархоним келини билан ёлғиз қолди:

— Қизим, бундан сўнг сендан ҳар ким: «Қайнонанг билан қандайсан» деб сўрайди. Мен аслида бир яхши аёл эмасман. Балки сенга ноҳақлик қилиб, билиб билмай хафа қилиб қўйишим мумкин. Булар ўзимизнинг дардимиз, уйнинг ичида қолсин. Сенга нисбатан ноҳақлик қилсам, фақат ўзимга айт, тузатаман. Аммо бошқаларга гапирма, яхшимиз дегин. Бу саволларни беганларнинг мақсади дардинга чора изламоқ эмас, қўшиб чатиб элга тарқатиш. Иккимиз қайнона келин эмас, она боламиз. Шундай яшашга ҳаракат қиламиз. Бугундан эътиборан келинлигинг ниҳоясига етди. Балки мен сенга оналик қилишни уддалай олмасман, аммо сен қиз бўлишни уддаларсан, иншааллоҳ.

Мунаввархоним бу гапларни айтгача, сўради:

— Қуръон ўқишни биласанми?

— Ҳа, она.

— Яхши, уйимизда ҳар тонгда Қуръон ўқиш одат. Бу одат сенга ҳам тегишли. Аллоҳ ҳаргиз сени уялтирмагай. Бандам ҳар кун Мени биринчи, энг аввал эслайди, Каломимни ўқийди, деб саодатлар ато этгай, иншааллоҳ.

Бу одат, бу насихат Аминага жуда маъқул келди.

* * *

Тўйдан кейин уйда Маҳмуд оға билан хотинидан бошқа ҳеч ким қолмади. Улар олдига қўйилган турли таомларга қўл узатмаган ва томоқларидан ўтмасди ҳам. Уй Чўрум таъбири билан айтганда, суви тинган тегирмондай жимиб қолган. Кетган фақат Амина эди. У ўзи билан уйнинг барча нашоъ намосини ҳам олиб кетганди. Маҳмуд оға қорни очлигига қарамасдан:

— Онаси, ол дастурхонни ҳеч нарса емаймиз, — деди. Хонимнинг йиғлаши учун шунинг ўзи кифоя.

— Онаси, яна йиғлаяпсанми?

— Йиғламай нима қилай, кулайинми?

— Кул, Аллоҳга шукр, қизинг яхши бир хонадонга тушди. Иншааллоҳ, энди юзимиз ёруғ, хурсанд бўламиз.

— Хўш, унда нега хурсанд эмассиз?

— Меники ҳозир ўтиб кетади онаси. Фақат ундан айрилганим учун кўнглим бироз қайғули. Лекин келин қилиб узатганим учун хафа эмасман.

* * *

Аминани одатга биноан тўйдан сўнг ота уйига қўл ўпмоққа олиб бордилар. Меҳмондорчиликка чақирилган бир-икки яқин қариндошлар ҳам бор эди. Кирганда-чиққанда ёлғиз дуч келган ҳар бир киши:

— Қайнонанг билан қандайсан? — дер эди. Амина ўргатилганига биноан:

— Аллоҳга шукр, жуда яхшимиз, — деб жавоб берарди.

Тўйдан бор-йўғи икки кун ўтди. Икки кун ичида ҳам саволларига жавоб бўлгудек бирор ходиса бўлгандир деб ўйлашарди. Лекин Аминадан яхши жавоб олишарди. Аслида оила муҳити жавобдан ҳам яхшироқ эди. Бир она фарзандига шафқат кўрсатади. Амина ҳам бу шафқатни кўрмадим деёлмайди. Онасидан меҳр муҳаббат кўрмаган фарзанд бўлмайди. Бу ўлгунча давом этади. Амина келин бўлгач, Мунаввархонимни онасидай яхши кўрмаганлигини иддао этолмайди. У буюк шуурли, меҳр муҳаббат билан яхши кўришига ҳар вақт гувоҳ бўлажакдир. Онаси хавотирланиб унинг юзида хафалик излари бормикин деб қараган бўлса-да, мамнуниятдан бошқа нарса кўрмади.

VII

Ҳар маҳаллада сувни лойқалатиб юрувчи бекорчи хотинлар топилади. Улар келин тушган уйга ўралашиб қоладилар. Келин кўриш бахона, ниятлари эзмалик, ғийбатчилик. Жуда ҳам қизиқиб тўй бўлиб ўтган хонадонга югуради улар. Келинни, сепларини кўрадилар, ким нима ҳадя этганлиги тўғрисида маълумот оладилар. Бойлар билан беллашолмаган, керагича ёки ошириб тошириб уйини безаб тузай олмаганлар бўладик, келганларга уй кўрсатишни истамайдилар. Бу бекорчи ғийбатчилар эса ҳеч узрни қабул қилмайдилар. Гўё ҳокимдай, терговчидай туриб оладилар. Ҳамма ёқни титиб кўрадилар, текширадилар. Ҳадялар ҳақида насихатлар ўқиб, қайнона қайнота қуруқ қолганлигини, бу иш жуда катта айб эканлигини уқтирадилар. Келган ҳадяларни бир қисми оддий, буларни келтиргандан келтирмаган афзал дейишади. Ҳадяларни бир-бир кўзадан кечириб, яхши ёмонга ажратиб берган бўлишади. Камчиликларни айтиб ўтишгач, навбат уй тузашга, нарсаларни жойлаштиришга келади. Шу каравот бурчакка эмас, унисига муносиб кўчириш керак. Четда турган мана бу кичик таглик бир қарич яна ўнгроққа олинса уйга бошқача файз киради. Кўрпа ёстик оч мовийдан ним пушти бўлса, ётоқдаги нарсалар фалончиникига ўхшаб жойлаштирилса яхши бўларди. Шунга ўхшаш маслаҳатлар айтиб чиқиб кетишади. Келинпошша ўша ондан бошлаб маъюсланади.

Не-не заҳматлар эвазига йиғилган сеплар, ҳадялар ерга урилди, келин кўзига паст кўрсатилди. Бу ишлар бир-икки ғийбатчи аёллар томонидан амалга оширилади. Бу хотинлар сепларни йиғиш учун эртани эрта, кечни кеч демай тер тўккан ота меҳнатининг қадрига етармиди? Қўл қадокларини кўрармиди? Уларнинг яна бир мақсади келиннинг қусурларини топиб, элга ёйишдир. Қусур тополмаса, қўшиб чатиб ғийбатнамо гапларни кўпайтирадилар,

шундан завқланиб, кўнглини хушлаб юрадилар.

Мунаввархоним буларни яхши билгани учун борган жойда келин хонасини, сепини кўришга интилмади. Ҳатто уй эгалари:

— Келиннинг хонасини кўрмайсизми? — деб таклиф этса ҳам, шундай жавоб беради:

— Йўқ, у жой фақат келин куёвга тегишли, менга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Амина келгач бу одат такрорланадими? Албатта. Лекин Мунаввархоним бунга рухсат бермайди. Бегона аёл тугул, ҳатто ўзи ҳам уларнинг хонасига кирмайди. Деразасидан ҳам қарамайди. Гарчанд ҳозиргача юзлаб келин уйлари кезилган бўлса-да, ғийбатчи хотинлар учун ҳам, келин учун ҳам асло фойда берган эмас. Мунаввархоним биладики, рухсат этмаса, буни ҳам ғийбат қиладилар, албатта. Йўқ ердаги гапларни тўқиб чиқарадилар. Бу гаплар ё Мунаввархоним ёки Амина ҳақида бўлади. Уй кўришни истайдиларми? Марҳамат! Меҳмонхона, ошхонани кўрсинлар. Улар уйдан, уйдагилардан, Аминадан қанчалик камчилик ахтармасин, асло тополмайдилар. Чунки Амина уй ишларига ота уйида яхшилаб ўрганган. Қолаверса, Мунаввархоним ҳам қараб турмайди. Кутилмаган бир пайтда меҳмон келиб қолиши ёки одамлар ўзи учун эмас, балки покизаларни Аллоҳ севгани ва Аллоҳ ризоси учун озодаликка эътибор берилади бу хонадонда. Бир умр миш-мишу ғийбатлардан узоқ юрган, дили пок Мунаввархоним тонглари:

— Мени банда ҳаққи билан хузуринга келмоқдан Ўзинг сақла, эмн ҳақимда ғийбат қилганларни авф эт, — дея дуолар, илтижолар, нолалар қилган. Аллоҳни эслаб, Расулulloҳга с.а.в. саловат айтиб кўнгил уйини нурлантирган Мунаввархоним уйида бирор тартибсизлик кўролмади. Аминага айб тақолмайди.

Янги келин тушган уйга келиб ўтирган ғийбатсевар хотинлар барибир бир йўл топиб мақсадига эришишга интиладилар. Аминанинг бир дақиқа ташқарига чиқишидан фойдаланиб сўрашади:

— Мунаввархоним, шу келин буғдойранг ёки жиндай қорамағиз эмасми, менга шундай туюлди-да. Бир оз гўзалроғини топсангиз бўлмасмиди?

— Бўлиши мумкин. Қоралик Аллоҳдан. Ёнида бўлиб, бу Мунаввархонимнинг бўлажак келини, ё Раббий, яна бир оз гўзалроқ ярат дермидингиз, — деган жавобни олдилар. Хотинларнинг ранги рўйи салгина ўзгаргандай бўлди. Мунаввархоним давом этди:

— Ташқи чирой икки кунда ўтиб кетади, бировга вафо қилмайди. Қаригач бизни ҳеч ким ёшликда гўзал бўлганимиз учун ҳурмат қилмайди. Аммо кўнгил гўзаллиги ўткинчи эмас. Муҳими ҳам шу – ички гўзаллик, қалб гўзаллигидир. Мен келинимнинг ташқи чиройидан зиёдароқ ички гўзаллиги, одоби ва тарбияси учун олдим. Майли, менинг келиним қорамағиз, буғдойранг бўлсину, гўзаллик бошқаларга қолсин. Буғдойранг чиркинлик аломати эмас-ку! Биров оқни, биров сарикни яхши кўради. Мен эса қорамағиз, буғдойрангни ёқтираман.

Амина кириши билан Мунаввархоним гапини тўхтатди. Мақташни лозим кўрмади. Бировнинг ёнида келинининг камчилигини айтишни ёқтирмаганидек, мақташни ҳам хуш кўрмади. Хотинлар кетишга чоғланди. Кексароқ бир аёл Аминанинг кулоғига пичирлади:

— Қизим, қайнонага эътибор бер. Умринг бўйи Аллоҳга ёлворсанг ҳам, эҳтимол бундан яхши, бундан гўзалроқ бир қайнона тополмас эдинг. Қадрига етгин.

* * *

Уч эшик наридаги қўшниларга келин тушди. Келинни уйини маҳалла кезувчи хотинлар обдон текширдилар. Зарур гаплар айтилди. Кетар чоғи қайнсингил келинга эшитилмайдиган товушда:

— Хомроқ чиқди, опа. Қайнота учун ақалли бир сочиқ ҳам қўймади. Бир жуфт пайпоққа ҳам лойиқ эмасми? Уялиб кетдим. Ўзим қўйдим. Эшитса қиёматни бошлайди. Нечора бошга

тушганни кўз кўради, — деди.

Сўнгра хўрсиниб кўшиб кўйди:

— Билмай қолдик, билолмадик.

Яна гапирилажак нималар бор? Икки кун ичида миш-мишга арзирлик қандай воқеалар рўй берди? Келинни кўриб, унинг камчиликларини атрофга ёйиш учун келган, бундан завқ оладиган хотинлар учун ҳозирги воқеа ҳам ғийбатлари учун етарли хом ашёдир. Улар тўғри ўз уйларига бормайдилар, аввал қайсидир дугоналариникига кириб, остонадаёқ воқеаларга ўзларидан кўшиб, навбатдаги дугонаникига шошадилар. Ахир вазифа жуда оғир, шошилиш керак. Ғийбатни тарқатиш керак. Бу орада йўлда таниши тўхтатади.

— Қаёққа бундай шошиляпсиз, Закия хоним?

— (...)никидан келяпман. Келин кўргани борган эдим.

— Қандай экан?

— Билмадим, охири бахайр бўлсин. Ҳар ҳолда яхши эмас. Чиқаётганимизда қайнсинглиси бир икки гапни айтди. Фурсат бўлганида ким билади яна неларни сўзларди. Икки кун ичида шунча гап, билмадим охири нима бўлади? Яна бировларга гапириб юрманг, эгачи. Оиласи бузилиб кетса бизлардан кўришади. Яхши бўлса икки кунда шунча қабоҳат топармидилар? Бу менинг келиним-ку, деб ёмонини яшириб яхшисини оширардилар.

Сўнг хўрсиниб:

— Келинга ачинаман. Қиз не ниятлар билан келган бу уйга. Қандай қилиб уялмасдан ўзларини ўзлари мақтайдилар. Ҳеч кимга билдирмасдан икки кунда келинни келтирдилар кўйдилар. Мен билсайдим, қараб турмасдим, берманг буларга қизингизни, деб дунёни остин-устун қилиб юборардим. Менга нимаям қилишарди? Кўрасиз кўп ўтмай келинни қай аҳволга солишаркин? Фурсатини топиб буларнинг кимлигини келинга билдириб кўярман. Билсин-да бу қизча, ҳеч бўлмаса шунга яраша оёғини, қадамини улар билан танг ташласин.

Сухбатдоши бош тебратади:

— Аввалги келинга нималар қилишмади булар. Э, эгачи сиз булардан инсонийликни қидириб юрибсиз. Тағинам келин бардошли яхши келин экан, икки йил сабр тоқат қилиб яшади. Қутулди, аммо дунёсидан кечиб қутулди.

Сухбатлашарканлар йўл ўртасида эканликларини, оёқлари толганини ҳис этишиб, қўллари билан ўтайлик дегандай ишора қилишиб, йўлнинг четига ўтиб олишди. Хотин такрор сўз бошлади:

— Нима деяпган эдим? Ҳа... бизникилар судларига боришди. Ҳакам: «Қизим, эрингни дейсанми, отангни?» деб сўрабди. Қиз: «Ҳакам афанди, мен на эримни дейман, на отамни дейман. Мени буларни қўлларидан қутқаринг. Истасангиз мени дорга осиб ўлдиринг, ҳатто шунга ҳам розиман», дебди. Қиз буларни айтаётганида ҳакамнинг кўзлари ёшланганмиш.

Хотин яна давом этди:

— Эгачи, булар Аллоҳдан кўркмайдилар, ҳеч бўлмаса бандадан уялсалар эди. Йўқ.

Уйда боласини ёлғиз қолдиргани эсига тушиб:

— Турайлик, эгачи, болам уйда ёлғиз ухлаб қолганди, уйғонса йиғлайди, — деди ва кетди.

* * *

Бир кун қайнона ва қайнсингил уйда йўқ пайтида “тасодифан” эшик тақиллади. Аслида, бу тасодиф ташриф эмас, балки у қайнона ва қайнсингил бирга чиқиб кетганини кўриб, шоша-пиша келганди.

— Меҳмон оласизми қизим?

— Марҳамат киринг хола.

Ичкари кирди, оёқ кийимларини ечди. Келин оҳистагина қайнонаси уйда йўқлигини айтди.

Аёл гўё маҳзунланди:

— Кўрдингизми, қизим, шоша-пиша келувдим. Майли, болам, салом денг, мен кетай.

— Беш дақиқа ўтиринг хола, ҳозир келиб қолсалар керак.

— Кетай, чироғим, ишим бор. Мен бу ерда эканимда келсалар нари бери гап бўлади. Улар шу ерда эканида келарман.

Келин зериккан эди. Бироз суҳбатлашгиси келарди. Неча кунки қайнонанинг қовоғи солиқ. Уйга ҳоқимлик ҳавасида бўлган қайнсингилнинг гапларидан сиқилганди. Шу сабаб улар йўғида Хўжайи Ҳизрдек пайдо бўлган бу аёлнинг келиши бир неъмат бўлиб, бироз суҳбатлашамиз дея севинди. Бироз ўтриса ҳеч нарса бўлмайди, одам тафтини одам олади, очилишади.

— Хола, ўтиринг, қаҳва олиб келай, ичиб кетасиз. Йўқса, ҳурмат этмабсан, деб қайнонам мендан хафа бўлади. Мен ҳам зерикиб ўтирибман, беш дақиқа суҳбатлашамиз, мени хафа қилманг. Хўп денг, хола, келинг, хўп денг.

Аслида ўтиргиси келиб турган аёл:

— Майли, беш дақиқа бўлса, ўтирайин. Аммо сенинг ҳурматинг учун, болам. Ишим бор эди, — деб қаҳва қуйган келиннинг ёнига ўтирди. Қаҳвадан устма-уст икки марта хўплаб, яхши деб мақтади, кўли енгил, одобли, тарбияли эканини айтгач деди:

— Қизим, сени яхши кўриб қолдим. Оёқ остида қолиб кетмаслигинг учун гапираман. Қайнонанг яхшидир-у, фақат баъзан бўлар-бўлмасга асабийлашади, пашшадан фил ясайди. Хушингни йиғиб ол. Ҳурмат қил, начора қизим. Келинлик бу. Биз ҳам бошимиздан кечирдик.

Қаҳванинг қолганини бир икки хўплаб хўриллатиб ичди:

— Офарин болам, кўлинг дард кўрмасин. Кўпдан бери бундай ширин қаҳва ичмаган эдим. Айтгандай, кўлинг енгил экан.

Чуқур нафас олиб:

— О-оҳ, оҳ, ким тақдирлайди сени. Асосий масала шу, қизим, шу. Куни билан ишлайсан, бир пуллик қадринг йўқ. Келинсан. Менинг ҳам икки қайнсинглим, бир қайнонам бор эди. Дарров қайнсингиллар қовоғи солинади, қайнона оғзига талқон солиб олган. Унинг ҳам қовоғидан қор ёғилади. Саволингга жеркиб жавоб беради ёки умуман жавоб бермай кўя қолади, сўз хайф. Овқатда сал камчилик кўрилса, жағлари очилиб кетади. Овқат дастурхонга кўйилиши билан ҳеч ким йиғилмайди. Бир қошиқ лукма олиб, дарҳол ташқарига отилиб туфлаб ташлайди, сўнг куруқ нон ейди. Бошқаси яна нимадир келтириб ейди. Бири яна бир бурчакка чекиниб қовоғини уйиб ўтириб олади. Эрим не қилишини билмай хайрон. Уларга бир нарса демайди, менга ҳам ҳеч нарса демайди. Бир куни яна шундай чекинишаётганда эрим жаҳл билан бақирди:

— Нигор, энга туриб кетдинг, овқатланмайсанми? — деди синглисига.

— Қорним тўқ, ака, еёлмайман.

Қайнсинглим бундай пиширилган овқатдан тўйдим, деган оҳангда гапирди.

— Қорнинг тўқ-у, бир лукма олиш учун ўтирганмидинг. Емасанг ҳам ҳеч бўлмаса афтингни бужмайтма. Одамнинг кайфиятини бузма. Сизларга нима бўляпти, ўзи, билмадим. Кечгача ишласам, уйга келиб сизларнинг қор ёққан қовоғингизга қарайман. Сизлар ҳам ҳеч ўйлайсизларми? Бизни деб шунча уриняпти, чарчаб келяпти, биз ҳам бир оз сабрлироқ бўлайлик, уни хафа қилмайлик, демайсизларми? Хўш, овқатланаётганда, нега қовоғингни солиб, афтингни бужмайтирасан?

Эримнинг бу сўзларидан мамнун бўлдим. Фақат бу мамнунлигим узоққа чўзилмади. Қайнсинглимнинг жавобидан ер ёрилмади – кириб кетсам.

— Қовоқ солсак ўзимиз учун эмас, сизга ачинганимиздан. Албатта, бир овқатга икки уч овқатлик ёғ солинса, мазали бўлади. Билмаганингиз учун сизга мазали туюлади. Лекин мен акамни ўйлаганим, ёғ пули топай деб эртадан кечгача тер тўкканини билганим учун менга аччиқ туюлади. Юзим шундан ўзгаради. Онаси уйида ёғ солса таом тотли бўлишидан бошқа нарса ўргатмаган келинпошшалар бу ишни қилаётиб ичи ачимайди. Акамиз ҳам икки кунлик

хотинини деб, йигирма йиллик синглисини айблаиди, хафа қилади. Бировнинг қизи яхши кўринади-да.

Бу созлар бошимга болғадай урилди. Улар ўзлари кундузлари таом пиширадилар ва буни менга тўнқайдилар. Ҳақиқатдан ҳам бир ҳафтадан сўнг ёғ тамом бўлди деганимда эрим менга дедики:

“Хоним фақат кўп исроф қилманг, аввал олиб келганимда бир ярим ойга етарди, энди ўн беш кунда тугаяпти”.

Ҳолбуки, мен таомга ортиқча мўл ёғ солмасдим, бу ўзларининг қилиғи. “Онасиникида овқатга мўл ёғ солишдан бошқасини ўрганмаган” деган гапи менга алам қилди. Чунки буни айтган қайнсинглим ўзи тухум пиширишдан бошқасини билмасди. Буни ҳеч бўлмаса, кўлидан иш келадиган қайнонам айтса менга алам қилмасди. Ростини айтсам, қайнонам таомни жуда ширин қилиб пиширарди. Ўша қайнсинглим келин бўлиб борган жойида қандай иш тутаркин? Лоақал бирор хил таом пиширишини билмаса? Айниқса унинг: «Бировнинг қизи яхши кўринади-да» дейиши аниқ нишонга урилган эди. Шу сабаб оқшом эрим билан росса айтишдилар. Охири қайнонам:

— Бас, етар, иккинги ҳам жуда ошириб юбординглар, энди таёқ ейсизлар, — деганидан кейин бас қилишди.

Эрталаб қайнсинглимдан гарчи пазандалиқда нўноқлигини билсамда, овқат пиширишни илтимос қилдим. Шундай жавоб берди:

— Овқат пишириш менинг вазифамми? Сиз нима учун келин бўлиб келгансиз?

Сўнг дағал оҳангда кўшиб кўйди:

— Менга қаранг кеннойи, бу уйда сизнинг эмас, бизнинг айтганимиз бўлади.

Менинг нима дейишимни кутиб ўтирмасдан:

— Ҳих, шу ҳам ўзини одам санайди, — деб лабини буриб чиқиб кетди.

Қизим, келин бўлгандан кўра ҳар нарса бўлган яхши. Менга жуда оғир ботди. Хонамга кириб йиғладим. Ҳолбуки, мен уларни менсимайдиган ҳеч бир иш қилганим йўқ. Ҳали уйдалигимда: «Ўзинг тенги икки қайнсинглинг бор» дейишганида, хурсанд бўлгандим: «Улар мени тушунишади, дўстлашиб кетамиз», деб ўйлагандим. Бу умидларим пучга чиқди. Ўша куни овқат таёрлаётганимда қайнсинглим ёнимга келиб, бир муддат тикилиб, томоша қилиб турди. Эрталабки сўзлари етмагандек яна нималардир демоқчи бўларди.

— Ўтиринг, Нигор хоним, — дедим. Томдан тараша тушгандек:

— Кўрамиз, бугун таомни қандай тайёрларкансиз? Кечагидек бўлмасин, — деди.

— Бўлмайди, ундан ширинроқ бўлади. Бу гап сизга ҳам маъқул қиламан, — дедим. Яна мени пича кузатиб тургач:

— Овқатни онам пиширганда кўринг. Мен онам пиширган таомни яхши кўраман, — деди.

Жаҳлим чиқди.

— Онангизга гап йўқ, аммо бундан сизга нима фойда? Онангиз сиз тушган жойга бориб таом пишириб бермайдику, — дедим. Бу сўзим унинг ғазабини кўзғатди:

— Менга қаранг, сиз менинг ишимга аралашманг. Ҳар ҳолда сизчалик билсам керак. Сиз кимсизки, менга ақл ўргатасиз? Гўё келинлик вазифангизни дўндириб бажариб қўйгандек менга насиҳат қиласиз. Ўзингизни билмасангиз, билдириб ўзингизга келтириб қўядиганлар, бор. Жа-а биздай ювош қайнсингилларнинг бошига чиқиб оляпсиз. Аслида айб ўзимизда, инсондай муомала қилдик, — деди.

Гапни чўзмадим. Вайсаётган қайнсинглимга бироз тикилиб турдим. Инсон зоти шу қадар орсиз бўлишини шу кунгача билмасдим. Сўзларини жавобсиз қолдирганим учун қайрилиб кетди. Қозонга масаллиқ солиб, бошқа ишалр билан машғул бўлдим. Орада овқат тагига олмасин, деб сувига қарадим, таъмини кўрдим. Оловни паст баланд қилдим, қани бу кеч нима дейишаркин? Менимча овқатнинг ҳеч камчилиги йўқ. Лекин қаердадир камчилик қилгандай,

яна гап эшитадигандай туюлаверди. Ҳақиқатдан ҳам кутганимдек бўлиб чиқди. Эрим биринчи қошиқни олар олмас юзини буриштиради. “эй, воҳ энди у ҳам камчилик ахтара бошлайди” Юрагимни уруши тезлашди. Ажабо, нима бўляпти? Қайнонам кўзларини менга тикиди. Бир нарсалар демокчи бўлди. Индамади. Балки эримнинг сўз бошлаши уни тўхтатди. Эрим тўғри қайнсингилларимнинг олдига бориб сўради:

— Ким пиширди бу овқатни?

— Мен пиширдим.

Улардан аввал жавоб бердим.

Эрим мулоҳазакор:

— Ундай бўлса бир қошиқ сен ҳам ол. Кўр, қандай бўлибди.

Тезда бир қошиқ олдим. Менинг ҳам юзим буришди. Ейишнинг ҳеч иложиси йўқ эди. Шўр, жуда ҳам шўр эди овқат. Юзларим қирмизи тус олди, лекин бу хатолик учун эмасди. Капалаклардай бир бурчакка ўзини урган қайнсингилларимдан кейин қайнонам ҳам кўзғолди. Эрим ҳам кўлига нон олиб ўрнидан тургач:

— Ҳасбуналлоҳ ва неъмал вакийл, — деб жўнаб қолди. Дастурхон атрофида мендан бошқа ҳеч ким қолмади. Мен ҳам турайма-турмайми, деб тараддудландим. Нима қилишимни билмай хайрон қолдим. Турсам ўзиям еёлмадику дейишади, қолсам, билмадим яна нима балолар дейишади. Барака топсин эрим:

— Дастурхонни йиғиштир, ҳар ким топганини есин, — деди ва дастурхонни ўраб олиб кўйдим.

Ётиш олдидан эримга сўз очдим:

— Агар мусулмон бўлсангиз сўзимга ишонинг. Таом шўр эмасди. Оқшомгача неча марта сувини ҳам, тузини ҳам кўрдим. Дастурхонга кўйишдан олдин ҳам ҳаммаси жойида эди, — дедим. Бу гапларим эримни хайрон қолдирди.

— Тушунолмадим, таомнинг тузи яхши эди дедингми?

— Ҳа, яхшийди.

— Хўш, унда қандай қилиб шўр бўлиб қолди?

— Мана, шунисини билолмаяпман. Билганим шуки, мен бунча туз солганим йўқ.

Эрим ўйланиб қолди. Сўзимга ишонсинми? Бир тўхтама келолмасди. Жуда соф, пок ва беғубор йигит эди. Сингиллари шу хиёнатни қилишлари хаёлига ҳам келмасди.

— Мен энди бундай хийлаларга чидаёлмайман. Ёдингизда бўлсин, эртага таомга умуман туз солмайман. Кўрайлик-чи, нима бўларкин? — дедим.

Эрим ҳайратланиб сўради:

— Нима бўлади?

— Билмадим. Лекин шуни билинг-ки, эртанги таомни тузсиз пишираман.

Гап шу ерда тўхтади. Лекин эрим хануз асабий ҳолда эди. Туриб юзини ювди. Деразани очди, уйга салқин шабада кирди.

Ярим соатча шундай турди. Мен майда-чуйда ишларим билан банд эдим. Кўнглимда:

— Ё Роббий, мени уялтирганларни, ўзинг паришон қил, хор қил, юзларини қаро айла, — дея дуойибад қилдим.

Ниҳоят эрим деразани ёпди:

— Қани. Энди ухлайлик, — деди ва ухладик.

Эртаси кунни бу ишни қандай амалга ошириш керак деган ўй билан ўтказдим. Кеча ҳеч нарса бўлмагандай кўриндим уларга, очиқ чеҳра билан муомала қилдим. Бирон нарса сўраганда, яхши жавоб бердим. Айтганимдай таомни туз кўшмай пиширдим. Кечқурун эрим жомедан қайтиб келди. Дастурхон тузадим. Бу гал қандай бўларкин, дея ҳаяжон билан кутардим. Натижа, яна аввалги кечагидек бўлди: илк луқмаданок буришган юзлар, тарк этилган қошиқлар, юзимга ғазабла тикилган кўзлар ва яна бирин-кетин дастурхондан узоқлашишлар. Бу гал

улардан олдинроқ мен сўзладим:

— Нега овқатланмаяпсизлар? — дедим, — Бу гал ўзингизга ҳавола дея ҳеч туз солмадим, яна хатолик бўлдимми? Мана ўзингиз истаганча солиб олинг, — деб ёнимдаги туздонни олдиларига қўйдим.

— Машааллоҳ, қизим. Демак, сизнингча тузсиз шундай бўлади, тўғрими? Бу овқатни бир кўринг, агар умрингизда захар емаган бўлсангиз, захар қанақа бўлишини билиб оласиз, — деди қайнонам.

Бир қошиқ олдим. Ютишнинг иложи йўқ. Туз оғуси дейсиз. Ҳолимни ўзгартмадим.

— Мен бугунги таомга бир чимдим ҳам туз қўшмадим. Ким қўшган бўлса, Аллоҳ қўлини синдирсин, разил-расво айласин, — дедим.

— Сизнинг қўлингизни синдирсин, айбни ўзингиз қилиб бировга тўнкайсиз, сувдан қуруқ чиқмоқчимисиз?! Уялмайсизми-а!?

Бу сўзни айтган Нигор эди. Ўзини ошкор қилди. Эрим энди тушунгандай бўлди:

— Нигор, нега бундай қиялсан? Айбмасми синглим? Кеча таом шўр бўлди, емадик, тўқдик. Бу оқшом яна шундай. Менга осонми, синглим? Сизлар бу ерда овқатни еёлмайдиган даражага келтирар экансиз, мен бир кунлик овқат пулини топиш учун офтобда тер тўкаман. Юк кўтариб қийналаман. Сизлар ёрдам бериш ўрнига, бундай ишлар қиласизлар, Аллоҳ рози бўлармикин, синглим?!

Нигор бошини эгиб қолди, ҳеч нарса демади. Эрим ҳам сўзини чўзмади. Қайнонам ҳам жим эди. Эрим хуфтонгача одатдагидек "Таборақ" ўқиди... Вақтлироқ уйкуга кетдик.

Эрталаб ошхонада ёлғиз эдим. Нигор келди. Деворга суянди, оёғини чалкаштириб турди. Мени бир паст кузатиб тургач:

— Кеннойи, жудаям маърифатлисиз, — деди киноя билан.

— Сиз ҳам яхшисиз, ғайратлисиз, — дедим.

Балки мендан бу сўзни кутмаганди. Унингча, узр сўрашим керакмиди, йўқса нима қилишим кераклигини билмасдим. Бу сўзимдан сўнг гапирмай чиқиб кетди.

Яна нималар бўлганини айтсам, қатта бир китоб бўлади. Ҳар қалай кўп ўтмади, бир йилдан сўнг Нигор узатилди. Тушган жойида балодай бир қайнсингил менинг ҳақимни зиёда қилиб олибди. Зулм қилган зулм кўриши аниқ. Ўз турмуши тўғрисида менинг олдимда сўзламасди, аммо мен сезардим.

Нигорнинг узатилганига бир ярим йил бўлган эди. Бир кун уйда ёлғиз эдим. Қайнонам кичик қайнсинглим билан айлангани кетган эди. Эшик қўнғироғи чалинди, очдим. Нигор ва қайнонаси. Нигор киргач, қайнонаси:

— Мен холамларникига кириб чиқаман. Бирор соатда қайтаман. Сиз ўтираверинг, — деди ва кетди. Ўтириб бирпас суҳбатлашдик. Дардли эди Нигор. Нималардир демокчи бўлар, лекин истиҳола қилиб, очилиб гапиролмас эди. Охири:

— Янга, сизга бир нарса айтмоқчиман, мендан рози бўлинг, — деди.

Нигорнинг гоҳо "келин ойи", қўпинча "келин пошшо", "келин хоним" дейишига ўрганиб қолгандим, ҳозир "янга" дейишига ҳайратлангандай бўлдим. Кўнглида пўртаналар, довулу бўронлар кўзгалгандек тўлқинланар ва чекаётган виждон азобидан халос бўлишни истаётгани кўриниб турарди. Кўнглим зирқираб кетди, унга ачиндим. Мехрим товлаб самимият билан:

— Нигор, мен розиман. Нима бўлди? — дедим.

Кўз ёшларини артиб дедими:

— Кўп ҳаққингиз бор менда, янга. Сизга кўп ҳақсизликлар қилдим. Бир кун ўзимга қайтишини ўйламадим. Бугун жазойимни олаяпман. Бунчалик қийин, аччиқ бўлишини билмаган эканман. Бир ярим йилки, тортмаган азобим қолмади, бўғзимга келди. Энди чидолмайман, янга.

Нигорнинг кўзларидан жаладай кўзёшлар тўкилди, рўмолчаси ҳўл бўлди. Давом этди:

— Фақат қайнсингил дарди, қайнсингил балоси бўлса чидардим, сабр этардим. Икки кундан сўнг эгалик бўлиб кетади дердим. Лекин эр дарди ундан ошиб тушди. Ҳар оқшом ичиб келади. Куним мастни овутиш, сўкиш эшитиш билан ўтмоқда.

«Гапир, — дейди, — гапир, мен яхшиманми?»

«Яхшисиз, ҳаммадан яхшисиз!» дейман.

«Мен яхшилигимни сендан сўраб биламанми? Сен ким бўлдинг-ки, менинг яхшилигимни таърифласанг», дей бақиради. Уят сўзлар айтиб сўкинади. Жим туриш иложсиз, ёмонсан десанг бу ҳам бўлмайди. Қусади. Эрталаб либосини ифлос ҳолда кўриб, айбни менга ағдаради.

Нигор шу тариқа гапириб, кўнглида борини тўки бўшатди:

— Сизга қилганим ортиғи билан қайтди, янга. Ох, бир қутулсайдим, — деб сўзини тугатди. Тасалли бердим:

— Хафа бўлманг десам, фойдасиз, аммо начора, сабрдан ўзга чора йўқ. Дунё роҳат дунёси эмас. Ҳамминг бир дарди бор. Бир кун сиз ҳам ҳузур кўрасиз, — дедим. Шу ерда сўзимни бўлди:

— Менинг дардим бошқаларникидек эмас. Бу кетишда фақат ўлим ҳузурига бораман, — деди ва кўзларини юмди. Кўз ёшлари дув-дув тўкиларкан, диққат қилдим: Нигор бир ярим йил аввалги Нигор эмас, хароб бўлганди, ўн ёшга қаригандек эди. Аввал ўчим ошиғи билан олинди деб ўйладим, сўнг яна ачиндим. Бечора мандан ҳам кўпроқ азият чекибди.

Аёл ҳикояси сўнггида яна шуларни айтди:

— Мана, шундай, қизим. Сепларингни кўрдик. Дунё келтирмайсан-ку. Кучинг нимага етса, кўлингдан нима келса шуни адо этасан. Қани нималар дейишаркин дея бир йўқлаб қўйгим келди. Улар ёнида бир-икки оғиз гапирдим, сиз ҳам бор эдингиз. Чиқаетганимда қулоғимга нималар демади.

Сочиқ, пайпоқ келтириб олдиларига қўймабсизми-ей... Яна нима балолар. Бундай қилиш уят. Буни гапириб юриш инсонга ярашмайди. Тарбияли одам бундай иззатталаб бўлмайди. Яна тўйнинг иккинчи куниёқ келган-кетганга буларни гапириб юриш яхшимас. Шундаймасми, болам?! Машааллоҳ, гўзалсиз, одоблисиз, кўлингиздан иш келади. Кўрдим, уйни тартибга келтирибсиз. Яна нима керак?

Уйга бир кўз югуртириб чиққач:

— Сиз келгунча ифлос бўлиб ётарди бу уй. Ҳамма нарса остин-устун, айқаш-уйқаш эди. Начора, болам. Ўз бошидаги калини кўрмаганлар, бошқанинг сунбул сочидан айб ахтараркан. Дунё шундай, тескари дунё, тескари айланмоқда.

Келиннинг дарди кўзғалди. Ҳақиқатдан аёл айтгандек эмасми?! Не қилса, ёқтиришмайди. Меҳмон олдида изза қилади, кийган кийимигача гапириб камситади:

«Буни кийиб бўлмайди, қизим, бориб пушти кўйлак кийиб келинг», дейди. Бошқа меҳмон олдида бошқача гапиришади.

«И-е, қизим, ҳар келганнинг ёнида бу кийилавермайди-ку, айб бўлади. Тез ўзгартириб, бошқасини кийиб келинг. Қўлимни ўпишни унутманг».

Буйруқ бераверишади. Истаса унисини, истамаса бунисини кийдиргизишади. Ҳар келган меҳмон учун алоҳида либос киймоқ керак, деган хулосага келган ҳолда эртадан кечгача кийим алмаштиради.

Келин бугун ўзига бир ҳамдард (аслида дардига дард қўшувчи) топганди. Унинг ҳикояси дардига малҳамдай кўринса, аслида туз, ундан ҳам баттар бир заҳар эдиким, икки томонни — қайнона, қайнсингил ва келинни жикқа мушт қилишга, оила ва айниқса келиннинг дардини кучайтиришга бемалол етиб ортарди.

Бечора келин тушуна олмасди. «Мен бу ерга турмуш қургани келдим, ғавғо учун эмас» дея олмасди. Уларнинг ёмонликлари ҳақида эшитган ҳар ёмон гапни интиқомнинг бир тури сифатида қабул этар ва руҳи бу сўзлардан шифо топажани ўйларди. Қолаверса, унинг сўзлари

кунлар келиб асқотиб қолиши мумкин.

Қайдан келиб қолди бу аёл? Ҳар куни келсайди. Ҳар куни суҳбатлашсайди. Унга дардини ёрса, бироз енгил тортармиди? Беш дақиқа деган аёл икки соат ўтириб қолганини жуда яхши биларди. Бугунча шуниси кифоялигини, вазифасини етарли бажарганини, ҳали замон уй эгалари — қайнона ва қайнсингил келиб қолиши сезган аёл:

— Вақт кеч бўлди, болам. Беш дақиқа деб шунча қолиб кетдим. Сизнинг ҳурматингиз учун, қизим. Яна келаман, сизни яна йўқлайман. Ҳозир келсалар нари-бери, паст-баланд гапириб юришар. Яхшиси кетайин. Келганимни айтманг, ҳеч нарса гапирманг, яхшиси, — деди.

Турди, рўмолини олди, эшикка томон юраркан, ногоҳ тўхтади, ёдига муҳим нарса тушиб қолгандай келинпошшога насиҳат қилишни унутмади:

— Сабр қилинг, чироғим. Сабр билан ҳар иш ҳал бўлади. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳолва пишар деб бежиз айтишмаган. Бу дунёга ҳеч ким устун бўлмайди. Ҳамма кетади. Бир кун; қарабсизки, эрингиз билан ёлғиз қолибсиз.. Икки кунда қайнсинглингиз узатилади. Уй ўзингизга қолади. Бир эрингизни амаллаб идора қиларсиз.

Дарвоза томон юришди. Шунда келин:

— Хола, айбга буюрмайсиз, кўлингизни ўпишни унутибман, — деди.

— Ундай деманг, чироғим. Тушунмайманми?! Бегона эмасманку, холангиз ҳисобланаман-а?! Фалон-писмадон десангиз хафа бўламан. Қўл ўпишга ҳавасмандлар кўлини ўпинг. Мени кўяверинг. Хайр, хўш, Аллоҳ ёр бўлсин!

Дарвозани очди, аста бошини чиқариб, аланглади сўнг биров кўриб қолмасин деган тарзда тез чиқиб, йўрғалаб қолди. Келиннинг оҳистагина:

— Яна кутаман сизни хола, бошқа келинг, бизни унутманг, — дейишига тасдиқ маъносида бош қимирлатиб, узоқлашди.

Аёл қай даражада самимий эди? Албатта, келин бу ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади, аёл ўша кун бошқасига:

«Келини жуда аҳмоқ. Бугун бордим ўтирдим-ўтирдим, то дарвоза оддига келиб хайрлашгунча кўл ўпиш эсига келмади» деб айтганларини эшитса, ҳар ҳолда ўша аёл кимлигини дарҳол билиб олар эди. У кетиши билан келин эшикни оҳиста бекитди. Неча кун-ки, ўзига ҳамдард бир дўст тополмаётган келин томонга ҳам сарин бир шабада эсгандай бўлди. Чуқур нафас олди, хўрсинди. Қайнонаси кетаётиб айланишга уни ҳам таклиф этмагани учун ўзича койиниб хафа бўлганди, ҳозир эса бундан хурсанд бўлди. Сабр қил деди аёл, қарабсиз-ки, уйда бир эр, бир хотин қолибсиз.

Тўғри айтади. Султон Сулаймонга қолмаган дунё қайнонасига вафо қилармиди, у ҳам бир кун хайр-хўш қилади, дунёга видо айтади. У кетгач, ўзи хон, кўланкаси майдон. Ёлғиз қайнсинглининг кўлидан нима ҳам келарди. Бир-икки йил ўтсин, кетишмаса иккисига ҳам ўзи бас келади. Ҳозирнинг ушданоқ қайнсингил билан ёлғиз қолса, уни чўқиб ташлайдигандай кучли ҳис етарди ўзини. Ҳатто ўтган кун қайнонасининг боғчада йўқлигидан фойдаланиб, ишга жойлашмоқчи бўлган қайнсингилга шундай тикилдики, сўзсиз, уми чекинмоққа мажбур этди. Қайнонаси бўлса, бундай қилолмасди, аммо унга ҳам навбат келади. Зотан, опаси келин бўлаётганда унга:

— Синглим, қайнона ва қайнсингил шундай-ки, жим турсанг, улар гапиради, агар сен гапирадиган бўлсанг, улар жим бўлади. Овозингни чиқармасанг бошингга чиқиб олади, бир оз дағалроқ муомала қил, дарҳол бўйин эгадилар, — деганди. Айтишича, келганининг иккинчи ҳафтасидаёқ қайнсинглисига кўрслик қилган эди:

— Қани кетинг-чи, сиз кимсизки менинг ишимга аралашасиз?! Бу уйнинг келинпошшоси менман. Икки кун ўтар-ўтмас кимнингдир эшигига кетасиз, шу икки кун эримнинг нонини ейиш учун ишларимга аралашасизми?! Қорнингизни тўйдирганимиз етмаганидай, энди гапингизниям эшитамизми?! Одобингизни тузатинг, — деди ва қиз жимиб қолган эди ўшанда...

Ёлғиз қолиб ортиқча тотли хаёллар суролмади. Эшик очилгандай бўлди. Деразадан қаради. Келдилар. Қаҳва идишларини йиғиштирмагани ёдига тушиб, тезлик билан саранжомлади. Сўнг: "Хуш келдингиз", дея уларни кутиб олмоқ учун ташқари чиқди.

* * *

Ҳар келин хонасига кириб, ўзларича тафтиш ўтказиб, хотинларга ғийбат қилиш учун ахборот тўплаш ҳавасида бўлганлар Аминанинг хонасига кириш имконини топа олмадилар. Лекин бари бир гап топиш илинжида келинга "Қалайсиз?" дейишни унутмадилар. У ҳақида ёмон гап эшитмаган, ҳатто Мунаввархонимнинг миш-миш, ғийбат қилмаслигини билсалар ҳам, ҳар дуч келганда бу саволни такрорлайдиганлар бор эди.

Бир кун хаста кўшни хотиндан ҳол сўрагани кетишганди. Бемор оғриқ ва изтироб ичида эди. Бир хилда ётолмай беҳузур бўлар, гоҳ ўнг, гоҳ чап ёнига ағдариларди. Мунаввархоним соғайиб кетинг, деб шифолар тилади. Аёл чекаётган азоб қаршисида изтиробга тушмоқда эди. Шу сабаб хасталиқдан қутулолмаслигини сўзларди.

— Ҳеч бўлмаса, ўлиб кутулсам, — дерди. Мунаввархоним тасалли берди:

Ноумид бўлманг, синглим. Аллоҳ буюқдир. Хасталигингиз унинг мағфирати учун балки бир каффоратдир. Ҳали тузалиб қоласиз. Аллоҳ таолонинг ўзи бир кун ичида шифо беришга қодир. Ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз. Шифо бергани учун шукр этиб, яхши ишлар қиласиз. Ўлимни орзу қилиш яхши эмас. Ҳаммамиз ўламиз. Бироқ қандай? Бўш қўл биланми ёки охираат учун йиғилган сармоя биланми? Гап шунда. Аллоҳдан шифо сўранг. Хайрли умр сўранг. Бу орада кўшнининг тоби қочганлигини эшитган бошқа бир хотин ҳам кириб келди.

— Ҳой қиз, жудаям мазангиз йўқ. Нима булди? Хабар юбормабсиз. Келиб кўрардик. У-бу нарса керакми, ёлғизликдан сиқилмаяпсизми, аҳволингиз қалай? Қаранг, қабоқларингиз, чаккалариингиз чўкиб кетибди. Одам сал ўзига қарамайдимми? Бир устихон бўлиб қолибсиз.

У бир оз шунга ўхшаш гапларни вайсагач, Мунаввархонимга қаради.

— Қалайсиз, Мунаввархоним? Яхшимисиз?

— Худога шукр, яхшиман?

— Келин ҳам яхшидир, иншааллоҳ. Ие, шу ердамисан, қалайсан қизим?

— Раҳмат, яхши хола.

Орадан беш дақиқа сассиз садосиз кечди. Фақат бемор аёлнинг ингроқлари эшитилиб турди: Мунаввархонимга қаради.

— Бир оз сув...

Амина дарҳол сув келтириш учун ташқари чиқди. Хастанинг тўққиз ёшлардаги қизи ҳовли супириш билая машғул эди. Онаси сув сўраётганини эшитиб ичкари кирди.

Бир оздан сўнг Амина Мунаввархонимнинг қулоғига яқин қилиб секингина:

— Она, ҳовлига чиқмоқчиман, — деди. Мунаввархоним бош кимирлатиб тасдиқлади ва Амина ташқари чиқди. Бу орада ҳалиги хотин бемор ёнида ўринсиз сўзларини давом эттирди. Бу гал Мунаввархонимга:

— Келин билан яхшисан, иншааллоҳ, шундайми? — деди. Бу биринчи, иккинчи ёки бешинчи сўраши эмас эди.

— Худога шукр, яхшимиз, — деган жавобни олди.

— Келин бироз ётсирагандай, ғалатиноқ кўринди. Юзи ҳам тундрок бугун, бир гап бўлдимми дейман?

Келгандан бери хастага хасталик, дардига дард кўшган, озгина яшаш умиди бўлса шуни ҳам сўндирган бу эзма хотинга не керак ўзи? Нимага эришмоқчи?

— Масалан, келиним билан ёмон бўлсам, бунга бирор чорангиз борми ёки бу билан бирор нарсага эга бўласизми?

— Бу қанақаси, Мунаввархоним, сизлар яхши яшамасангиз, чиқишмасангиз мен нимага эга бўлардим?!

— Ундай бўлса, бунчалик сўраб-суриштиришда қандай маъно бор? Тушунолмаяман. Яхши яшаса сизга фойдаси йўқ, ёмон бўлса ҳам бирор зарар кўрмайсиз. Ташвишланманг, чиқиша олмасак, атрофга ёйилиб кетарди, гапиришга ҳожат қолмасди. Умуман, нега энди чиқишолмаслигимиз керак? У ўзимнинг қизим, мен эса онасиман. Ҳайрон қоладиган жойим шуки, биров қизингиз билан қалайсиз демасди, келинингиз билан қалайсиз дейди. Нега у кўпчиликни бунчалик қизиқтиради: ҳеч тушунолмаяман. Яна такрор айтаман, мен келиним билан яхшиман. Бундан кейин ҳам Худо хоҳласа яхши яшаймиз. Келинимнинг ҳозирги маъюслигига келсак, менинг қизим бемор ёнида ўзини қандай тутишни яхши билади. Албатта, бу ерда тўй бўлаётгани йўқ. Аллоҳдан беморга шифо сўраб, қалбан дуо этаркан, кулолмайди, албатта, кулса одобсизлик қилган бўлади.

Яна кўп гапириши мумкин эди, бироқ ўз дарди билан овора хастанинг ёнида ноқулай. Зотан, беморни хафа қилган бу аёлга озгина сабоқ берилди. Хасталар зиёрати ҳақида ҳам озроқ гапирса бўларди, бироқ аёл аллақачон чиқиб кетган эди. У кетгач беморнинг Мунаввархонимга биринчи сўзи шу бўлди:

— Тўғриси, аҳволим шунчалик бўлиб қолдимиз? Демак, анча ёмонлашибман-да ?

— Йўқ, синглим. Худога шукр, яхшисиз. Айтганимдай, Аллоҳдан умид узманг. Шу ёшга кирдим, ҳар йил ниҳолларнинг, дарахтларнинг ёздан сўнг қуп-қуруқ бўлиб қолганини кўраман. Илк баҳор келиши билан Аллоҳ уларга яна ҳаёт бахш этади, улар яна жонланади. Ўша жонсиз қуруқ новдалар, шохлар ёз келиши билан қанча одамга соя бўлади, қанчасига мева беради. Сиз ҳам шундай бўласиз, синглим. Бу хасталик сиз учун, баҳор ёздан сўнгги бир мавсумдир-ки, дарахт япроқларидек гуноҳларингиз тўкилмоқда. Аллоҳ насиб этса, яқинда онадан қайта туғилгандек покиза, беғубор бир мусулмон хоним бўлиб оёққа турасиз. Узоқ йиллар қанчадан-қанча одамларга фойда келтиргансиз. Фақат сабр этинг. Келган-кетганга аҳволингиздан шикоят қилманг. Доим Аллоҳни ёдингизда тутинг, унутманг, тилингиз толса, дилингиз билан гўзал исмини такрорланг, синглим.

Хаста ёнида узоқ қолмаслик лозим эди, бировдан сўнг кетишга рухсат сўрадилар. Бемор эшитган сўзларидан мамнун эди. Яна бир оз ўтиришларини, йўқса тез-тез йўқлаб туришларини илтимос қилди. Мунаввархоним сўз берди. Такрор-такрор шифолар тилаб, Аминани ёнига олиб хайрлашди, ўзига айталган сўзлардан фароғат топган, бир талай яхшиликлар ҳис этган бир хаста вужуд ва бу вужудда илиқ ёшларга тўлган бир жуфт кўз бор эди.

VIII

1966 йил. Баҳорнинг охири кунлари... Ҳаво бир салқинлаб, гоҳ исийдиган кунлар...

Бир кун Амина ўрнидан ҳолсиз турди. Вужудида бир ланжлик сизди. Мунаввархоним одатдагидай:

— Хайрли тонг, қизим, қалайсиз? — дер экан унинг ҳолсизлигини дарҳол билди.

— Хайрли тонг, она!

— Нега ҳолсиз кўринасиз, Амина?

— Ўтиб кетади, она, унчалик оғирмас. Мунаввархоним қўлини унинг пешонасига кўйди, ҳарорати баланд эди. Дам олиши керак.

— Амина, дам олинг, болам. Иссиғингиз баланд.

— Ҳозир ўтиб кетади, ишларим бор, она.

— Ишингизни қаранг-у, бир-иккита кир-чир билан бир уйни супуриш иш бўптими?! Яхши бўлгач, қиласиз.

Амина мажбуран ётди. Боши қаттиқ оғирди. Мунаввархоним сочиқни ҳўллаб пешонасига

босиб қўйди.

— Аллоҳ шифо берсин, қизим!

Амина кўзларини юмди. Мунаввархоним зўрлаб ётқизмаса бари бир бир-икки соатдан сўнг ўзи ҳам ётишга маясбур бўларди. Бутун вужуди пичоқ санчгандай оғирди. Қўли қаерига тегса, игна киргандай ҳис этарди.

Орадан ярим соат ўтди. Тўшагида бир ўннга, бир чапга ағдарилиб, тўлғаниб ётган Амина, эшик оҳиста тақиллаб, секин очилганини эшитди. Бир-икки лаҳзадан сўнг

Мунаввархонимнинг паст овозда:

— Амина, Амина! — деганини эшитиб кўзларини очди. Амина туришга ҳаракат қилди. Бу орада қўлидаги лаъли патнисни қўйиб, Мунаввархоним ёрдамга етиб келди. Елкасига икки ёстиқни таяб қўйди, жун чойшаб билан яхшилаб ўради, сўнгра жўка гули қайнатмаси тўла истаконни оғзига тутди.

— Қўйинг, она, овора бўлманг, ўзим ичаман.

— Йўқ, кўлларингиз совуқ қотмасин, ўзим ичираман.

— Уялтирманг, она!

— Уяти йўқ, қизим. Бир она бемор қизига хизмат этса, нимаси уят?! Мен хаста бўлсам, сиз ичирмайсизми? Қани, «Бисмиллоҳ» денг.

Амина «Бисмиллоҳ»ни айтиб ичди. Ютум-ютум, хўплам-хўплам ичар, ҳар ичганда онасига миннатдор боқиб қўярди. Ҳар бир қайнона келинга шундай муомалада бўлармикан? Устма-уст ичиргач, яна ўрнига ўраб-чирмаб ётқизди.

— Иссиқлаб кетдим, деб устингизни очиб юборманг, қизим. Терланг, иншааллоҳ шифо топасиз, — деди Мунаввархоним.

Амина ётди. Номаълум бир нарса бошидан айлангандек бўлди. Бу тушунча, бу фикр, бу ҳодиса бир, беш, ўн беш бор ўтди калласидан. Мияси зирқирайди. Қутулмоқ истайди, аммо имкон йўқ. Ҳеч бўлмаса бошида тасмадай давомли айланаётган нарсанинг нималигини билса эди. Гоҳо ўзига келганда зеҳн чарчоқлигини ҳис этди. Бошидаги нима эканлигини билгани йўқ. Баъзан Мунаввархоним эшикни аста очиб, унинг паришон ётганини кузатиб оҳиста чекинарди.

Икки соатлардан сўнг Аминанинг пешонасида тер доналари пайдо бўлди. Ташқарида ишларини битириб келган Мунаввархоним унинг бош томонига ўтириб, етти бор "фотиха" ўқиб, Аллоҳ таолодан шифо тилади.

Амина иситма таъсирида чойшабдан қўлини ташқари чиқарди, энди-энди терлаётганини кўрган Мунаввархоним уни ўраб қўйди.

Орада гоҳ Аминанинг пешонасини артарди. Ярим соатча Амина роса терга ботди. Сўнг кўзларини очди. Боши устида қайнонасини кўрди. Дудокларида ҳолсиз бир кулимсираш пайдо бўлди.

— Қалайсиз, қизим?

— Терлабман, она.

— Ҳа, терладингиз, қизим. Ўтиб кетади, иншааллоҳ. Мунаввархоним турди, кийим келтирди. Тезда алмаштириб яна ўрнига ётқизиб қўйди.

Ўша кун Амина яна бир неча бор терлади. Бутун танаси ҳар гал жикқа-жикқа терларга ботди.

— Она, жуда ҳолсизман, миям чакнагандай бўляпти.

— Сабр этинг, Амина. Бундай дейишдан фойда йўқ, қизим. Жуда қийналганингизни биляпман. Агар сабр этсангиз Аллоҳ кўп ажру савоб беради. Сабр этиб дардингизни Аллоҳдан бошқасига шикоят этмасангиз, бу тер гуноҳларингизни ҳам ювиб юборади. Пок-покиза, гуноҳлардан фориг бўласиз, Амина. Пайғамбаримиз (с.а.в.) сабр этган хастанинг гуноҳлари кузги дарахт япроқларидек тўкилишини марҳамат қилганлар.

Мунаввархоним аср вақти Аминанинг кийимларини қайта алмаштирди, устидан ечиб

олганларини кўтариб ташқари чиқаркан Аминанинг:

— Она, кийимларимни бир четга қўйинг, тургач ўзим юваман, — деганини эшитиб:

— Хўп, қизим, энди дам олинг. Мен намозимни ўқиб келаман, — деб ташқарига чиқди. Намозини ўқиди, кирларни ювиб, илиб қўйди. Сўнг Амина учун таҳорат суви олиб кирди.

— Амина, қани таҳорат қилиб, намозингизни ўқиб олинг, — деб уни турғазди. Ёрдамлашиб таҳорат олдирди. Амина намозини ўқиб, яна ётди.

— Она!

— Лаббай, Амина!

— Тонгдан бери нима бўлаётганини билмай овораман. Бошимда бир нарса музлаб, қотиб қолгандай. Ҳеч қутулолмаёпман. Зехним шу қадар толдики, тушунтириб беролмайман. Нима қилишни билмай хайронман?

— Бу нимаданлигини биласизми, қизим? Инсон соғ пайтида нима билан кўп шуғулланган бўлса, ўзига ҳоким бўлолмай хасталаниб қолганида ҳам ўй-хаёллари мажбуран ўша нарса билан машғул бўлади. Бундан кейин кўнглингизни Аллоҳнинг зикри билан нурлантиринг. Хасталанганда ўзингиз билиб-билмай тилу дилингиз Унинг зикри билан машғул бўлади. Шунда ҳолсизланмайсиз. Ухлаётганда ҳам ўз-ўзидан уни эслайсиз, уйқунгиз ҳам ибодатга айланади.

Амина оқшомга бориб ўзига келгандай бўлди. Турайин деди, рухсат этилмади, яна ётди. Хасталигини оёқда утказадиганлар бор.

— Касал бўладиган нима бор, ётишга бало борми, ноз қилади-да, энди бир хизматчи керак бу келинпошшага, — деган сўзларни эшитадиган келинлар ҳам бор.

Бу хасталик Мунаввархонимнинг олижаноблигини, қайнона бундай ҳолда ўзини қандай тутиши кераклигини ва бу ҳолда келинга самимий ёрдам кўрсатиш яхши бир вазифа жанини намоён қилди. Бу жиҳатдан Амина бахтиёр эди. Чунки бу уйда инсоний муомала туфайли қайнонасини онасидай яхши кўриб қолган бир келин, бир умр Аллоҳ ризосини топай деб ҳаракат қилиб яшаётган шарафли бир қайнона бор.

* * *

Бир миллатни маҳв этмоқ учун излаб топилган йўлларнинг энг таҳликали бузувчиси мода, деган киши янглишмайди. Мода эҳтироси, модапарастлик, мода тажовузи миллат ичига вабодай кириб тарқалса, бу йўл охирида фалокат бор, холос.

Амина хасталигининг учинчи кунда ён қўшнисини Сория хоним, келини, қизи ҳол сўрагани киришди. Эски билан янгини бир онда кўришни истаган киши Сория хоним билан қизига назар ташласа етади. Сория хоним сочининг бир толаси кўринмайдиган шаклда муносиб кийинган, қизи эса боши тамоман, қўллари тирсақдан юқорисига ва оёқлари тиззаларигача очиқ ҳолда. Она қизининг бу кийимидан, қизи онасининг эскича қолганидан уялишмоқда. Бири қизида одоб ва иффат туйғуси қолмаганидан, қизи оила шарафини бир пулга чиқарганидан маънос ва изтиробда. Бошқаси онасининг эски тушунчаларига берилиб, маданий оламга муносиб ва мувофиқ қадам ташлашда ғайрат кўрсатмагани учун маҳзун. Она истайдикки, қизи ҳам ўзидай ўрансин, сотиладиган молдай ўртага чиқмасин. Қизи орзу этадики, онаси хонанишин бўлиб, уйда бекиниб қолмасин ва дунёдан бир оз бўлсада насибасини олсин.

Меҳмонлар келдилар, ўтирдилар. Амина энди ўрнида ётмас, туриб ўтирарди.

— Тузукмисиз, Амина, хаста деб эшитдик?

— Раҳмат, Сория хола, бир оз шамоллабман. Худога шукр ўтиб кетди.

— Ўзингизга қаранг, қизим, яхши қаранг. Эҳтиёт бўлиш керак.

Сўнг Мунаввархонимга қаради:

— Бизнинг қизимиз гапга кирмаяпти, сўзимизни олмаяпти, қўшнижон. Қизим бунчалик очилма, шамоллаб қолсан десам, қулоқ солмайди. Бошига рўмол ўратолмайман. Кўйлагини

тиззасидан баланд киярмиш. Мода бу йил шунақамиш. Шу етмай турганди ўзи. Бу модаси қаёқдан чиқди. Авваллар биз бунақа мода-подани билмасдик. Шундайми, Мунаввархоним?!

Қиз "портлади":

— Сиз онамга қараманг, кулоқ солманг, Мунаввар хола. Эскилик саркитларига ёпишиб олганлар. Замонга мослашайлик деган мақсад йўқ. Қўлларидан келса, мени эрли хотинлар, кампирлардай кийинтирадилар. Рўмол ўрармишман, тиззамдан бир қарич паст либос киярмишман. Кинога бориш йўқ. Яна бир қанча мантиқсиз ишлар. Ҳеч бу ҳам ёш, айлансин, кўнгил очсин, ёшлик завқини тотсин демайдилар.

Сўнг онасига қаради:

— Она, нима бўлди ўзи сизга?! Уйда гапирасиз майли, энди бу ерда нимага тинмайсиз?! Уйнинг гапини ташқарига чиқаришдан не фойда? Ҳамма кулмайдами? Бунчалик мутаассиб бўлиш тўғрими? Ўзингиз амал қилмайсиз, бизга халал берманг, масхара бўлмайлик.

Амина хасталигини унутди. Она-бола ҳол сўрагани эмас, баҳслашгани, гурунглашгани чиққандай. Сория хоним қизининг гапларидан кўнгли оғриди.

— Тўғри айтасан қизим, ҳамма мендан кулмоқда. Қизини модага ўргатди, одобга ўргатмади, ахлоқини унутдирди, сотиладиган нарсанинг мазаси, ҳидини кўрсатгандай қизининг қўл-оёғини очиб қўйди, деб мендан кулишмоқда. Қаранг қизимга, очик жойларини кўриб қўйинг, шунга кўра баҳо беринг, деяётганлар бу ҳолга тушганим учун кулсалар ўринли, қизим. Менинг отам: «Хотиним, қизим номусли бўлсин, ҳаё билан яшасин, йўқса ўламан», деб душман билан урушди, шу йўлда шаҳид бўлди. Мен унинг васиятига амал қилиб, шу кунгача бир тола сочимни номахрамга кўрсатмадим. Фақат сен мени хор қилдинг, наслингга тортмадинг. Нима, соянгни сотасанми, ҳаммага кўз-кўз қиласан?

Онаси ўртаниб, юраги ёниб-ёниб, кўзлари ёшларга тўлиб сўзлади. Кизи бу сўзларни мийиғида кулиб тинглади. Онаси: «Сен мени хор қилдинг, наслингга тортмадинг», деганда қаҳ-қаҳа отиб кулди. Сўнг жиддий тортди.

— Нималар дейсиз, она, фақат ўранганлар номусли бўладими? Номус инсоннинг ичидаги бир туйғу. Ўзимни жиддий тутсам, ким менга нима дейди? Очилганимиз учун хор бўлармишмиз. Наслу насабимизга тортмаётган эмишмиз. Наслимизга тортамиз деб, нима, уйда қамалиб ўтираемизми?

Кейин Мунаввархонимга қаради:

— Мунаввар хола, онам бунчалик исқанжага олмасин. Айтиб қўйинг. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ демайдиларми? Бир оз ақлни ишлатиш керак-да. Бунчалик қилишлари айб эмасми?

Мунаввархоним, бир тарафдан бу қизнинг ҳаёсизлигини, одобсизлигини, иккинчи томондан ёш қизларнинг, ҳатто оналарининг секин-аста очилиб бораётганини, уят туйғусидан узоқлашаётганини ўйларди.

Қизнинг «Мунаввар хола» деган мурожаати ўйларини тарқатиб юборди. Бечора қиз ёрдам умидида мурожаат қиларди.

— Қизим, келинг, мен сизларга бир орачилик қилай. Она-бола баҳслашиб, бир-бирингизни хафа қилишингизнинг асосий сабабини айтай. Бу, бир суҳбатда ечилиб, ҳал бўладиган масала эмас. Буларнинг бир асосий манбаи бор. Масалан, сен бир газмол олсанг уни тикиш ёки тиктириш учун дарҳол бир андоза излайсан, шундайми?

— Шундай, хола.

— Андоза китобларни олиб такрор-такрор қарайсан, ниҳоят биттасига ўхшатиб тикасан. Яъни сенинг доимий бир мўлжаллаган, ўртак оладиган нусханг йўқ. Бугун бир турлисини, эртага бошқа бир турлисини тиктирасан. Ўтган йили модангиз тиззадан пастда эди. Бу йил тиззага чиқди, мен аминман-ки, келгуси йил тиззадан баландда бўлади. Келажак йилларда бир қарич яна юқори кўтарасиз ва бундан уялмайсизлар. Мен яна аминман-ки, бир кун келади-ки,

уят жойларингизни ҳам очасиз, уятли жойларингизни ҳам кўрсатиб юриш сизлар учун шараф ва обрўга айланади. Мода туфайли кимдир қўлига қайчи олиб, либосининг олдини қирқади, йиртади ва моданинг янги шаклини, жорий этади. Мода деб сизларни кимлардир бармоғида ўйнатадилар, айлантирадилар, хоҳлаган куйларига соладилар. Кимлар булар? Бир пуллик, насли-насабининг тайини йўқ кимсалар эмасми? Барча ўй-мақсади содда халқни алдамоқ, оила номусини топтамоқ, мусулмонлар шарафини йўққа чиқармоқ, мўминларни ҳам ўзларига ўхшатмоқчи бўлган бузғунчи кимсалар иши эмасми бу? Бошларингиз, сочларингиз, ҳар ой ҳар тусга киради, қўлларингиз, елкаларингиз очилди. Эртага кўксингиз очилмоғи амр этилади, кейин яна бир кун келади-ки, онадан туғилгандек қип-яланғоч кезмоқдан номус қилмай қўясиз.

Мунаввархоним бир оз сукут қилгач:

— Ҳозир меҳмондорчиликда аёл-эркак аралаш-қуралаш ўтиради, шундайми? Тўғрими? — деди.

Сўзларини қизиқиш ва ҳайратланиш билан тинглаётган қиз:

— Ҳа, шундай хола, — деди

— Хўш, улар бирга ўтиришганда аёл-эркакнинг бир-бирига кўзи тушмайдими, кўзларини уриштирмайдими? Эртага бир баҳона билан бир-бирларига янада яқинроқ келмайдиларми? Ҳозир янгича тўйларда бир-бирларининг хотинлари билан тансага туша бошладилар.

Мунаввархоним сўзлаётганда секин-секин пешонасида ва ёноқларидан чиққан терлар бу нуроний юзни ёмғир томчиларидай ювиб, гўё бир гул ҳолига келтираётгандек эди. Кизнинг бир оз аввал онасига нисбатан масхаромуз қарашли жиддийлаша бошлади. Ва масала ҳам жиддийроқ тус олди. Чунки қаршисида турган аёл онаси эмас, ва онасига ўхшаб «Биз шуларни кўрдик, сен ҳам шундай бўл», демаётганди. Мунаввархоним бир оз ҳаяжонланди. Бир муддат ҳаяжони босилишини кутиб, сукут қилгач, давом этди:

— Биз бундай эмасмиз, қизим. Сен мода дея бир йўлга қирқасан. Бу моданинг етакчиси ким, бошқарувчиси қайси имонсиз билмайсан. Имонсиз деяпман, менинг таърифим шу сўзда мужассам. Бутун бир мамлакатни буздилар, юз мингларча инсонни одоб-ахлоқидан жудо қилдилар. Номаҳрамдан арслондан қочгандай беркинган аёлларнинг қизларини фоҳишалар каби яланғочладилар. Денгиз қирғоқларида ҳаммомда ечингандай ечиниб, эркакларга аралашиб юрганлар акасининг ёнида тиззасини очишдан уялган аёлларнинг қизлари эди. Яна нималар қилади? Қайси душман бир миллатга бундай каттароқ ёмонлик қилган ёки қилиши мумкин?

Шундай қизим, сизнинг модаларингиз сизга шуларни ўргатмоқда. Бу яшаш шакли сизнингча номусли, фазилат тўла бир турмуш тарзи эмиш. Билмадим. Бўлиши мумкин. Бир нарса деёлмайман.

Мунаввархоним қаттиқ ҳаяжонланар, овози кўтарилиб борар, кўтарилган сайин қиз эзиларди.

— Бизнинг ҳам андозаларимиз бор. Бизнинг ҳам ўртак оладиган улуғларимиз бор, қизим. Фақат уларни яхши билмайсизлар. Сизлар амрини бажо келтирганларингиз, бир куни келиб сизларни ҳар кимнинг аёлига айлантиражак, зотан вазият шуни кўрсатмоқда. Биз амрини тутган буюклар эса бизга фақат эрларимизга қарашли эканимизни, улардан бошқа ҳеч кимнинг олдида очилмаслигимиз кераклигини билдирмоқда. Очиқ-сочиқ юрганлар қимматли ҳаёсини йўқотдилар, биз эса, Худога шукр, бугунгача номус билан яшадик. Ота-боболаримиз шу йўлда жон бердилар. Бизнинг биргина "мода"миз бор қизим, лекин у бугунгача ўзгармади, қиёматга қадар ўзгармайди, иншааллоҳ. Бу "мода" соҳибига шарафдан бошқа нарса келтирмайди. Бизнинг "мода"чиларимиз шаън ва шарафни бошларига тож қилган, ҳар ким уларни ўз онасидай кўрган, ўз онасидай ҳурмат этган, ёшу қари эҳтиром билан тилга оладиган хонимлардир улар. Сизнинг модаларингиз тонггача майхоналарда, қиморхоналарда бегоналар қўйнида сафолат билан овунадилар. Бизникилар эса фазилатли турмуши билан кўнгилларда тахт қурганлар, ҳар бир ҳаракати Аллоҳдан кўрқув ҳисси билан тўла, ҳар иши Аллоҳ ризоси учун бўлган, шарафли

ҳаёт кечирган аёллардир.

Мунаввархоним сўзлари фаросатли бир инсон учун кифоя эканлигини ўйлаб тўхтади. Қиз паришон бўлиб қолди, умридаги энг кучли зарбани олди. Шу билан бирга кўнглида бир марок, бир кизиқиш пайдо бўлди. Ким экан бу Мунаввархонимларнинг «мода»чилари? Нега шу пайтгача ҳеч ким эшитмаган уларни. Секингина сўради:

— Кечирасиз, Мунаввархоним, кимлар сизларнинг модачиларингиз? Нега ҳеч ким билмайди, нега ҳеч ким эшитмаган? Сиз айтган мода қай бичимда?

— Қизим бизнинг «мода»чиларимиз, Хадича онамиз, Ойша онамиз ва Фотима онамиздир. Биз уларнинг андозасига эргашамиз. Бу юз, қўлимиздан бошқа жойларимиз ёпиқ бўлиши, номахрамга кўрсатмаслик, номахрамлар билан бирга ўтирмаслик, ёлғиз ҳолда ҳам уятли бир қиёфада қолмасликдир. Мана, ҳаммаси шу. Бу улуғ миллатларни тиклаган, маънавиятларни сақлагандир. Бу улуғ зот аёлларни эшитмаганлигингиз масаласига келсак, кўпгина ёшларнинг қулоқлари очиғу, жон қулоғи, қалб кўзи беркилган. Аксинча бўлса, яхши, эди. Яъни, инсон қулоғини турли зарарли шамоллар, ёмон сўзлар, маънавий хасталиклар киришидан тўсса, беркитса, шундагина кўнгил кўзи ва қулоғи очилса ажаб эмас...

— Ким бу Хадича онамиз, Фотима онамиз, хола?

— Хадича ва Ойша онамиз Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) хотинлари. Фотима эса қизлари.

— Хола, ундай бўлса онам иккингиз бир «мода»да экансиз-да?

— Шундай, қизим. Фақат битта фарқи бор. София хоним вақтида буларни қизига англамади. Қалбига Аллоҳдан кўрқиб жойламади. Бошига рўмол ўратсам бўлди, иш битади, деб бошқа томонларини эсан чикарди. Бугун ўша унутишнинг жазосини тортмоқда.

Бу орада Амина меҳмонларга чой келтирди. Мавзу шу ерда тугади.

Яна ярим соатча ўтиришган меҳмонлар такрор-такрор шифолар тилаб кўзғалишди. Қўшни қизнинг ҳолида ўзгариш борлиги кўзга ташланди. Энди аввалгига нисбатан бироз ўранса, янада одоблироқ йўлдан кетса ажабмас. Улар кетиши билан Амина ҳайратини яширолмади:

— Она, сизнинг бунчалик гапирганингизни кўрмагандим.

— Қизим, бундай пайтларда гапириш жим турмоқдан хайрлидир. Қиз тўғри (ҳақ) йўлга кирса ажабмас.

Қўшни қиз бир неча кун ўтиб, эшик кўнғироғини чалди. Кнйим-кечаги нисбатан одоб доирасида эди. Онасига бир кийим тиктирмақчи экан. Ўша кун эшитганига кўра қандай бичимда тиктиришни сўрамоқчи бўлибди. Мунаввархоним кулимсиради:

— Қизим, бизнинг андозамизнинг шакли йўқ. Осон. Фақат чегаралари бор, буни ўша кун айтдим. Юз-қўлдан бошқа жойларнинг ёпиқ бўлиши. Шаклини эса ҳар кимнинг хоҳиши, таъби, диди белгилайди. Ҳар ким истагандай тиктиради ва сизнинг бунга ақлингиз етади. Гўзал бир кийим тиктиринг-ки, ёшларимизга ҳам ёқадиган бўлсин.

Орадан кунлар, ойлар ўтди. Амина Мунаввархонимдан фақат яхшилик ва самимият кўрди. Мунаввархоним унга она ўрнида она, керагида опа ва бир яқин жигар мавқеида бўлди. Унга йўл кўрсатди, кадрлади, рағбатлантирди, ўрни келганда кўнглини оғритмай танбеҳ-насиҳатлар қилди. Бу унинг она меҳри билан бирга ақлий, мантиқий бир шафқати ҳам эди. Балки бу шафқатни она ўз қизига кўрсата олмас, лекин Мунаввархоним келинини асло ранжитмади.

Уйқунинг энг ширин пайти сахарга тўғри келади. Бомдод вақти. Бу вақт Холиқ ошиқлари учун бедорлик, ғофиллар учун ғафлат пайтидир.

Мана шу дамларда Аминанинг эшиги оҳиста чертилар ва ташқаридан:

— Мустафо, Амина, турунлар, болаларим, — деган овоз эшитиларди.

Баъза турмуш қурганларига эндигина бир неча ой бўлган икки ёш уйғонишга уйғонсаларда, жойларидан кўзғалишга қийналишар, мудраб қолишарди. Бу пайтлар жойнамоз устида қиблага йўналган, кўнглини Парвардигорга боғлаган бир мўмина ўрнидан туриб, такрор эшикни чертарди:

— Мустафо, Амина турунлар энди, ҳозир қуёш чиқиб қолади, — деб такрорлайди, «намоз уйқудан хайрли» эканини эслатарди. Амина билан Мустафо туриб таҳорат оладилар. Амина хонасига Мунаввархоним каби ҳозирлаган масжидига кирар, Мустафо эса жомеъга йўл олади. Бу хонадонда намоздан сўнг қўллар Қуръони каримга узанар, икки-уч саҳифа ўқилгач, ўпиб жойига қўйилади.

Қизим кеч ётди, ўғлим ишга боради, деб тонгги номозга уйғотмайдиган оналар ҳам топилади. Аммо натижаси зарар келтиради. Уч кун уйқусиз бўлса ҳам, намозига турмаса маънавий зарар кўражақларини яхши ҳис этади. Шу бомдод намозини ўқигач, уларга яна ухлаб олишлари учун рухсат беради.

* * *

Тўй ўтганига икки йил бўлай деб қолди. Бу вақт ичида келин-қайнона ўртасида ҳеч қандай кўнгилисиз воқеа бўлмади. Аммо, кейинги бир воқеа, оқ қанддай ширин турмушга сиёҳдай сизиб доғ солмоқчи бўлдимиз?

Ўша кун Амина юраги ғаш бўлиб уйғонди. Кўнгилисиз тушлар кўрган эди. Уни очик чехра билан қаршилаган Мунаввархоним:

— Бугун қалайсиз, қизим? — деркан ундаги паришонликни сезгандай бўлди.

— Тузукман, она.

— Аллоҳ янада яхши айласин, қизим.

Мунаввархоним бошқа ҳеч нарса сўрамади. Лекин Аминанинг ичини бир нарса кемирарди. Сабр этолмади. Мунаввархонимнинг ёнига ўтирди:

— Она, сизга бир нарса айтмоқчиман.

— Айтинг, Амина.

— Кўнглим ғаш. Алоқ-чалоқ нарсаларни туш кўрдим тонгда, кўрқдим.

— Яхшилиқдир, иншааллоҳ, Аллоҳ хайрли ўнг атасин.

— Айтайми?

— Йўқ қизим. Айтманг, кўрқинчли тушлар айтилмайди, фақат Аллоҳдан яхшилиқ ато этиш тиланади. Ҳеч кимга ўша тушни айтманг. Хайрли бўлишини Аллоҳдан сўранг.

Дарвоза кўнғироғи жиринглади. Амина бориб очди:

— Она, почтачи келди.

Лекин келган почтачи эмас, бир фақир эди. Бироз кутиб туришини айтиб, Амина ичкари кирди.

— Садақа бериш яхши иш. Шундай туш кўрсанг садақа беришни унутманг. Ўз оёғи билан келибди, мамнун этинг.

— Нима берай, она?

— Сўраб ўтирасизми?! Ўзингизни фақир ўрнига қўйинг, нима берилса мамнун бўлишини ўйлаб кўринг ва ўшани беринг. Бу уйда сиз яхшилиқ қиламан десангиз, ким қаршилиқ этади?

Амина ичкаридан бир нарсалар олиб, фақирга берди. Садақа беҳуда кетмайди. Балони қайтаради, садақа — радди бало. Охиратда ўн баробардан зиёдаси билан қайтади. Яна бу фақир дуолар қилади.

Бугун Юсуф афанди амакилар келмоқчи. Амина бу одамни жуда яхши кўрарди. Аввал совчи бўлиб боргани учун хафа бўлди, кейин бу уйдаги инсоний муҳит уни бу ҳисдан узоқлаштирди. Барибир турмушга чиқиши керак бўлган Амина учун Мустафодай эр, Мунаввархонимдай қайнонани топиш осон эмас, албатта. Яхшилиқми? Шунинг учун Амина Юсуф афандини амакисидай яхши кўрар ва хурмат қилар эди.

Улар пешиндан сўнг келишмоқчи эди. Юсуф афанди кечки овқатга қолмоқчи эди. Пешингача ҳам анча вақт бор. Амина бир-иккита кир-чирларини ювиб-чайиб олмоқчи бўлди.

Ташқарида алоҳида катта қозонда сув иситиш зарурати йўқ, шунинг учун уйдаги қозонга сув кўйди.

Аслини олганда Мунаввархонимнинг кўнгли ҳам бир оз ғаш эди. Тиловат қилар, Аллоҳдан сабр тилар, ёмонликни тўсиб, яхшиликка айлантиришни Парвардигордан сўрарди.

Эшик кўнғироғи чалинди, келган Али эди. Мунаввархоним унга:

— Кел, онасининг гули, кўзичоғим, — деди. Али бир оз хаста кўринарди.

— Она, тобим йўқ. Ётгим келяпти.

— Хўп майли, болам, чойшаб ёпиб кўяман, ётавер.

Али ётди. Онаси ёнига ўтирди, Қуръон ўқиди, Аллоҳдан шифо тилади. Амина ювиладиган кирларни тайёрлаб, сув исиганига қараш учун ичкарига кирди. Сув энди илиганди, яна бир оз кутиш керак эди, ташқарига чиқди.

Ярим соатлар ўтиб, тағин ичкари кирганида сув қайнамоқда эди. Иссиқ бўлганидан олиш қийин эди.

— Кўлингиз куймасин Амина, бир нарса билан ушланг, — деди Мунаввархоним.

Амина қўлига қалинроқ иккита латта олиб, улар билан қозонни кўтарди. Ташқари чиқаётиб, қайниси ёнига келганда негадир кўллари титраб, қозон уйкудаги Алининг устига ағдарилди. Мунаввар хоним ўқдай отилиб қозонни оларкан, айна замонда Аминани ҳам итариб юборди. Бу бир лаҳзада бўлди. Ўн учларга кирган Али сапчиб уйғонганида, кўлида қозон.

— Болагинам, нима ҳам бўлдию, ағдариб юбордим-а, — дея фарёд чекаётган онаси билан бир оз нарида бу ибрат сахнасига ҳайрат ичра қараб қолган Аминани кўрди. Сув қайноқ, лекин жун кўрпадан ўтиб, Алига таъсир қилгунча бир-икки лаҳза ўтган, бу орада онаси жуда ҳам тез ҳаракат билан ечинтирган, балки бир ҳамлада кўйлагини устидан йиртиб олиб ташлаган эди.

Али бир оз куйди. Лекин шуниси ҳам хаста болага етиб ортди, фарёди кўкларга етди. Аминанинг юзи сарғайди, кўл-оёғи титраб, нима дейишини, нима қилишини билмади. Қалтирарди. Мунаввархонимга ёрдам қилсинми ё кўшниларни ёрдамга чақирсинми? Бир қарорга, бир фикрга келолмасди.

Боланинг елкаси анча қаттиқ куйган, ҳатто баъзи жойларининг териси шишиб чиққанди. Бусиз ҳам дардманд боласининг бу аҳволини кўриб Мунаввархонимнинг юраги ҳам куйиб-ёнди. Кўзларидан инжуларидек тизилган ёшлар нурли юзларига думалаб тушар, боланинг азобини зиёдароқ ҳис этарди.

— Уйда куйишга қарши дори бор, Амина, тез келтиринг қизим.

Амина югурди, жавонни очди, уч-тўрт хил дори бор эди, қайси бири эканини билмади, ҳаммасини тўплаб келтирди. Бу аччиқ ҳодиса қаршисида ўзини йўқотиб кўймаган Мунаввархоним дорини олиб, Алининг куйган жойларига «шифо бўлсин» деб мўл-мўл сурди.

Пешиндан сўнг келган Юсуф афандининг хотини Алини юзтубан ётган ҳолда кўрди. «Мазаси йўқ, хаста», дедилар.

— Нега юз тубан ётибди? — деди. Али жавоб берди:

— Куйиб қолдим. Устимга сув тўкилди.

— Ким тўкди, болам.

Али жавоб бермади. Онасига қаради. У куйдирди демоқчи бўлди. Мунаввархоним:

— На чора, шундай бўлиб қолди, жигарим. Фалокат оёқ остида бўларкан. Бунинг устига боламнинг сал тоби қочганди, деди. Амина ич-ичини ерди, виждони қийналарди. Куйган боласининг азоби етарли бўлса ҳам Мунаввархоним Аминани ўйлаб бу ишни ўз бўйнига олди. Унинг кўзига қаради. Амина: «Алини мен куйдирдим, айбни онам ўз бўйнига олмоқда», демоқчи эди. Мунаввархоним «товушингни чиқарма» дегандек унга илкис қаради. Амина индамади. Лекин кўнгли ҳам тинчимади. Ичидан қон йиғларди Амина.

Оқшом Юсуф афанди ва Мустафо келгач, воқеани қисқача тушунтирдилар.

— Воҳ болам-а, воҳ болам, — деб Алининг бошини силарди Юсуф афанди.

— Амина янгам шу ерда эди, онам унга қилдирсайди балки тўқилмасди, — илк бор товушини чиқарди Али.

— Не илож, кўзим. Шундай бўлишини билибманми? Мендан хафа бўлдингми, ўғлим.

— Йўқ, она, сиздан хафа бўлармидим, сиз менинг бирдан бир онамсиз-ку?!

Шу билан масала ечилди. Меҳмонлар кечгача ўтирди, шифо тиладилар.

Шундан сўнг Мунаввархоним Аминанинг кулоғига:

— Мени яхши кўрасизми, Амина? — деди. Амина унинг юзига ҳайрон бўлиб қаради:

— Бу нима деганингиз, она, сизни яхши кўрмасам, кимни яхши кўраман?!

— Шундай бўлса, Али ҳақида Мустафога бошқача гапирманг. Мени яхши кўрсангиз...

— Лекин, она, нечун?

— Бу менинг сизга буйруғим!

Амина ғалати бўлиб кетди, ажабланди.

— Бу бўладиган нарса эмас, чидолмаяпман, она.

— Агар гапимга кулоқ солмасангиз, рози эмасман. Ақлингизни йиғинг, — деди Мунаввархоним. Бу орада меҳмонларни кузатиб қайтган Мустафо ичкари кирди:

— Нимани гаплашяпсизлар, она? — деди. Онаси кулимсираб:

— Она ва қиз нимани гаплашса, биз ҳам шуни гаплашяпмиз, — деди.

Шу кеча тонггача ухлаёлмаган уч жуфт кўз бор эди.

Бу кўзлар куйган бир вужудни, маҳзун бир қалбни, зирқираган бир виждонни тамсил этарди.

* * *

Бу ходиса... Бунда Мунаввархонимнинг инсонийлиги, вазминлиги, оқила ва олийжаноблиги қаршисида Амина довдираб қолди, ҳайратланди. Ўйлади. Кечалар ўйлади, кундузлар ўйлади. Қариндош-уруғларини, онасининг барча таниган аёлларини бир-бир кўз олдидан ўтказди. Ҳеч бирининг бу даражадаги олий фазилатларини эслаёлмади. Келинининг энг кичик қусурини ҳам ҳар келганга айтиб, тилларда "достон" қилган ғалати қайноналар олдида ўз қайнонаси улуғлашиб, буюклашиб, унинг юксак фазилатлари қаршисида ўзининг нақадар кичик эканлигини ўйлади. Яна Мунаввархоним шу гапи шу ерда қолишини, куйиш воқеасини иккисидан бошқа ҳеч ким билмаслиги кераклигини уқтирди.

Амина кўп кутди. Кунлар, ойлар ўтди ҳамки, бир четга чақириб: "Бу хатони ўз бўйнимга олдим, бошқа такрорланмасин" демади. Амина шу сўзларни беҳуда кутди. Қайнонасининг қарашларида, ҳаракатларида ҳеч ўзгариш сезмади. Муомаласи ҳам худди илгаригидек.

Бир кун Амина қўлида пайпоқ тўқир, Мунаввархоним тасбеҳ ўгириш билан машғул, пок, нуроний юзидан ёққан самимият Парвардигорга бўлган таслимиятини ифода этарди.

Амина қўлидаги ишини тўхтатиб нимадир сўрамоқчи бўлар, лекин Мунаввархонимнинг ҳолини кўриб, маънавий ҳаловатига тўсқинлик қилишни истамас ва яна ишида давом этарди. Охири:

— Она, — деди. Мунаввархоним унга қаради:

— Лаббай, марҳамат, қизим, гапиринг.

— Она, нега мени ханузгача жазоламайсиз, койимайсиз?

— Нима сабабдан жазолашим керак, Амина?!

— Алини куйдириб қўйтаним учун.

— Бу гапни қайдан топдингиз? Ўтди-кетди. Бир йил бўлди. Нега ҳалигача ўйлаб юрибсиз?

— Мен ўйламай ким ўйласин, она?

— Қизим, эслашдан не наф? Хафа бўлсангиз, Аллоҳ таолога яхши кул бўлмаётганимиздан, яхши бандалик қилмаётганимиздан хафа бўлинг. Сиз айтган ишдан эмас. Яхшилик қилинг. Билмасдан хатоликка йўл қўйсангиз, она сифатида бекитмоғим лозим. Мени хафа қилишни

истамасангиз, буни ҳеч кимга айтманг, ёдингиздан ўчиринг. Буни ўша кун ҳам айтганман. Бу гапни бошқа қўзғаманг. Акс ҳолда, кечирмайман, Амина.

Бу гап шу тариқа якун топди.

* * *

Бир куни Амина Мунаввархонимга шундай савол берди:

— Она, сиз ҳам қайнона дардини тортганмисиз?

— Қайнонам вафотига ўн беш йил бўлди, қизим. Амина кулимсиради:

— Ҳар ҳолда сал бошқачароқ тушундингиз, она. Қайнонангиз қачон вафот этди демадим, қайнона дардини тортганмисиз, деб сўрадим.

— Билдим, қизим. Мен ҳам сизга вафотига ўн беш йил бўлди демадимми?

— Дедингиз. Аммо саволимнинг бу гапга алоқаси борми?

— Унда, тушунтирай. Бизнинг тарбиямиз ҳатто тирик одамнинг ортидан гапиришни маън этади. Унинг дунёдан ўтганига ўн беш йил бўлди. Хатоси бўлса, агар лозим келса, тиригида юзига айтган бўлардим. Энди айтадиган ягона сўзим — Аллоҳ раҳматига олган бўлсин!

Амина бугун қайнонасининг одатини унутгандай кўринди. Уни гапиртирмоқчи эди. Сўзлашгиси келди.

— Агар мени яхши кўрсангиз, қисқача бўлса ҳам гапириб беринг.

Мунаввархоним гапириб беролмасди. Булар бир имтиҳон эди. У ўз акидаларида содиқ ва собит. Айтолмайди. Амина ёлвориб сўраса ҳам, ўлган одамни ёмонлаб гапиролмайди. Йўқ. Агар сеvimли дўсти келиб, чўғни кафтига олишни таклиф этса, ким ҳам рози бўларди?! Мунаввархонимнинг фикрича, куйишидан ҳам ахлоқсизлик зарарлироқдир. Сўровчини мамнун этиш учун беодоблик қилишга рози эмасди.

— Қизим, сизни яхши кўраман, аммо бу бошқа масала. Сиз учун, номақбул бир ишни қилиш эса яна бошқа гап. Сиз сўраган масалангиз юзасидан суҳбатлашимни хоҳлайсиз, менинг Жанобим эса сукут сақлашимни истабди.

— Сизнинг Жанобингиз ким, она?

— Пайғамбарим.

Деворда осиглиқ Равзаи Мутаҳҳара сувратига қаради. Шунда Амина Мунаввархоним ҳар он бир улуғ зот қаршисида туриб одоб сақлагандай оҳиста сўзлашининг сабабини энди англади. Демакки, бу хонимлар хоними ҳар он ўзини Пайғамбарларнинг ҳузури покларида санайди.

Амина бу мақсадига етолмади. Етолмасди ҳам. Мунаввархоним уни қаноатлантириш учун:

— Амина, сиз бир инсоннинг зарарига сабаб бўлсангиз, масалан, бир болани алдаб ишонтириб ўғрилиқ қилдирсангиз, бир неча кун ўтгач, сир очилса ва бола жазоланса, бундан хафа бўласизми? Бу ҳам шунга ўхшаш. Саволингизга жавоб бермаганим сизни ҳам худди ўзимдай ўйлаганимдан, тушундингизми, қизим?!

— Тушундим, она. Узр сўрайман.

* * *

Мунаввар хонимнинг ёшлиги, келинлиги

1942 йил... Олмон ҳарби шиддат билан давом этаётган йиллар. Қаҳатчилик. Қийинчилик. Қимматчилик. Очарчилик.

Бир кило буғдой нархи осмонда. Нон, ёғ чек билан олинади... Мана шундай даврда уч болали, ночор оила. Бизга таниш бўлган тўнғич қиз энди ўн саккизга қадам қўяётир, бошқа болаларнинг бири ўн икки, бири ўн ёшларда.

Фақирлик — ҳаёт синови, машаққатли бир ҳолдир. Бу ўн саккиз яшар қиз фақирликнинг тор

туйнукчасидан дунёга бўйлаган, таъбир жоиз бўлса, инсонийлик ва ҳаёт мактабининг тиришқоқ толибасидир.

Чек билан олинадиган нон бир одамга жудаям камлик қилади. Кўпроқ олишнинг асло имкони йўқ. Нон ёпиш учун эса бозорда буғдой жуда ҳам қиммат. Пуллари етмайди. Буғдой топилмайди ҳам. Тирик қолишнинг бирдан бир чораси чек билан олинадиган нонга қаноат қилиш. Бошқа илож йўқ.

Чек билан нон сотилишининг илк ҳафтаси эди. Дастурхондаги нондан биринчи бўлиб қўл тортган тўнғич қиз бўлди.

— Нега олмайсан, Мунаввар?

— Етарлича едим, ота.

— Яхши тўймадинг қизим, қара, нонингнинг ярми қолди.

— Кўп емоқчи эмасман. Сиз олинг, ота, менга қараманг.

Отаси тўғри айтди, Мунаввар тўймаганди. Шугина нонга одам тўймайди. Зотан, неча кунки ўз улушини емайди, бари-бир тўймади Мунаввар. Икки кичик укаси-чи? Улар ҳам ўзидай оч қолади. Мунаввар чидайди, аммо улар-чи? Шу сабабдан дастурхондан қўл тортди. Қолган нонни икки бўлиб укаларига узатди. Кичигига:

— Бакр, мана буни ҳам еяоласанми? — деди.

Боланинг кўзлари порлади. Севинч билан ҳа дегандай бош қимирлатди.

— Ундай бўлса, кўрайлик-чи, еб қўяоласанми?

— Еб қўяман, опа.

Болалар ҳам тўймаётганди. Учови оч қолгандан кўра, иккови пича тўйгани маъқул. Ўша кундан эътиборан Мунаввар опалари ўз улушининг ярмидан кўпини емади. Онаси бир кун илтимос қилди, қистади, оч қоласан, деди.

— Оч қолсам емасмидим, она, оч қолишни иштайманми? Бир оз кейин ўн саккизга тўлган Мунаввар ҳам келинлик ҳаётига қадам қўйди. Замонанинг оғирлигига қарамай турли харажатлар билан қизларини узатаётганлар олдида Мунавварга ҳам нималардир тайёрланди дейишга тил бормади. Бундаи куйиниб, ташвишланган онасига Мунаввар тасалли берди:

— Куйинманг онажон, кийимнинг, зийнат ашёсининг нима қиймати бор?! Ҳозиргача уларни тақдимми? Энди тақармидим? Сиз мени яхши кўрасиз-ку, шунинг ўзи менга етарли. Кўлингизда не бўлса, мендан аямаслигингизни билмайманми? Дуо қилинг. Бахтли турмуш ато этишини сўраб Аллоҳга ёлвораман. Сиздан ошиқча нарса кутмайман, она.

Тўғри гапирарди Мунаввар. Отаси не ҳасратда қийналиб олиб берган бир-икки тақинчоқларини уйдан ташқарида таққанини ҳеч ким кўрмади. Тўйга кетаркан тақинчоқларини бир четга қўяр, келгач отаси тақмаганига хафа бўлмасин учун яна тақиб оларди. Ҳатто бир кун онаси:

— Нега бўйнингдаги тилло тақинчоқларни олиб қўйдинг, Мунаввар, қайга қўйдинг? — деганида:

— Она, топган бор, топмаган бор, бирор фақирнинг кўнгли оғримасин, — деб жавоб берди.

— Қизим, ҳамма тақади-ку, сен ҳам тақсанг нима қилади?

— Ҳар ким ўйсиз тақиб, ўзини атай намоён қилса, мен ҳам шундай йўл тутайми? Бир инсоннинг кўнгли эзилишига мен сабабчи бўлмайин, она.

— Хўп, майли сен айтгандай бўлсин, — дея бошқа қистовга олмади онаси.

Агар бу зийнат ашёлари инсонга бир фазилат келтирса, Мунаввар уларни уйда етарлича тақарди. Кибр ва ғурурдан бошқа не фойдаси бор?! Вақти келиб бир эҳтиёжини қондирадиган ҳар нарса зийнат, лекин ўзига фойдасиз олтин ё олмоснинг безакдан бошқа не нафи бор?! Бир йил аввал отасининг муҳтож кунда олтин тақинчоғини олиб, унинг олдида қўйди, отаси ололмайман деб қайтарганда:

— Буни сиз олгансиз. Ҳозир эҳтиёжни кетказинг, кейин яна олиб берасиз. Сиз изтироб

чекиб юрасизу, мен истироҳат қилиб тақиб юрайми, ота? — дея отасини кўндирди.

Мунаввар бой бўлиши, тақинчоқларини тақиши мумкин, лекин бир шарт билан — қаршисида ҳеч кимсанинг кўнгли эзилмасин, молининг кўплиги уни севинч ва ғурур кўчасига йўллагасин, кўлидан кетса, ғусса ва қайғу чекмасин. Фақат бундай бўлиши қийин.

Мунаввар ота уйини келин бўлиб тарк этгач, бошидан нималар кечди? У ҳам қайнона дардини тортдими? Бу саволларга бир сўз билан жавоб бериш мумкин эмас.

Чунки баъзи нарсалар кишилар ва уларнинг дунёқарашига кўра ўзгаради ва тушунчаларига кўра қиймат топади, бирининг фикрича дард, бошқасининг фикрича ҳеч нарса эмас. Булар Аллоҳ томонидан юборилган синовлар-ки, сабр этганларнинг мақоми юксалади.

Келин, яъни Мунаввар борган жойида роҳат топмади. Ёмон сўз эшитди ва ҳақсиз муомала кўрди. Қилмаган иши учун айбдор саналган пайтлари бўлди. Рағбат ўрнига туҳматга қолди, яхши сўз ўрнига танбеҳ эшитди. Самимият кўрсатиб, изтироб чекди. «Лекин буларни мендан зиёдароқ чекаётганлар бор-ку», деб кўп ҳам аҳамият бермади. «Шундай муомалага лойиқ бўлиб, гап эшитганимда эди, бундан ёмони бўлмасди», дея ўзига тасалли берди. «Менинг намозимга, рўзамга аралашмаяптилар, дину имонимга тўсқинлик қилмаяптилар, куфр келтирмаяптилар, ахлоқсизликка ташвиқ этмаяптилар, бундан ёмонроғини кўришим мумкин эди», дея овунарди. «Парвардигорим олдида қанча қусурим бор, балки, булар шунинг жазосидир», дея ўйлар ва сабр этарди. Бу ишлар келажакда асқотиб қолишини ўйлаб, фикр сузгичидан ўтказар, яхши-ёмонга, ёқимли-ёқимсизга ажратарди. Аслида ёқимлиси оз, ҳатто йўқ дейиши мумкин. Фақат ёқимсизи бор. Мунаввар шу ўйлар билан, ҳаракат қилар, таъбир жоиз бўлса, қайнона элагида эланиб, тандрида пишиб етиларди.

Турмушидан, қайнонасидадан ғийбат қилиш учун камчилик ахтарганларнинг уринишлари беҳуда бўлди. Бир оз дадилроқ, дағалроқ муомала қилиб қайнонанга ҳаддингни билдириб кўй, ҳаққингни кетказма, иложи бўлса қўлга олиб ол дегувчи насиҳатгўйларга:

— Қайнонам ёмон деб сизларга ким айтди? У зот катта, мен кичик, — деган жавобни олдилар. «У катталигини билмайди», дедилар. «Мен кичиклигимни биламан», деди. Ҳеч бўлмаса, ёмон сўзласа, жавоб қайтаришни насиҳат қилганлар бўларди.

— Мен бу уйга айтишиш ёки ғавғо чиқариш учун келмадим, — деди ва жим бўлди.

Йиллар давомида келинлик ҳаётидан шикоят қилганини биров кўрмади, ҳеч ким эшитмади. Бу уйга жанжал учун эмас, яхши турмуш учун келганини барча хатти-ҳаракатлари билан исбот этди. Ўрнак бир қайнона бўлиб етишганидек, аввал намунали келин бўлиб яшади.

Ёмонликка қарши яхшилик, турли муомалаларга нисбатан ҳурмат, тесқари гапирганларнинг, миш-миш тарқатганларнинг фойдасини ўйлаб сўзлаш фазилати у келин бўлган уйда кунлик ҳодисалар орасида ўрин олди.

Ҳар қачон, ҳар маҳаллада бўлганидек, жағи очилган вайсақи хотинлардан бири қайнонасидадан эшитганларига бир талай гапларни кўшиб-чатиб, унга айтиб бериш, тўғрироғи, чақиш учун чиқди. Мунаввар бир пасда унинг умидини пучга чиқарди.

— Хола, мен унинг қизиман, бундан ортиқроқ танбеҳ беришга ҳаққи бор. Сиз нега бекорга заҳмат чекапсиз? Узокда эмасман-ку, чақириб юзимга айтар. Бундай ишлар учун ўзингизни уринтирманг. Ёшман, уларчалик тажрибам йўқ. Албатта, қусурим бор; улар гапирадилар. Агар улар гапириб, ўргатмасалар ҳолим не кечади. Эл-элатга шарманда бўлмайманми?

Эшитган танбеҳлари ўз-ўзини тарбиялашга, камчиликларини йўқотишга ёрдам берарди.

Аввал ўйлаб кўради: «Мен ҳақиқатан ҳам шундайманми?» Шундай бўлса, бу феълдан воз кечтирадиган чоралар ахтаради. Аксинча бўлса, Аллоҳдан қайнонасини афв этишини сўрайди.

Мунаввар қайнонаси айблагандек сохтакор эмасди. Ҳийладан, икки юзламачиликдан нафратланарди. Ўзини бир муддат сохтакор эмасман дея овутиди. Лекин бир кун рўй берган ҳодиса сабабли ўз-ўзидан уялди.

Мухим бўлмаган бир нарса хусусида икки аёл суҳбатлашарди. Зотан, баногоҳ учрашиб

қолган икки хотин қандай муҳим гапни гаплашарди. Диндан, Аллоҳдан, фазилатданми?! Мунаввар бундай миш-мишларни тинглашни хуш кўрмасди. Лекин, уйига келган бу икки меҳмон аёлни ташлаб кетиб бўлмасди. Иккиси ҳам нимадир тўқир, гаплашишни ҳам унутмасди. Бири тўқиётган нарсасининг тугунларини санай бошлади. Қаршисидаги хотин бундан хабарсиз эди.

— Эртага, Фотима хонимларникига келасизми? — деди. Жавоб бўлмагач, бошини кўтариб қаради, тугун санамоқда.

Саволни такрорлади. Аёлнинг фикри ҳисоблаш билан банд эди. Тугатиб қаради:

— Бир нарса дедингизми, иш билан бўлиб яхши тушунмадим, узр, санаётувдим-да, — деди.

Тўғри. Ҳисоблаётганда тинглаёлмайди, тингласа ҳисоблаёлмайди. Бир инсоннинг фикри-зикри, касби бир онда икки нарсага машғул бўлолмайди. Бири билан машғул экан, бошқасини унутишга мажбур. Мунаввар мана шу фикр устида тўхталиб қолди. Шу пайтда сохтакор эканини яхши англади.

Ҳа, Мунаввар сохтакор эди. Намозда тили зарур, лозим бўлган оят, такбир, тасбеҳларни такрорлар, дили эса намозга мутлақо алоқасиз нарсаларга машғул эди; уй супурар, кир ювар, овқат пиширар, либосларининг сўкиқларини тикар, намозидан ташқарида бўларди. Ажабланарли томони бу аҳволни намоз ўқиш ҳисоблаб, Мунаввар ўзини алдарди. Мана, шу сохта намоз. Демак, бундай намоз ўқувчи ким бўлиши маълум. Аллоҳ ҳузурда туриб хушсиз ўқиган намозларидан уялди. Неча йиллар бу маънавий ҳузурдан бебаҳра қолганидан ўкинди. Натижада уни сохтакор атаб, билмасдан ўзини ўзига танитган қайнонасини дуолар қилди.

Мунаввардаги ахлоқий ўзгаришлар асосан шундан бошланди. Нотўғри ишга қўли, нотўғри сўзга тили бормай қолди, бунга кўнгли рози бўлмас, қандайдир ички ҳис жиловлаб турарди. Бир соат аввал Аллоҳ ҳузурда турганини, бир-икки соат кейин яна туражагини ўйлар, кўнглини бир соат аввалгига нисбатан кирли кўрсатишга Парвардигордан уялар, буни мурувватсизлик ҳисобларди.

Бир кун Парвардигори:

— Сенга покиза қалб ато этдим, нечун доғ туширдинг? Не учун омонатимга хиёнат этдинг? — дея ҳисоб-китоб қилажагини ўйлар эди. Мунаввар буларни ўйлар экан, кўнглида ёлғон сўзлаш, миш-мишга ўрин қолмади.

Мунавварда ғайриинсоний ҳаракатларга нисбатан инсоний муомала билан жавоб қайтариш, уйга иккинчи келин келиши билан бошланди. Тўғрироғи, қайнонанинг фикрича, унинг истагини келини бўйин товламасдан бажариши керак. Мунаввар шундай эди. Иккинчи келинни ҳам Мунаввардай эгиб, букиб олмоқни истарди. Бу унинг табиий ҳаққидай, ҳатто бошқасини хаёлига ҳам келтирмасди. Қиз бола баъзан ўз онасидан танбех эшитади-ку, қайнонадан кўпроқ эшитиши табиийдек эди гўё. Не бўлса-да, қайноналикининг ҳам алоҳида, ўзича шарафи бор.

Иккинчи келин келганига, орадан ўн беш йигирма кун ўтгунча қайнонаси шундай фикрда эди.

Инсон кўпинча яхшилиқнинг қадрига етолмайди. Унутади. Лекин мусибат, эсини жойига тушириб кўяди. Шу жиҳатдап мусибат рағбатга лойиқдир!

Мунавварнинг қайнонаси учун ҳам бир мусибат кутилгандек эди. Келди. Қайнона хоним Мунаввардан яхшироғини кўзлаб юрганида, Мунавварнинг қадрини билдириб янги келин келди. Қўлини ўпиш ўрнига юзига тупурилган, салом бериш ёки алик олиш ўрнига сўкиш эшитган, ҳақоратланган одам қандай ҳолга тушса, қайнона ҳам шундай ҳолга тушди.

Қайнона довдираб қолди. Мунаввар саломатга ўхшаса, янги келин, юмшоқ қилиб айтганда нақ хасталиқнинг ўзи эди. Сихатлик қадрланмаган, унинг ўрнига хасталик бош кўтарган эди. Беҳаловат ҳолат тинчликнинг қадрини билдириб кўяди. Мунаввар қайнонасини ҳар жиҳатдан мамнун этадиган бир фазилат эгаси эди. Лекин ношукр қайнона ундан мамнун бўлмаганди. Бунинг эвазига бало-офат келган эди. Кўрайлик-чи нима бўлар экан?

Мунаввардан мамнун бўлинмади? Шундайми? Йўқ. Чунки тонгдан шомгача иш билан машғул. Ахлоқидан шикоят борми? Бу масала озгина тафсилга муҳтож. Аслида, агар ўзидай юзлаб қайнонанинг фақат яхши тарафларини йиғсалар ҳам бир Мунаввар чиқмасди. Эртадан-кечгача миш-мишдан, ғийбатдан завқланадиган хотинларда қанақа фазилат бўлсин? Улардаги қийматли бир нарса — фақат оналик шафқати. Бироқ бу шафқат ҳайвонда ҳам бор. Бу шафқат туфайли она боласини эмизади, асраб-авайлайди. Кўй сурувдан ажраб даладан қайтаркан, елинларига тўлган сутни кўзичоғи тезроқ эмсин дея югуради. Лекин бу хотинларнинг бир хусусияти бор, ўғли учун аталган меҳрга шерик бўлган келинини рақибдай кўриб, шунга яраша муомала қилишади. Ўзини ғийбатчи хотинлардан ҳимоя қилган Мунавварга ҳам шундай қаралди. Бу аёлнинг дарди нима? Мунаввардан нима истайди? Ҳеч нарса истамайди, Шунчаки вайсақилик, эзмалик ва кўнгил ҳаловати. Негаки, она-бола меҳр-муҳаббатига шерик чиқиб қолди. Янаям тўғрироғи, ўғлимни мендан совутади, деган ҳис шунчаликка олиб келди. Шу сабаб келган-кетган Мунаввар ҳақида бўлар-бўлмас сўзлар эшитар, Мунаввар қанчалик очик чеҳра бўлмасин қанчалик қарамасин, бари бир уюлган қовоқни кўрди, ёмон сўз эшитди.

Кўрайлик-чи, энди нима бўларкин? Янги келин ҳам шундай муносабатда бўлармикан? Қайнона хоним шу завқли ҳаётини давом эттира олармикан?

Бу саволга келиннинг дастлабки беш-ўн кунлик турмуши жавоб беролмайди. Аммо ишнинг чаппасига кетаётганини кўрсатувчи аломатлар секин-секин намоён бўлмоқда эди. Илк кунлардаёқ, қандай иш юритишини тушунтираётганда: "Ҳасбуналлоҳ ва неъмал вакил", дегандай бош чайқаб кўйиши шундай ҳоллардан эди. Бу ҳол қайнонанинг асабига тегар, лекин бир ой ўтмасидан ғавғо чиқармайлик деган ўйда жим қоларди.

Бу вазиятда Мунаввар ўзини қандай тутди? Бундан аввал қайнонасининг ёмон муомаласига яхши жавоб-ҳурмат кўрсатди. Ҳақсиз гапларни онанинг қизига айтган самимий танбеҳлари дея қабул қилди. Лекин энди уйга бошқа келин тушди. Вазият янада нозик, ноқулай кўриниш олди. Янги келин тишли-тирноқли эди. Осонгина таслим бўла қолмаслигини, қайнона қаҳрига лойиқ жавоб бериши мумкинлигини сездирди. Кичик бўлса ҳам, ёшига ярашмаган ғалати қайсарлик, кўрслик ва ўжарлик бор эди янги келинда.

Бу ўринда Мунаввар ўзини бир оз тортиб туриши, мени ёқтирмаган қайнонам энди бу ёғини тотиб кўрсин ва ўзидан кўрсин қабилида иш тутиши мумкин. Бироқ: "Мана энди менинг қадримни билади, қандай яхши бўлди", деган фикр унинг ахлоқ дафтарида йўқ эди. Унинг мақсади — яхши турмуш. Шу сабабли яна фазилат йўлидан кетди. Тез орада қайнона-келин орасида чиқиши аниқ бўлган кўнгилсизликларнинг олдини олиши ёки иложи борича кечиктириши керак эди. Вазият шуни кўрсатиб турарди. Олдини олса-ку янада яхши, ҳеч бўлмаса, енгиллатишга, яхшилашга уриниб кўради.

Овсин билан бирга қилинадиган юмушларни Мунавварнинг ўзи жимгина бажараверди. Тонгда ҳар кунгидан ва келинпошшадан бир оз олдинроқ туриб боғни супурди. Нонушта қилар-қилмас бир гап бўлмасин дея идиш-товоқларни, кир-чирларни ювди.

Бу ҳолни кўрган қайнонаси:

— Мунаввар, навбат билан ювинглар. Бир кун сен, бир кун Комила ювсин, — деди.

— Майли, она. Бугун мен бошлайверай-чи.

Лекин ҳар кун навбат уники эди. Ва бу ҳолдан у хафа бўлмади. Бу не кўргилик, фақат мен ишлайман, демади. Бир кун қайнонаси Комилага:

— Қани, Комила, мана буни ювиб кўйинг, — дейиши билан жанжалнинг биринчи пардаси очилгандай бўлди. Келин хоним:

— Мен қиладиган ишни сиздан ўрганмоқчи эмасман. Қилмоқчи бўлсам, ўзим туриб қилавераман, — деб гап қайтарди.

— Хўш, бўлмаса нимага қилмаяпсиз?

— Бунинг сизга алоқаси йўқ. Нима қилишни ўзим биламан.

— Менга алоқаси бўлмаса, кимга алоқаси бор, қизим? Бу уйга нима учун келдингиз?

— Ҳар ҳолда сизга чўрилиқ қилиш учун эмас! Ишнинг бундай тус олганини кўрган Мунаввар:

— Она, бугун менинг навбатим. Комила, эртага қилар, деди.

— Қизим, ҳар кун навбат сизники бўлмайди-ку. Ҳаммасини сиз бажаряпсиз.

— Майли, она. Бугун мен бошлайвераёй... Гап тўхтади. Мунаввар барча ишни ўзи қилди, жанжалнинг олди олинди.

Асрдан кейин қайнона қўшнилар уйига чиқиб кетди. Икки келин уйда қолди. Комилага бир оз насихат қилиш мақсадида:

— Комила, бугун жанжал чиқишига сал қолди-я, эҳтиёт бўлинг, синглим, — деди Мунаввар.

— Чикса нима бўпти? Кўрқармидим ундан?! Мунаввар секин давом этди:

— Мақсад — яхши турмуш, жанжал эмас, бу инсон бизнинг онамиз. Каттадан ёмонлик чиқмайди. Сизга яхшилиқдан бошқа нарса истамайди. Она қизига бақиради, яхши-ёмон сўз айтиши ҳам мумкин.

Комила келин бу уйда истаганини кўрмади, излаганини топмади. Бир келин борлигини эшитгач, қайнонани қайириб оламиз, деган ўйда эди. Мунавварнинг феъли бу ўйга мувофиқ эмаслигини илк ҳафтадаёқ тушунди. Бу гал иккисининг ҳақларини бирдан бериб қўйишни мўлжаллади. Фақат қайси биридан бошлаш керак?

Мунаввар сокин ва хотиржам оҳангда сўзлади. "Ишни бундан кейин бошлаш маъкул". Мунавварни ортиқ тингламади.

— Қаёқдан бизнинг онамиз бўлсин?! Қайнонанинг она дейиш одат бўлди дейман?!

— Одат эмас, синглим. Агар турмушингиз яхши бўлишини хоҳласангиз, она деб биласиз. Менга кулоқ солсангиз, сабрли бўлинг. Ёмонлик қилганга яхшилиқ қилинг. Инсондан яхшилиқ, инсонийлик қолади. Албатта келин бўлиш осон эмас. Ота уйидаги роҳат борган жойда топилавермайди. Қовоқ солса, кулиб қаранг. Дағал гапирса, юшоқ жавоб беринг. Ҳийла қилганга, яхшилиқ қилинг, охири бахайр бўлади.

— Хўш, сиз шундай қилдингизми? Қайнона кўпол муомала этганда сиз уни она билдингизми, сабр этдингизми?

Мунаввар бу саволга жавоб бермади. Сукут сақлади. Келин давом этди:

— Бошқага ўргатиш осон. Аммо амал қилиш қийин. Ўзингиз амал этмаган ишни менга қил дейишга уялмайсизми? Сиз оқловчимисиз? Иккинги бир бўлиб мени эзмокчимисизлар? Мен ҳайвондай ишлармишман-да, хонимлар истироҳат қилмоқчи эмишлар. Яна она-бола бўлармишмиз.

Овоз баландроқ кўтарилди:

— Менга қаранг! Ҳушингизни йиғинг! Мен ўзимни эздириб, хор қилиб қўймайман. Шундай қайнонага ёлғондан чўри бўлиб, мени ҳам шу кўйга туширмоқчимисиз? Ҳаддингиздан ошманг. Бугунгача жим юрдим, сабр этдим.

Мунаввар бу сурбетлик олдида жим туришни маъкул кўрди. Лекин келиннинг оғзи ҳали замон ёпиладиганга ўхшамайди.

Дағал оҳангда амр этди:

— Бугундан бошлаб бу уйда бирор ишга аралашмайсиз. Сизга биринчи танбеҳим шу.

Нима демоқчилигини Мунаввар англай олмади:

— Тушунмадим, Комила...

— Тушунмайдиган жойи йўқ. Бугундан бошлаб бу уйда ишламайсиз.

Во ажаб! Шу кунгача қўлини совуқ сувга урмаган Комила барча ишни ўз зиммасига олмоқчими? Йўқ, ололмайди.

Уйнинг бутун ишларини унга юклаб, ўзи бир чеккага чиқиб ўтириш хонимнинг қўлидан келмайди. Дарҳол эътироз этди:

— Бўлмайди. Барчасини сизга топшириб, ўзим қараб туrolмайман. Бирга бажарамиз.

Бу гапни янги келин англамади:

— Қандай қилиб, барча ишни менга қолдирармишсиз?

— Мен иш қилмасам, барча иш сизга қолмайдами? Келин қаҳқаҳа отди.

— Тентак, иккимиз ҳам иш қилмаймиз.

— Унда ким, бажаради?

— Қайнонам. Сўнг масхараомуз қўшиб қўйди:

— Яъни сизнинг онангиз.

— Йўқ, бунақаси бўлмайди.

— Шунақаям бўлади-ки!...

— Сиз ишламоқчи эмассиз, шундайми, бир четга чиқиб турмоқчисиз? Аммо мен ишлайман.

Мендан йигарма ёш катта одамни ишлатиб қўйиб, қараб туролмайман. Худога шукр, виждоним бор.

— Виждонингизни қаранг-у! Сўнг буйруқ оҳангида деди:

— Мен ортиқча нозу қарашмани қўтаролмайман. Нима десам, шуни бажарасиз. Ўзингизга зарар бўлишини истамасангиз, сўзимни икки қилмайсиз. Йўқса, ўзингиздан кўринг.

Келиннинг сурбетлиги ошиб борарди. Яхшиликни англамагани етмаганидек, бировни ҳам йўлдан уриб, зўравонлик қилиб измига солмоқчи. Ёши кичик бўлса-да, Мунаввардан сал бўйчанроқ эди. Жанжал-тўполон ичида ўсганга ўхшайди.

Мунаввар яна паст келиб, гапни узоқдан бошлади, юмшоқ оҳангда деди:

— Мен бу уйда шунга ўргандим, бошқача иш тутолмайман. Келиннинг кўзларида ғазаб чакнади. Ҳайқирди:

— Тутасан дедим, тутасан!

Мунавварнинг юзига шаполоқ туширди. Уч шаполоқ еган Мунаввар нима қиларини билмай довдираб қолди. Бир одим чекинди.

— Нима бўляпти, Комила.

— Нима бўляпти дейди-я, тагин!

Шундай дея шиддат билан қайтадан қўл кўтарди. Мунаввар чакқонлик билан унинг қўлини тутиб, тўсқинлик қилди. Ўзини зўравонлик билан йўлдан урмоқчи бўлган бу аёлдан таёқ еб, жимгина кетавериш ҳар қалай инсонийлик аломати эмас. Унга сабоқ бермоқ керак, чунки насихат билан, яхшилик билан қабул қилмади. Ҳамма ишни қайнонага қолдиришни буюрди, Мунаввар кўнмагач урушга отланди. Худо билади, қўйиб берса, иккинчи-учинчи галда қайнонасини уришга буйруқ берар, эътироз этса, яна калтаклашга тушар?! Шу сабабдан ушлаб олган қўлини қўйиб юбормади ва:

— Одоб сақланг, — деди.

Келин қутулмоқ учун типирчилади:

— Қўйвор, кейин дабдала қиламан сени! — дея бақирди ва иккинчи қўли билан урмоқчи бўлди. Мунаввар иккинчи қўлини ҳам қаттиқ тутиб турди. Сўнг ўз ҳолига қўйди.

— Комила, майли сизни кечираман. Олдимдан кетинг, — деди. Келин жаҳлга минди. Тингламади, яна уришмоқчи бўлди. Фақат юз-кўзига чакмоқдай тушган шапалоқ уни довдиратиб қўйди. Ўзини тутиб яна ҳужумга ўтди, бу сафар устма-уст икки шапалоқ тушгач, эсанкираб қолди. Чунки бу аввалроқ ургани учун олинган ўчгина бўлмай, ҳақиқат учун туширилган зарба эди. Келин такрор ҳужумга ўтмоқчи бўлди.

— Комила, сиз уч марта урдингиз, мен ҳам. Келинг ярашайлик хоҳласангиз, яна бир марта ошиқча уринг.

Келин эътибор бермас, ураман-ўлдираман деб уятли сўзлар билан ҳақоратларди. Мунаввар бу сўзлар таъсирига берилмади. Ўзини босиб олган эди. Шу сабабдан уни ўз ҳолига қўйиб, ташқарига чиқа бошлади. Лекин беҳосдан сочлари тортилди. Қаттиқ оғриқ сезгач,

одамгарчиликни билмаган бу келиннинг адабини бериб қўймоқчи бўлди. Бу орада Комила Мунавварнинг сочларини тортиб силкитарди. Сочлари тубидан суғурилгандек оғрир, кўзлари ёшланар, қўллари билан унинг билакларни сиқарди. Қаттиқ сиқди. Ниҳоят бармоқлари бўшаб, сочлари бу ифлос қўлдан халос бўлди. Билаклари бироз жонлансин дея индамади. Қўллари дармонсиз пайтда уришмоқ мурувватдан эмас, деб ўйлади. Лекин келин такрор ташланиб қолди. Мунаввар уни яна тутди.

— Ташвишланма, яна уришамиз. Фақат қўлларинг оғриди. Бир оз дам бер.

Лекин хирс Комилани кўзғар, ҳақоратлаб, ташланар эди. Қараб туришдан фойда йўқ.

— Тинчимадингми, мана ол, тинчи! Типирчилаши, ташланишига қарамасдан шапалоқ остида Комиланинг вужуди ҳолсизланиб, яна устма-уст тушган зарбадан дармони қуриб, чайқалиб қолди. Мунаввар уни кучоқлагандай букди ва остига босиб олди. Уруш учун эмас, тавба қилдирмоқ учун шундай қилди. Комиланинг тарбияга муҳтожлиги кундай равшан эди.

Ниҳоят тарбиянинг биринчи дарси учун шуни кифоя билиб тўхтади ва ташқарига чиқди. Оқшом яқин эди. Қайнонаси қайдандир келди. Ошхона томонга ўтди. Келин бориб юз-қўлини ювди. Мунавварнинг ёнидан ўтаётди:

— Кўрсатиб қўяман, сенга — дея минғиллади.

— Насиҳат қилдим-тушунмадингиз, одобсизлик қилиб охири калтак едингиз. Агар ақлингизни йиғиб олмасангиз, билинг-ки, бу бошланиши. Иккинчи мартасида ёмон ураман. Таёқ билан тарбиялаш сизга ёқадиганга ўхшайди.

Келин мағлубиятни ҳеч қабул қилолмаётган эди.

— Ким кимни уради, кўрасан, нималар қиларканман сени. Ҳеч нарса қилолмасди. Қўлидан пўписадан бошқа ҳеч нарса келмасди.

Биринчи ишни унинг айтганларини бажармасликдан бошлади. Нима деяпсан, демади. Эшитмагандай турди. Билмагандай юрди. Мақсади — уни ҳурмат қилмаслигини билдирмоқ. Баъзан ҳатто унинг айтганларининг тамоман тескарисини бажарарди. Қайнона жанжаллардан хабарсиз эди. Келин бориб мени Мунаввар урди, деёлмасди. Мунаввар эса мақтанмайди.

Мунаввар билан бўлган иккинчи жанжалдан кейин чамаси йигирма-йигирма беш кунлар ўтди. Уйда янги келин ва қайнона орасидаги вазият ниҳоятда таранг тортилган бир пайт. Гўё икки келин орасида энди бундай ҳол йўқдай кўринарди. Лекин янги келин ва қайнона бири-бирини кўрганда хўрпайишарди. Аслида бу ҳолатнинг мағлубият эшигида қайнона турарди. Жангда ғолиб чиқиш учун эмас, бир оз кечроқ таслим бўлиш учун қўлида қолган қурол-яроғлардан фойдаланаётган ярадор жангчи ҳолига тушганди. Не қиларини билмасди. Бугунга қадар бир гапини икки қилмаган катта келинидан ёрдам умид этолмасди. Унинг хонимлик шаънига, тарбиясига энди тан берар, дилдан кадрлар, аммо энди бунинг қандай фойдаси бор?! Бугунгача уни хафа этмоқдан, келган-кетганга ғийбат қилмоқдан бошқа унга не каромат кўрсатди-ки, бугун ундан иккинчи келинга қарши ёрдам сўрасин? Ёрдам сўраса: "Яхшиликка ёмонлик қилиб, энди ёрдам сўрашга уялмайсизми?" демайдими? Шундай деса, яна не куйга тушади?

Бугунгача Мунаввардан ёмонлик кўрдими? Йўқ. Аммо у ҳам келин. Ҳеч бир келин қайнонани ҳимоя қилиб, бошқа келинга қарши чиққанми?! Шунинг учун Мунаввардан фойда йўқ. Энди фақат ўғли қолди. Аммо ўғил... уйланганига бир ҳафта ўтмасданоқ қорасини кўрсатмай қўйди ҳисоб. Фақат ишга кетаётди:

— Хайр она, — дейди, холос. Хотинининг қовоғи уюлса дарҳол:

— Комила, нима бўлди? Хастамисан, — деб типирчилаб қолади. Во ажаб! Агар онаси хасталанса, шундай заҳмат чекармикан? Яхшиям хаста бўлиб, уларнинг қўлида хор эмас. Илгари бошқача эди бу ўғил. Келин гаҳ дея қўлига қўндириб олди. Бегона бир қиз келиб уни ўзига бўйсундириб олганини тушунолмасди. Тунов кун бозордай бир тўрвачада нарса келтириб, Комиланинг қўлига тутқазди. Кейин билса, узум экан. Кўрсатмасдан нелар қилишади, нималар

еймшади? Ким билсин? "Она, сизга мана шуни олиб келдим", деб бирор нарса бермайди. Кўлидаги нарсаларни, халта-тўрваларни Комилага берар-бермас тўғри ҳожатхонага шошилди. Ахир одам ёрилиб кетмайди-ку. Беш дақиқа кейин борса ҳам бўлар эди. Уйга олинини керак бўлган нарсаларни ҳам келиндан сўрайди. Онадан сўраш лозим эмасми? Икки кун аввал келган келин олдида не деган одам бўлди? Одам ўрнида кўришми бу? Олдин онанинг хурматини ўринлатиш керак эмасми? Онасининг ёнига ўтириб: «Қалайсиз, келинингиз билан чиқишяпсизларми? Ё шикоятингиз борми? Одобсиз бўлса менга билдиринг, кулоғини чўзиб кўяман!» — демайдими? Ўғил шу пайтгача ҳеч бўлмаса, бир-икки марта хотинини озорлаши, кўз олдида мушт ўқталиб таёқ кўтариши керак эмасмиди? «Ақлингни йиғ. Агар онам зиғирча игикоят қилса ёки қош чимирса, ўзинг биласан, кўрадиганингни кўрасан», демайдими?

Не ўйлар, не сафсаталар айланарди қайнонанинг бошида. Энди унинг янги онаси бор. Келган-кетганида отилиб туриб: «Марҳамат она, буюринг она!» деб жой кўрсатади, кўлини ўпади. Унинг олдида ўз онаси ким бўпти. Йиллар бўйи ювиб-тараб ўстирган кизини берган аёлдан қимматли бўлишармиди онаси?! Нега ўғли келиннинг қилмишларини текшириб кўрмайди? Қисқаси, келин ўғлини хоҳлаган мақомига ўйнатади. Келинини қайириб олишга ҳеч кўзи етмасди. Оҳ, бир оз ёш бўлсайди, кучи етсайди бошлаб адабини берарди-я келиннинг. Энди нима қилсин? Баъзан эрталаб чиқиб кетиб, тушгача вақтини қўни-қўшниларникида ўтказади. Баъзан уйга келганларни қистаб ўтқизар, кетгани қўймас, дардини тўкиб солади. Лекин бир куни бу иши ҳам тескари натижа берди. Наридега сўзлаганларини ғийбатчи хотинлардан бири келинига етказди. Келин келиб оғзига келганини шанғиллади:

— Яна бир бор мен ҳақимда бошқаларга ёмонлаб гапирганингизни эшитадиган бўлсам, ўзингиздан кўринг, — деди. Огоҳлантирди.

Бугунгача одобсизлиги билан жонини зада қилгай келинидан ҳар нарса кутса бўлади. Ҳозирги қилиғи ҳолва. Уни пнсофга чақириш йўллари тополмади. Яна бир уриниб кўрай деб, икки оғиз гапирмасидан, сўзи оғзида қолди.

— Яна хўжайинликми? Насихатингизни бошқа вақтга қолдиринг. Бугун жоним чиқиб турибди. Мен сизга насихат тинглайдиган вақтни айтаман, ўшанда бошларсиз, — дея эрмаклади. Бир гал қайнона синаб кўриш учун:

— Қилиқларингнинг ҳаммасини ўғлимга айтаман, нима қилдиришимни кўрасан, — дейиши билан келин қаҳқаҳа отди:

— Бизнинг тилимиз йўқми? Айтинг, ким таёқ ейишини ўшанда кўрамиз, — деб жавоб берди. Кейин бироз жиддийлашгандай:

— Сизга бир нарса айтайми, севимли онажоним? Бундай ишларга яқинлаша кўрманг. Агар эримдан бир гап эшитадиган бўлсам жазосини ортиғи билан қайтараман. Айтганингизга пушаймон қилдирамап, — деди.

Вазиятдан ўғлини хабардор қилмоқчи эдими? Йўқ, бунинг имкони йўқ. Келинга пўписа қилиб қўймоқчи эди, холос. Лекин бу ҳам беҳуда кетди. Катта ўғлига ҳам бир нарса деёлмасди. Деса-чи? Бориб укасининг хотинини урмайди-ку. Наридега борса, укасига айтади, укаси хотинига, айланиб зарари яна ўзига қайтади. Қайнона не қиларини билмасди. Мунаввар унга ачинарди. Бир куни кичик келини эри билан онасининг уйига кетгач, эркин нафас олаётган қайнона ёнига Мунаввар келиб ўтирди. Муҳим масалани гаплашмоқчи.

— Она, сиз билан бироз гаплашиб ўтирайлик, — деди. «Она» сўзи қайнонага хуш ёқди. Кичик келиндан бундай сўзни эшитиш амримаҳол. Баъзан «қария», баъзан «кампир», деб камситади, баъзан, масхаралаб «севимли онажоним», дейди. Комиланинг олдида Мунавварга чиндан тан берарди. Дардли эди, дардли бўлганидан умидсиз эди. Унингча ҳеч илож қолмаган. Сухбатдан не наф? Бошини «Ҳайҳот, ҳаммаси тугади», дегандай тебратгач:

— Нимани гаплашамиз, қизим? — деди.

— Уйдан турмушнинг тотти кетиб қолмадимми она! — деди. Қайнонанинг кўзларида ёшлар

йилтиллади. Рўмолчаси билан артди.

— Нималар дедингиз, қизим? Канақа турмуш? Кундан-кунга кунларимиз қийин кечмоқда. Кундан-кунга баттарлашмоқда. Кўрмаяпсизми, она-боладай яшаган кунларимиз қани?

Тўғри сўзларди қайнона. Она-қиздай яшадилар. Аммо ўша ҳаётда ўзига қандай фойдаси тегди. Агар келини Мунаввар сабр этмаса, она-боладай яшашлари мумкин эдими?

— Она, биргалашиб бирор чорасини топамиз.

— Канақа чора топиларди, қизим? Кўрмайсизми, нима десангиз, бетга чопади. Қулоқсиз хилидан экан. Гапни тингламайди.

— Рухсат берсангиз, бу ишни ўзим ҳал қиламан.

— Қандай қилиб қизим? Бирор кимса эплайдиган нарса эмас.

— У ёғини менга кўйиб беринг. Фақат бундан сўнг индаманг. Уни қил, буни қил деманг. Нима қилиши керак бўлса, мен бажараман. Сиз фақат кузатинг.

— Сиз билан уришса, сизни урса-чи қизим?!

— Урсин. Мени урмаса, сизни уради.

— Майли, билганингизни қилинг.

* * *

Бир кундан сўнг... Кичик келиннинг қовоғи одатдагидек солиқ. Ҳар кунгидай ҳозирланган дастурхон атрофига келиб ўтирди. Нонуштадан кейин доимий одатига кўра бир-икки соат қайтиб чиқмайдиган бўлиб хонасига кириб кетди.

Бугун қайнона Мунавварнинг таклифига биноан ишга аралашмайди. Икки келин юзма-юз келади. Юввош Мунаввар билан баджаҳл, ўжар Комила орасида мароқли томоша бўлади. Комила Мунавварнинг сўзига кирмаслига сабабли жанжал чиқиши аниқ. Дастурхондан туриб бир четга ўтиб олган қайнона ҳайиқарди.

Мунаввар овқатини еяр-емас, уйига кириб кетган келин ортидан:

— Комила бир дақиқа чиқасизми? — дея чақирди. Қайнонанинг хаёлига жанжал келди, сочлари юлинган кичик келин остида чирпинган Мунаввар кўз олдига келди:

— Эҳтиёт бўлинг, жанжал қилманг, — дея ёлворди. Мунаввар жавоб бермаган келинни яна баландроқ овозда чақирди.

— Комила, бир дақиқага чиқинг. Дераза очилди:

— Нима дейсиз?

— Бир дақиқага чиқинг, сизга айтадиган гапларим бор.

Комила келди...

— Нима дейсиз, мана келдим? Шу дастурхонни йиғиштириб қўйсангиз. Менинг ташқарида ишим бор эди.

— Хоним афанди айтадиганлари шуми? Ўзларининг ташқарида ишлари бўлса, менинг ичкарида ишим бор. Йиғиштирадиларда, кейин ташқаридаги ишларини бажарсинлар.

— Ҳамманинг ҳам ичкарида ўзига хос ишлари бор. Фақатгина сизнинг эмас. Аммо кўряпсиз-ки, бу ишларни мен бажаряпман, сиз уйингизга кириб оляпсиз.

— Хоҳласам чиқаман, хоҳласам ўтириб оламан. Сизга алоқаси йўқ. Иш қилишни хоҳламасангиз, сиз ҳам уйга кириб ўтириб олардингиз. Онамиз нега ишламайди?

— У ишламайди. Ишлатмайман ҳам. Барча ишларни мен қилиб, сиз уйда бемалол ўтирсангиз Аллоҳ рози бўлармикан?!

— Мен рози бўлсам, шу етарли!

— Комила сизга бир нарса айтаман! Бундан буён бу уйда мен қанча ишласам, сиз ҳам шунча ишлайсиз. Онам икки ой аввал ишларимизни тақсимлади, бирор иш қилмадингиз. Бир кун инсофга келар, виждонига қулоқ солар дедим, бўлмади. Энди бугундан бошлаб ҳар ишни тенг

бажарамиз.

— Бажармасам-чи?

— Бажаришга мажбурсиз.

Бу орада жанжал чиқишини сезган қайнонанинг юраги қаттиқ урар, қўл оёқлари қалтирарди. Аммо унинг гапига ким кирарди, ким қулоқ соларди?!

— Ким мажбур этаркан, кўрай-чи?

— Мен!

Сўнг хайкирди:

— Тез йиғиштир дастурхонни, жаҳлимни чиқарма!

Мунавварнинг овозидага шиддат қайнонасини кўрkitиб юборди, сапчиб тушди. Мунаввар Комила томонга икки одим отди; зора жанжалсиз бажарса. Комиланинг юз-кўзидаги шишлар ҳали кетган эмас. Икки марта мағлуб бўлгани эсига келди, ташланмай жим турди. Яна бир томони; агар ташланса, снгилиб қайнона олдида шарманда бўлади. Мақсад қайнонани букмоқ экан, Мунаввардан мағлуб бўлишга чидаш қийин. Аммо бу ҳолда муштларини тугиб, итоат қилишдан бошқа чора йўқ. Минғирланиб, дастурхонни йиғиштиришга тушди.

— Ундан кейин кирларни ювинг. Мен боғни супураман, — дея буйруқ берди Мунаввар. Кейин:

— Агар хоҳласангиз, боғни сиз супуринг, кирни менга қолдилинг, — деб ташқари чикди.

Қайнона ҳайратланди; шу пайтгача сассиз, садосиз Мунаввар, беш дақиқа ичида қайсар, қайтмас Комилани уриш-жанжалсиз таслим этди. Албатта, қайнона аввалги икки жанжалдан хабарсиз эди. Ҳайрон бўларди қайнона; бундай жасоратли Мунаввар бугунгача қандай ва нечун ўзига итоат этди? Кўрқармиди? «Ҳа» демокни йўққа чиқарганди ҳозирги ҳолат. Бу итоат Мунавварга яхши муомала қилганиданми? Тамоман виждонсиз бўлсайди «Ҳа» деб жавоб берган бўларди. Қолган биргина асос — Мунавварнинг юксак хонимлик шаъни, аёллик шарафи эди. Тўғри сўз ҳам, тўғри ҳукм ҳам шу! Кунлар ўтиши билан малак юзли Мунаввар айтган ҳар бир ишни истаса-истамаса Комила адо этадиган бўлди. Қайнона бу дарддан узоқлашди. Энди қайнона ўрнини ўз-ўзидан Мунаввар ола бошлади. Эрталабдан ишларни тақсимларди:

— Шуларни сиз бажаринг, мана буларни мен, хоҳласангиз алмашиб олиб ёки баробар, тенг бажарамиз, — дерди адолат юзасидан таклиф этиб, ихтиёрига қўйиб, хоҳишига қарарди. Комила истар-истамасдан итоат этарди. У секин-аста ишга ўрганган сайин Мунавварнинг ҳам чимирилган қошлари жойига тушиб, секин-секин юзи ёришиб борарди.

Бир ойча вақт ўтгандан сўнг бу уйда қайсарлиги кетган итоатли, уй ишларига анча қобил Комила билан унинг дағаллигини мағлуб этган, гўзал бир муомала билан йўлга киритган Мунаввар ва бу ҳолдан мамнун қайнона яшарди.

Мана, Мунаввар хонимнинг Амина сўраганда жавоб бермаган азият ва ҳиммату муруватларга тўла келинлик ҳаёти...

* * *

Мунавварнинг бутун ҳаётига қаралса, кичиклигидан ўрнак оладиган аёл эканлиги намоён бўлади. Хўш, бу етуклик, камолот манбаининг илдизи қаерда ва нимада?

Мактаб ва таълим-тарбия инсонни нималарга эриштириши мумкин, нималар бериши мумкин? Баъзиларга кўп нарса, кимларгадир ҳеч нарса. Мунаввар махсус тарбия берадиган бир мактаб кўрган эмас. Диний таҳсил ҳам олмаган. Чунки замоннинг диний таҳсил билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Ҳатто бир кун муаллим синфда:

— Қани болалар, Аллоҳдан қанд сўранглар-чи, берармикан? — деган, ҳамма қанд сўраган, бир иш чиқмаган, сўнгра, — қани энди мендан сўраб кўринглар-чи, — деган, болалар ундан сўрагач, қанд тарқатганди. Шу орада болалардан бир қўлини кўтарди.

— Нима дейсан?

— Муаллим, онам менга қанд егизмайди, тишинг чирийди, дейди. Қанд ўрнига менга олма берсангиз...

Муаллим шошиб қолди. Унинг мақсади болаларга, қанд тарқатмоқдан ташқари Аллоҳнинг борлиги ва йўқлиги хусусида бир-икки сўз айтмоқ ва натижада: «Мана ундан қанд сўрасангиз бермайди, мен бердим» демоқчи эди. Лекин муаммо чиқди. Унинг олдини олиш учун:

— Сенга ҳам эртага олма келтираман, — деб масалани ёпди. Аммо энди икки қатор олдиндаги бир қиз кўлини кўтарди.

— Нима дейсан, Мунаввар?

— Дугонам қанд емаяпти. Бошқа ҳамма еяпти. Мен ҳам емайман, у ёлғиз қолмасин. Эртага иккимиз олма еймиз.

Масала чўзилиб кетмаслигани истаган муаллим «майли» деди. Аммо олма сўраб ололмаган боланинг хафалиги олдида, кўпгина дўстларига қанд тарқатгани ҳолда, бир болага олма беролмаган муаллимнинг кўзбўямачилиги сезилди.

Ана шундай қиёфали мактаб болаларга яхши ахлоқ бериши мушкул эди. Диний тарбияни уйда олиш ҳам анча қийин эди. Лекин онасидан Қуръон ва намоз ўқишни ўрганди. Озгина бўлса ҳам диний маълумот олди.

Мунаввар, туғма — фитратан покиза эди. Фазилатларининг манбаи ва илдизи мана шу. Агар истеъдод яхши томонга йўналтирилса, бебаҳо инсон бўлиб, камолотга эришади. Шу йўл — Мунавварнинг ҳаёт йўлидир. Яхши-ёмонни нозик фаҳмлагани учун шундай вояга етди.

Масалан, отаси оқшомлари ҳориб-чарчаб қайтганида онаси нохуш қаршиларди. Хўш, онаси ўзини отасининг ўрнига кўйиб қараса-чи? Қандай кутиб олишини истарди? Бир кун бу саволга гўзал жавоб топди.

Боғларида тут бор эди. Шу сабаб қушлар, айниқса, чумчуқлар кўп бўлади. Ҳатто ён деворга уя курган, ин солган қушлар ҳам бор эди. Мунаввар уларни деразадан бемалол кўра оларди. Бу уяларнинг бирида эрталабдан-кечгача онаси ва онаси келтирадиган егуликни кутишдан бошқа нарсага ярамайдиган икки полапон бор. Ногоҳ бошқа чумчуқлар сайроғи аро уларнинг ҳам шиддатлироқ чирқиллаши эшитилиб қолар, бу оналари келганидан ишорат эди. Ва уясидан ошиб тушгудек талпиниб: «Она, менга беринг, менга беринг, она», дегандек бўларди. Оғизлар шу қадар катта очилиб кетади-ки!.. Она наридан-бери тўплаб оғзида олиб келган егуликни бўлиб бериб, тагин уларга ризқ ахтармоқ учун учиб кетади.

Мунавварнинг отаси ҳам яхши кутиб олиниши, бемалол дам олиши учун шароит ҳозирлаб, бирга севиниб, бирга дард чекиб инсонийлик кўрсатилиши лозим эмасми?!

Онаси қовоғи солиқ ҳолда кутиб олади, отасининг кўнглини Мунаввар кўтаролмайди. Хеч бўлмаса очик чеҳра билан кутиб олса, отасининг боши осмонга етмайдими?

Бир кун девор четида ўргимчакнинг тўр тўқишини кузатди. Тартиби ёқди. Шу кундан бошлаб уйга бошқача бир файз, ўзгача бир тартиб кирди. Бошқа кун катакдаги икки товук, бир хўрозга дон сочди, ажабо, хўроз қичқириб товукларни чақирди ва улар тўйгунча дон чўқимай турди. Ўзидан кичикларга яхши муомала қилиш, ўзидан аввал уларнинг ғамини ейиш лозимлигини ўшанда чуқур англади.

Шу тариха атрофидаги воқеалардан керакли хулосалар чиқариб, ўз ҳаётига тадбиқ қилиш Мунаввархонимнинг одатига айланди.

Ўн тўрт-ўн беш ёшларида онаси билан қариндошлариникига боришди. Хотинлар алоҳида хонада. Уй бекаси:

— Қизлар бу тарафга, — деб Мунавварни бошқа хонага олди. Ичкаридигилар янги келганга бир қараб кўйдилар. Яна суҳбатларида давом этдилар. Мунаввар танимайдиган кимдир ҳақида гаплашдилар. Либос тиктиргани тўғрисида. Ўша қизга қаралса, янги либосни кияр-киймас улфайганмиш, ҳатто ўтган кун ўзига: «Олти ойки, доим бир кийимни кияди», дегандай қараб,

лабини буриб ўтаверганмиш. Қиз буларни дугоналарига айтгач:

— Ихтиёр менда, хоҳлаганимни кияман. У нега аралашади. У бир либос кийгач ўзини одам санай бошлади. Уялмайди. Бир кун шарманда қиламан. Масхаралашни кўрсатиб қўяман. Кўрсатмасам, одам эмасман, — деди.

Бошқа бир қиз аралашди:

— Шунга хафамидинг? Сени кара-ю мен эса асло хафа бўлмайман. Ўтган ҳафта ямоқли қўйлақда ичимизда эзилиб турган шу эмасмиди?! Хоҳласак, отамизга айтиб, янги кийимлар олдиrolмаймизми?

Яна шу мавзуда бир муддат суҳбатлашдилар. Мунавварни таниган бир қиз:

— Сен нега жимсан, Мунаввар? — деб сўради.

— Сиз гапираётган қизни мен танитайман-ку, — деб жавоб берди Мунаввар.

Бир пайт очилган эшикдан бир бола:

— Опа, юринг, кетяпмиз. Онам чақиряпти, — деди. Гап мажбуран бўлинди. Боядан бери дугонасининг ўзига лаб бурганидан тортиб, бошқа турли кусурларини айтаётган қиз:

— Менга рухсат беринг, дугоналар, — деб чикди. Оёқ товушлари ҳали тиниб улгурмасиданок қизлардан бири:

— Эзма: Унинг-бунинг камчилигини гапиришдан бошқа иши йўқ. Тинмай гапиради. Осмондан тушгандай, камчиликсиз дунёга келгандай. Шу ишларига жаҳлим чиқади. Шулар ҳам одам бўлдимми?

Ҳолбуки бу қизнинг ўзи ҳозиргина кетган қизни қувватлаб гапирган эди. Ортидан ғийбат қилди. Шунга кўра, ким билсин тагин Мунаввар кетса, у ҳақида нималар дейди? Туриб кетишни хоҳларди. Бундай одобсизлар орасида сиқила бошлади. Шуларни ўйлаб турганида эшик . очилиб, бир хотиннинг боши кўринди; «Қани, кетамиз!» дегандай ишора қилди. Биринчи бўлиб кетганни ёмонлаган қиз хотиннинг ортидан эргашди. Кетаётиб қолганларни уйига таклиф этди. Ваъдаларини олиб ташқари чикди. Энди ёмонланиш навбати шу қизга келди. Мунавварни танийдиган қиз сўз бошлади:

— Тарбиясиз. Дугонаси кетар-кетмас ортидан нималар демади. Ўзи яхши бўлса, ҳар кимнинг ортидан гапираверадими?! Эртага кўзи-кўзига тушади-ку. Жонажон дугонадай гаплашиб кетади. Инсон дўстининг орқасидан шундай гапирадими?

Мунаввар бошқа тингламади, турди. Онаси ўтирган хонага кирди. Ёнига ўтирди. Бу ерда ҳам ғийбат. Унинг-бунинг ортидан гапириш... Онаси туриши билан бу кўнгилсиз суҳбатдан қутулди. Шундан сўнг Мунаввар уй ишларини баҳона қилиб бундай жамоатларда қатнашмайдиган бўлди.

Мунаввар маданиятли қиз бўлиш йўлида эди. Оила аъзолари билан бирга тамсил этмоқ лозим бўлса, бир гул ғунчасини кўз олдига келтириш кифоя. Ғунча, банди, новдаси, япроқлари, тиканлари бир оилани ташкил этади. Шохчалар, япроқлардан, тиканлардан мурод ғунча — гул. Ғунчасиз қаралганда, мўлясалдаги завкли ҳузур ҳосил бўлмайди. Шу гулғунча гўзаллиги ҳурматидан қўлга кирувчи тиканларга ҳам ёмон назар солинмайди. Унинг хушбўйли малҳами тикан захмини енгиллаштириб, ҳатто унуттириб юборади. Ёки унинг гўзал, муаттар хидларидан атрофдагилар шу қадар маст бўладилар-ки, ҳатто қўлларига кирган тикандан хабарсиз қоладилар. Оилада Мунаввар бир гулғунчаки, оиласи унинг хуш феъли, гўзал ахлоқи соясида, қафтда, қўлда тутилар ҳолга келмоқда.

Гулғунча қайда бўлса, у ерни хуш бўйи билан гулистонга айлантиради. Бу муаттар хидлардан кўнгиллар энтикади. Атроф ҳам чиройли ҳолатга келади. Мунаввар гулғунчани қандай авайлашни яхши билади. Келини Аминага ҳам гулбоғ завқини муносиб кўрди.

IX

Мунаввархоним Аминани ҳафтада бир марта, жума кунлари ота-онасиникига олиб борарди. Қайнонаси ёнида Аминанинг айтолмайдиган, махфий бир гапи йўқ эди. Шу билан бирга у:

— Амина бугун жума, қизим, менга бир жойнамоз беринг, ибодатни адо этайин, — дер, бир хонага кириб, узундан-узоқ намозини ўқиб чиқар эди.

Келинлигига олти ойча бўлиб қолганди, бир гал онаси Аминадан турмуши ҳақида жиддийроқ сўради:

— Қизим, ҳар сафар яхшиман дейсан. Тўғриси айт, балки менинг ёрдамим тегар. Эринг, қайнонанг билан қалайсан? Шикоятинг борми, айт, қизим.

Амина ҳар гал яхшиман деб айтарди. Бу гал жиддий бир тарзда:

— Ҳамма ишим яхши, баридан мамнунман. Лекин қайнонамнинг бир камчилиги бор. Ох, шу... Бўлмаса...

Онанинг юраги ҳаприқди:

— Нима у, қизим?

Амина жиддиятини бузмасдан давом этди.

— Менга қайноналигини кўрсатгани йўқ. Мен келин эмасманми? Бошқалардай бўлишга ҳаққим йўқми? Улардан кам жойим борми?

Онаси ҳеч нарсани англамади:

— Тушунмадим, қизим. Қайси қайнонанг? Қанақа ҳақ? Очикроқ гапир, юрагимни сикма.

— Ҳеч ортимдан гапирмайди. Ўзимга ёмон сўз айтмайди. Ўғлига ёмонлаб, урдирмайди. Камчилигимни юзимга солмайди. Қизишмайди. Нима қилай бундай қайнонани, она?!

Аминанинг юзи жиддий, ҳазил аломатлари йўқ; «Ажабо ҳазилми, рост гапиряптими?»

— Қизим, нималар деясан? Бундай фазилат қайси қайнонада бор? Қайси келин шундай қайнонага, шундай имконга эга? Сен шундан шикоят қиляпсанми ҳали? Ё ҳазиллашяпсанми?

Амина онасини ташвишга қўймоқчи эмас. Чидолмади.

Кулди.

— Ах, сен қиз, менга тегишяпсан, шундайми? — деб онаси кулиб юборди. Пича кулиб олгач Амина:

— Ҳазиллашдим, онажон. Аллоҳга шукр, ҳеч қандай шикоятим йўқ. На қайнонамдан, на эримдан. Фақат сизлардан бошқа яшяпмиз, бу шикоятга кирмайди. Чунки ўзингиз кўряпсиз, ҳар жума келиб гурибмиз. Сиз билан, отам билан кўришяпмиз. Ҳасратга ўрин йўқ. Аҳволим яхши оулгач, нимадан шикоят қилай, онажон?!

Тўйдан сўнг уч ой ўтгач, бундай кўришиш масаласини Мунаввархоним қатъий бир қоидага боғлади. Аминани жума кунлари онасининг уйига олиб боради. Бир гал шундай таклиф бўлди:

— Ойшахоним, бир таклифим бор. Аминани ҳар ҳафта сизникига олиб келяпман...

Аминанинг онаси гапни бўлди:

— Табиий, бу ер онасининг уйи, ҳар кун келинг. У қизим бўлса, сиз опам. Шундай эмасми?

Мунаввархоним давом этди:

— Менинг айтмоқчи бўлганим шуки, Амина бу ерга жума кунлари келяпти, мен эса сизларнинг тезроқ кўришиб туришингизни истайман. Бунинг устун сиз ҳам ҳафтанинг бир куни бизникига борсангиз. Масалан, душанба куни. Шунда уч кунда бир кўришган бўласиз. Мабодо янада кўпроқ учрашишни истасаингиз, марҳамат, эшигимиз сиз учун доимо очик. Фақат ўн беш кунда, ойда бир борайин деманг, — деди ва ўша кундан бошлаб, Амина душанба ўз уйида, жумада онасининг уйида дийдорлашув имконига эга бўлди.

* * *

Юсуф афанди айтганидек, Маҳмуд оға қизини «Яхши бир оилага» тушишига сабабчи бўлган биродарини дуо қилди. Ҳурмати янада зиёда бўлди. Гоҳ Мустафога, гоҳ Мунаввар хонимга

нисбатан қизларига кўрсатаётган инсоний муомалалари учун кўнглида меҳр-муҳаббат уйғонди.

Бир кун уйда хотини билан суҳбатлашаётиб, гап Аминанинг бир неча кун келиб уйда туришига тақалди. Онаси истарди буни. Бир-икки кун кўз олдида бўлишини истарди:

— Мустафога айтсангиз, бир-икки кун келтириб қўйса, — деди. Оғага бу фикр маъқул келмади.

— Нима қилардинг, онаси, бу ерда туришидан бир фойда йўқ. Уйида бўлгани яхши-ку. Узоқ эмас, хоҳлаганда бориб кўрасан. Ҳафтада бир келиб турибди. Худога шукр, шикоят-ҳасратга ўрин йўқ. Эрининг уйига кўнгли илисин.

— Отаси, у ер уйи-ю, бу ер уйи эмасми? Нега ундай дейсиз?

— Шунинг учунки, Аминанинг уйи бу ер эмас. Бу ер ота-онасининг уйи. Энди ўша ерда яшайди, кун кечиради, бу ерга фақат меҳмон бўлиб келади. Биз учун одатий меҳмонлардан эмас, ўз қизимиз сифатида келади. Лекин уни тунаб қолишига кўндириш учун ҳаракат қилма.

— Сизнинг қизингизга меҳр-муҳаббатингиз бормиди?

— Мен қизимни яхши кўраман. Лекин уни қандай яхши кўришимни билмайсан. Меҳр-муҳаббат сенингча, бир хил бўлса, менимча яна бошқача. Уч ёшли қизалоқни суйгандай жоним, жигарим қилиб эркалашимниистайман. Оға хотинининг кўзига бир қараб, давом этди: — Мен қизимни жуда яхши кўраман, аммо қалбан яхши кўраман. Масалан, унинг бу ерда туришидан кўра, эрининг уйида туришини истайман. Мен учун муҳими бу ерга келиб олиши эмас, балки эри, қайнонаси билан яхши яшашидир. Худога шукр, тинч.

Маҳмуд оға гапининг сўнгида хотинига Аминани тунаб қолишга мажбур қилмаслигини уқтирди. Фақат бу суҳбатдан Аминанинг хабари йўқ.

* * *

Тўйдан сўнг ойлар ўтди. Шу кунларда Аминанинг кўзи ёриши кутилмоқда. Бир пайшанба оқшоми хуфтонни ўқиб ётдилар. Ярим кеча. Амина енгилроқ санчишдан уйғонди. «Бисмиллоҳ»ни айтди. Санчиш давом этмади. Ўтиб кетди. Амина яна ухлаш учун кўзларини юмди. Энди уйкуга кетай деганида иккинчи санчиқ туриб, кўзларини очишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Амина ухлолмади. Мустафони уйғотиб онасини чақирини айтди.

Мустафо бомдодни ўқиб уйга қайтганда, онаси уни очик чеҳра ва мамнунлик билан кутиб олди:

— Муборак бўлсин, болам, ўғилли бўлдик. Беадад шукр, Аллоҳ шу кунларга етказди, — деди.

Бир кун ўтгач, Мустафо онасидан сўради:

— Она, неварангизга қандай исм қўясиз?

— Муносиб кўрганингни қўй, ўғлим. Онаси билан келишиб яхши бир исм топиб қўйинглар.

— Бу уйда бизнинг айтганимиз бўладими?

— Бўлмайдими, ўтлим? Жуда бўлади. Худога шукр уйландинг, фарзандли бўлдинг. Уйнинг бошлиғи сенсан.

— Хўп; мен исмқўйиш ҳаққимизни сизга бағишлайман, она.

— У ҳолда, шу тўрт исмдан бирини танланг: Аҳмад, Иброҳим, Абдуллоҳ, Нуриддин. Булардан қайси бирини қўйсангиз ҳам менинг айтганим бўлган бўлади.

— Энди Аминани бир кўриб чиқ. Гўдакка Абдуллоҳ деб исм қўйилди.

* * *

Аминанинг ўғилли бўлганини эшитган қариндошлар ва қўшнилар: «Муборак бўлсин, қутлуғ бўлсин, униб-ўссин», дея дуолар қилиб, табриклаб бирин-кетин кела бошладилар. Мезбонлар:

«Раҳмат. Қуллуқ, куллуқ» деб кутиб олишди. Шундан сўнг биринчи саволлари шу бўлди:

— Исмини нима деб қўйдингизлар?

Абдуллоҳ исмини ёқтирганлар, жуда яхши бўлибди дейишди. Маҳалла имомининг хотини:

— Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) отасининг исми ҳам Абдуллоҳ экан. Ўтган кун бизникилар Пайғамбаримизнинг (с.а.в.): «Исмларнинг энг яхшиси Абдуллоҳ ва Абдурахмондир», деганларини кимгадир айтаётган эдилар. Яхши бўлибди. Бундан яхши исм бўлмайди, — деди.

Бошқа бири:

— Энди ишлар тескарисига кетди. Хаёлга келмаган исмларни қўйишмоқда. Ҳайвонларнинг номлари билан аташмоқда, исм қилиб қўйишмоқда. Бир ой аввал опам неварали бўлди. Отини нима қўйдингиз, десам келин дарҳол:

«Олтой қўйдик, холажоним. Қандай, яхшими?», дейди.

«А? Қандай яхши бўлсин, қизим? Хеч бўлмаса Бўзтой демайсизми?», дедим. Келин пошшага гапим ёқмади. Лекин хеч нарса демади. Хафа бўлгани юзидан билиниб турарди. Дарҳол эри кўшилди.

«Холам-а жа ҳазилкаш, Эво, ҳазиллашдилар, — деди. Сўнг менга қараб, шундайми, хола? Қаранг Эво хафа бўлди, кўнглини олинг».

«Ҳазил бир ёқда турсин-у, аммо, бу ишда ўзинг ҳазил қилмагин, ўғлим. Ростдан ҳам боланинг оти Олтойми?»

«Олтой, хола. Ё сизга ёқмадимми?»

«Ёқди десам, ёлғон бўлса. Той деб отнинг боласини айтишади. Қўяр экансиз, хеч бўлмаса, Қиртой қўйинг, эл бўлади, отларнинг ола-қизил ранглисидан кўра бўз бўлгани яхшироқ», дедим. Йигит ҳам бир оз ранжиди.

Ранжиса ранжисин, менга нима?! Олтойдан ҳам исм бўладими? Бугун Олтой дейди, эртага Бўзтой, индинга, Худо билсин, қандай той дейди. Бир кун келиб, отлар ҳам қолиб, бошқа ҳайвонлар хаёлларига келади. Келиннинг исми ҳам Эво эмиш. Етти пуштимда йўқ. Ўзини Истамбулдан топиб келтирибди. Опамдан сўрадим, кимлардан дедим, у ҳам яхши билмайди. Мусулмонми, бошқами?... Йигит менга бир балоларни тушунтирган бўлди. Олтой қайлардаги бир тоғнинг номи эмиш, аввал боболаримиз у ерда яшаганмиш, қаҳатчилик, очарчилик бўлгач, бу ерга келганмиш, фалон-пистон деди, аммо кошки қулоқ солсам. Энди навбат тоғларга келибди.

Бошқа бир хотин:

— Бизнинг болалар қўйган исмига ақл етмайди, синглим. Менинг ҳам икки неварам бор. Эр-хотин бир бўлиб, яхши исм қўямиз дедилар. Бирига Тонгут дейишди.

— Иккинчисига тўғри, дуруст бир от қўйинглар, — дедим. Ўғлим: «Бу бизнинг ишимиз, ўзимиз биламиз», — деди. Бунисини Ойкут қўйдилар. Каттасини Таҳсин, кичигини Олия дея бошладим. «Болани ҳозирдан бошқа исмга қўниктирманг, ўрганиб қолмасин», деб жаҳллари чиқди. Мен ҳам энди бир нарса демайдиган бўлдим. Тилим келмайди, уларнинг исмига, айб эмасми, синглим.

Мунаввархоним бу суҳбатларни тинглаб ўтирибди. Аллоҳга шукр, ўғли улар айтган хилидан эмас. Келини ҳам кўнглидагидек. Тўрт исмдан бирини қўйинг деганида: «Йўқ, мен бунақасни истамайман», дейиши мумкин эди. Дея оларди. Қайнонани бирор ишга аралаштирмаслик ҳозирги келинлар учун одат ҳолига келди. Шундай бўлмагани учун, Аллоҳга шукроналар айтди.

* * *

Мустафо бу пайтда ўғлининг отаси бўлиш нашъаси ичида эди. Ҳаётдан беҳад мамнун эди. Мунаввархоним каби бир она, Амина каби бир хоним соҳиби бўлмоқ ва уч йилдан бери на онасидан, на хонимидан кичик бир шикоят эшитмаулик, бунинг устига самимият ичида

яшашларини кўрмоқ бу кўхна Чўрумда неча кишига насиб бўлган неъмат эди?! Агар бир бегона одам уларнинг турмушини бир-икки ҳафта кузатса, Мунаввархоним Аминанинг онасини, қайнонасини — били қийин эди.

Гул тикансиз демоқ, ҳақиқатдан юз ўгирмоқдир. Амина бир гул. Тикани ҳам бор. Тиканчалик бўлсин оғриқлари, қусурлари бор. Булар Мустафонинг фикрича, арзимас нарсалар. Аммо бир кун Мустафо онасига айтмоқчи бўлди. Масалан, ўтган кун туфлисини тозаламабди. Икки кун аввал овқатни шўр қилиб юборди. Фалон кун кийимининг тугмасини қадаб қўйишни унутди. Шунга ўхшаш бир-икки камчилик... Шуларни гапирмоқчи эди. Мунаввархоним дарҳол:

— Мустафо, ўғлим, сен ҳар ҳолда дунёда туриб жаннатни талаб қилаётганга ўхшайсан. Шу ҳам гапми? Сендай эр йигитга бу ярашмайди. Бундай камчилик ҳар кимда бўлиши мумкин. Амина жаннатдан келган бир фаришта эмас-ки, истаган нарсани истаган шаклда, истаган вақтингда бажарсин. Ёки бундай майда-чуйда гапларни сенга онанг ўргатган эдими? Сен гапирмадинг, мен эшитмадим. Агар шуларни гапириб, қизимни хафа қиладиган бўлсанг, мен ҳам сени хафа қиламан, — деди. Шу билан гап тугади. Аслида Мустафо бу гапларни шикоят учун айтмаган эди. Қани онам нима деркин, олдидан бир ўтиб қуяйин қабилида иш тутган эди. Онасининг бундай фикрини бир неъмат билиб, шукроналик билан қабул қилди. Чунки ҳамма жойда азалдан келиб, абадга ўтаётган бир дард бор эди. Одамнинг илк уйланиши билан бошланган ва сўнгги уйланганининг уйида ҳам шу зайлда давом этаётган бир дард... Ҳар кун янгиланувчи ва бошқа бир ердан ёриб чиқувчи, камайиш ўрнига ортиб борувчи бир дард. Қайнона-келин мурасиси дарди... Ўртадаги эркак эса ўзи иштирокчиси бўлмаган жангаинг томонларини мамнун эта олмаган ноҳақ ҳакам...

Шундай ҳукм берилиши билан иш битармиди? Яъни ноҳақлиги айтилган томон ҳақиқатни тан оладими? Қарши томондан узр сўраб, аҳволни яхшилашга ҳаракат қиладими. Асло!

Ҳақиқат шуки: тушунчаси мулоҳазасиз тор қайнона билан тарбиясиз келин орасида қилган эркакдек мушкул аҳволга тушган ҳакам бўлган эмас.

Ҳакам нимага асосан, кимнинг сўзларини эътиборга олиб ҳукм чиқарсин? Бир томонда йигирма йил заҳмат чекиб ўғиш ўстирган, чексиз ҳуқуқи бўлган она, иккинчи томонда бутун умиди эридан бўлган ўзига омонат сифатида берилган рафиқа. Иккаласи ҳам норози, иккаласи ҳам ўзини ҳақли деб билади, иккаласи ҳам мазлум қиёфасидаги золим ёки золим кўринишидаги мазлум.

Ҳали ҳеч бир эркак бу икки азалий ва абадий рақиб ўртасида чиқарган ҳукм билан иккала томонни хурсанд қила олган эмас. Чунки золим ҳисобланган аслида мазлум дейилганининг зулми билан мазлум, мазлум кўринган эса золим бўлиб чиқаверади.

Булар икки рақибдирлар: бири шарқда, бошқаси ғарбда бўлса ҳам жанжал учун бир-бирига энг яқин, лекин ёнма-ён бўлсалар тинчгина яшашлари учун коинот қадар келадиган, масофагарни ошиши керак бўлган даражада узоқлар.

Мустафо шуларни кўнглидан ўтказар экан, турмушида яна-да мамнун бўларди. Дўсти Ориф уйланганига ўн беш кун бўлди. Кеча тушдан сўнг айланиб келиш учун истироҳат боғи томон юраркан унинг илк дардини тинглади. Ғамгин кўринар эди Ориф. Бироз юрдилар. Лицей қаршисига келган эдилар, Мустафо:

— Ориф, бугун хафароксан? — деди. Ориф бош ирғади.

— Ҳа, афсуски, хафаман, Мустафо.

— Нима гап, бирон нима бўлдими?

— Бир нима бўлиши ҳам гапми Мустафо? Кеча оқшо жанжал бўлди.

— Тинчликми?

— Тинчликка ўхшамайди, ошна. Кеча сен билан хайрлашгач уйга бордим. Дастурхон тайёр экан. Иккита ликоп қўйилган. Алоҳида идишларда овқат ейишга ўрганмаганимиз дан ҳайрон бўлдим. Кўрай-чи нима бўлар экан деб кутдим. Бир маҳал рафиқам қозонни келтирди,

ликоплардан бирига оз, бошқасига кўпроқ овқат солди.

— Нима гап? — деб сўрадим. Жавоб берди.

— Энди алоҳида ликопларда овқат еймиз.

— Хўш, яна битта ликоп қани? Иккита келтирибсан.

— Иккита етади. Онанг ана у ликопдан, биз иккаламиз бунисидан еймиз.

Шундай деб кўпроқ овқат солинган ликопчани олдимизга тортди. Сиқилдим:

— Нега онам алоҳида ейиши керак ёки нега биз бирга ейишимиз керак? — дедим.

— У овқат ейишни ҳам зўрға эплайди. Биз бўлсак иккаламиз биргамиз, биттамиз. Бирга ейишимизда маъно йўқ. Нима бўлганда ҳам у бошқа, биз бошқамиз, шундай эмасми?

Қанчалар эзилганимни сўз билан ифодалай олмайман. Дастурхон ҳам чирпирак бўлиб айланаётгандек эди назаримда. Келганига ўн беш кунгина бўлган хотиним менга хўжайин, эга чиқиб, биргалашиб онам бир четта суриб чиқарадиган бўлди. Ўзимни тутдим ва сўрадим:

— Агар шу ерда менинг эмас, сенинг онанг ўтирган бўлса-ю, мен уни бир томонга ажратиб, иккаламизнинг бирга овқат ейишимизни таклиф қилсам, нима деган бўлардинг?

— Менинг онам сеникидайми? Шундай қилишга лойиқ аёлми онам?

— Яъни, сенинг онанг ҳурматга лойиқ, шундайми?

— Албатта.

— Мен учун эса ўз онам кадрлироқдир. Дунёда ундан кадрлироқ аёл йўқ.

— Шу юзи буришган аёлми онам деб севганинг, Ориф? Бундай ғалати гапларни гапирма.

Хафа бўламан.

— Афсуски, ранжишинг учун яна бир бор такрорлайман. Қаршингдаги, сен хушламаган кекса аёл мен учун дунёдаги жамики аёллардан азизроқдир. Мен унинг бир тола сочига дунёни бераман.

Онам гап-сўзларимизни ҳайрат ва ҳасрат билан тингламоқда эди. Менга:

— Уғлим, келин ҳақ. Қўй, икки кунлик умри қолган бу кампир овқатини алоҳида идишда есин. Бу билан бир нарса бўлиб қолмайди. Сизлар яхши бўлсангиз бас, — деди.

— Йўқ, она, — дедим. Мен тирик эканман бу уйда менинг онам хўрланмайди: Ҳеч ким менинг онамни камсита олмайди. Бунга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!

Кейин хотинимга юзландим:

— Бу биринчи ва сўнггиси бўлсин. Бу воқеани бир шарт билан бўлмади деб ҳисоблайман. Бундан кейин онамга қарши ҳаракатингни заррача сезмай. Агар шундай бирор нарсдан шубҳалансам, ўзингдан кўр. Ҳозир яна бир ликоп келтир. Фақат бу оқшом аяоҳида идишларда овқат еймиз. Эртага бундай разолатни кўрмайин, — дедим. Шу билан иш битди.

Истироҳат боғига етиб келган эдилар. Бир ўриндиққа ўтирдилар. Ориф давом этди:

— Мустафо, онам бу ҳолдан қаттиқ ранжиди деган фикрдаман. Чунки у дастурхондан оч туриб кетди. Мени емаяпти демасин деб қўли таомга бориб келарди-ю аммо овқат ҳеч қамаймади. Ёлвордим, мажбур қилдим, фойдаси бўлмади.

— Қорним оч эмас эди, — деб туриб кетди. Кечкурун хотинимга қаттиқ танбеҳ бердим. Кўрайлик-чи, нима бўлар экан. Турмуш қурганимизга бор-йўғи ўн беш кун бўлди. Ҳозирдан шу аҳвол бўлса, кейинроқ нима бўлади? Тонгда онамнинг кўнглини кўтарай дедим-у ҳали турмаган экан. Уйғотгим келмади.

Мустафо эшитганларидан таъсирланди, қаттиқ ранжиди. Аммо нима ҳам қила оларди. Қўлидан бирон иш келсайди, дўсти учун жон деб қилган бўларди.

Кечагана келин бўлиб келган аёл бу ҳолда бўлса, кейинроқ яхши бўлади дейиш соддалик бўлар эди. Сабр қил дея олмасди. Онасининг эзилишига сабр қилишни тавсия этиш на унга ярашарди, на Ориф бунга сабр қила оларди. Бу аслида сабр эмас, зулмдан кўз юмиш бўлар эди. Шундай зулмки, эзилган онаси, эзган хотини. Шу билан бирга уни яхшилик билан тўғри йўлга солишга ҳаракат қилишини, насихатлар, яхши гаплар билан ўғит беришини Орифга маслаҳат

берди.

Таскин беришга ҳаракат қилди. Охири бахайр бўлиши учун биргаликда дуо қилайлик, деди.

Оқшом бу воқеани эшитган Мунаввархоним жуда ранжиди. Орифдек яхши йигитнинг бошида шундай савдолар бор эканми деб йиғлади, кекса аёл кўрган зулм учун кўз ёш тўқди, қўлларини очиб дуо қилди.

Бу воқеадан сўнг уч кун ўтгач Ориф Мустафога бундан-да қайғулироқ хабарни етказди:

— Уч кунки онам нонуштага чиқмади. Мен ухляяпти деб ўйлаб ўйғотгани кўзим қиймасди.

Бугун тонгда яна турмагач кўнглимга шубҳа оралади. Ажабо, онам уйғоқ бўлса ҳам ёнимга чиқмаяптимикин, деб хонасига бордим, эшикни секингина тақиллатиб:

— Она, она, — деб чақирдим. Жавоб бўлмади. Яна эшикни тақиллатдим, чақирдим, яна жавоб бўлмади. Учинчи марта тақиллатмоқчи эдим, хонамизнинг эшиги очилди, хотиним:

— Онанг у ерда эмас, — деди. Ҳайрон бўлдим:

— Қаерда бўлмаса? — дедим ва хона эшигини очдим. Ҳақиқатдан ҳам ҳеч ким йўқ эди. Ётоқ олиб ташланган, уй бошқача жиҳозланган эди. Ҳеч нарсани англай олмадим. Хотинимга қараб:

— Онам қаерда? Нега бу ер бундай жиҳозланган? — дедим. Хотиним ўта хотиржам овозда:

— Бу ерни меҳмонхона қилдим. Уни бемалолроқ ерга кўчирдим. Ўзига жуда муносиб жойга.

Бу гапларни шу қадар сокин, хотиржам гапирар эдики, ҳайрон қоласан. Гўёки, уйдаги бир стулнинг ўрнини алмаштирганини айтаётгандек бефарқ эди. Уйда онам учун бу хонадан қулайроқ жой йўқ эди. Учинчиси ўтирадиган хонамиз эди.

— Қаерда?

— Юринг, — деб қўлимдан тутди. Шунда миямда чакмоқ чакқандек бўлди. Сўз билан таърифлаб бўлмас изтироб туйдим. Мени нарвон томон бошламоқца эди. Нарвон билан чиқиладиган ягона жой чордоқ эди. Сабр косам тўлган эди. Шўрлик онаизоримни кўриш учун тишимни тишимга босдим, чидадим. Нарвонга тирмашдим:

— Шу ердами?

— Ҳа, дегандек бошини қимирлатди.

— Қачон кўчирдинг?

— Идишини алоҳида қилган кунимиз ўрнини ҳам кўчирган эдим.

Ортиқ кута олмадим. Тезда нарвондан кўтарилиб, эшикни очдим. Чанг ва мағорли ҳаво димоғимга урилди. Кўзларим кўниккунча кута олмадим.

— Она, она, деб чақирдим. Кўрпанинг остидан овоз келди:

— Нима дейсан, болам?

Онамнинг овози эди. Ичкарига юрдим. Кўрган манзарам шундай эди: онам ўринда, устига кўрпани тортган, орқасини эшикка ўгириб ўтирар эди. Кўрпа-тўшак зўрға сиғадиган жой наридан-бери тозаланган, синган ашқол-дашқоллар бир томонга суриб қўйилган, атрофи чанглигидан оёқ босиб бўлмайдиган ҳолга келган бу ифлос ер онам учун ётоқхона, хотинимнинг таъбири билан айтганда, муносиб хона бўлган эди.

Турганида бошини эгмаса шифтга тегар, йиллар бўйи йиғилган чанг ва моғордан бошқа фазилати бўлмаган чордоқ эди онамга лойиқ кўрилган жой. Кўзларимдан қўйилган ёшларни артиб:

— Она, бу ерда нима қиляяпсиз? Қани, пастга тушайлик, — дедим. Бошини ҳам бурмасдан:

— Сизлар пастда яшайверинглар. Бу ерда бемалолроқман, менга шу ер қулай, — деди. Овози синиқ эди.

— Нега менга айтмадингиз, она? "Менга шу ерда ёт деяпти", деб нега айтмадингиз?

— Нега айтай, ўғлим. Ўзинг: "Мен айтсам яхши бўлмайди. Сен айт, онам овқатини алоҳида есин, пастда ҳам ётмасин. Менинг хабарим йўқдек чиқаверсин. Меҳмон келганда сиқилишиб қоламиз. Мен айтсам хафа бўлади", дебсан-ку, — деди.

Кейин чуқур хўрсиниб:

— Шунақа, ўғлим, — деди. — Бир пайтлар жажжигина гўдак бўлганинг, мени тонг саҳаргача ухлатмаганларинг, юзингга бирорта пашша қўнамасин деб соатлаб қўриганларимни билмаганлигинг учун шундай қилсанг ранжимаيمان. Шу ёшга келгунингча бир оғиз ёмон сўз айтдимми? Сени ўртоқларингдан уяладиган ахлоқ билан улғайтирдимми? Ёки жомеларда домлалар онангизни шу куйга солинг, деб насиҳат берадимми?

Қўлини кўтариб кўз ёшларини артди ва давом этди:

— Нима қилай. Мадомики, ўғлим мени кўришни истамас экан, мен ўғлимга ортиқча юк бўлаётган эканман, бунинг ҳаад чораси топилар; Икки-уч кундан сўнг Аллоҳ ўлим юборар, хорзор бўлмасман деб чидайман. Сен ишингга боравер, ўғлим. Яхши бор. Аллоҳ ишингни ўнгласин. Сени икки дунёда уялтирмасин. Эртанг бугунингдан яхши бўлсин. Фақат оқшомда менга бир лампа олиб кел. Тунда қоронғу бўлади, атрофни кўра олмаяпман.

Онамнинг бу сўзларини эшитиб қандай аҳволга тушганимни тасаввур қила олмайсан. Мен ҳам таърифлаб бера олмайман.

— Туринг, она, сизнинг бу ерга кўчганингиздан хабарим йўқ. Мен унга кўрсатиб қўяман, туринг, — дедим.

— Турмайман, ўғлим. Бор ишингга боравер. Сизлар пастда бахтли бўлсангиз, мен учун бу ерда яшаш — саройларда яшашдан афзалдир. Сен саодат ичида яшасанг, мен учун энг катта саодат шудир.

Пастга қараб бақирдим:

— Сароб!

Мени юқорига чиқариб, ўзи пастга тушган эди.

— Ҳа, Ориф!

— Бу ёққа кел! Сароб келди.

— Менга қара, — дедим. — Разиллик устига разиллик қилаяпсан. Мен қачон сенга "онам шу ерда ётсин" дедим?

Хотинимнинг авзойи бирданига ўзгарди:

— Нима қилайлик Ориф? Менга меҳмонхона керак. Ҳайҳотдай хонани қайнонагинам эгаллаган, мен меҳмонлар қаршисида хижолатдаман. Буидай нарсаларга ортиқча эътибор бериш ярамайди. "Ўғлингиз шуни истайди", деб хато қилдимми? Ёки кемшик бир кампирни деб мени ранжитасанми? Ўшанда айтмаган бўлсанг, энди айт.

Кейин онамга юзланди:

— Мана, ўғлингнинг ўзи айтаяпти. Мендан айб қидирма. Бундан кейин сенинг жойинг шу ерда. Овқатингни ҳам шу ерда ейсан.

Менга қараб:

— Тўғрими, Ориф, гапирсанг-чи? — деди.

Миямга қон қуйилган эди. Шаллақиликнинг, одобсизликнинг бу даражасини ҳеч ким кўрган эмас. Шиддат билан ҳайқирдим.

— Тезда тўшакни йиғиштир. Онамни ўз қўлинг билан хонасига жойлаштир, — деб буюрдим. Мени эшитмади ҳам:

— Нега тушар экан? Менинг уйимда қолишга қайнонамнинг нима ҳаққи бор? Чордоқнинг нимаси бўлмас экан? — деб бақирди.

Онамга тегишли уйга келган келиннинг уни чордоқда яшашга мажбур қилиши ақлга сиғмасди.

— Кўрсатиб қўяман сенга, тез тўшакни йиғиштир, — деб у томон юрдим.

— Мен кўтара олмайман. Ким келтирган бўлса ўша кўтарсин. Мен бу ерда қайнонага чўри эмасман. Асранди хизматкор ҳам эмасман, — деб жавоб берди.

Демак, шўрлик онаизорим ўз уйида шундай ҳақоратланиш устига кўрпа-тўшакни олиб

чиқишга ҳам мажбур қилинган. Ортиқ тоқат қилолмадим. Хотинимга ташландим, уч-тўрт шапалоқ туширдим. Нима қилаётганимни билмас эдим. Онамнинг қўлимдан ушлаши билан ўзимга келдим.

— Кўй, ўғлим. Мени яхши кўрсанг, бас қил. Худо ҳаққи, бас қил, — дерди.

Тўхтадим. Кейин тўшакни олдим ва пастга туширдим. Хонасига ёйдим.

— Озгина ҳурматсизлик қилса менга айтинг, — дедим. Уйдан чиқдим. Қайнотамни қидириб топдим, воқеани айтиб бердим. Охирида:

— Сизнинг онангизга шундай қилишса нима қилган бўлардингиз? — деб сўрадим.

— Аввало яхшилаб дўппослардим деди. Мен ҳам шундай қилганимни айтдим.

— Кўлинг дард кўрмасин, яхши қилибсан, ўғлим, — деди. Сўнгра:

— Сен туш пайтида уйда бўл. Мен жомедан чиқишим билан сизларникига бораман. Бу ишни шундай қолдириб бўлмайди, — деди. Қайнотам тушдан сўнг етиб келди. Бироз суҳбатлашдик. Кейин менга:

— Рухсат берсанг, Сароб билан хонангизда гаплашсам, деб ўрнидан турди.

Сароб қовоқ-тумшугини осиб унинг ортидан эргашди. Ярим соатча гаплашдилар ва қайтиб келдилар. Қайнотам менга: "Масала ҳал", — дегач, қизига:

— Такрор айтаман, қизим. Инсон яхшилик қилган пайтида инсондир. Сендан бу уйда инсон бўлишингни кутаман. Сен бу инсоний ҳаракатни бажаришга, катталарни ҳурмат қилишга, эрингга итоат этишга мажбурсан. Қиласан. Яхшилик билан қилмасанг, қандай йўл тутишимни жуда яхши биласан. Сен бугун қайнонангга ёмонлик қилсанг, эртага сенинг бошинга ундан ёмони келади. Келмаганда ҳам эртага Аллоҳ сендан буларнинг ҳисобини бирма-бир сўрайди. Сен бу ерда яхши яшасанг, менинг кўнглим кўтарилади, хурсанд бўламан. Бизнинг уйимизга келган келин сенинг қилгаширингни онангга қайтаришни истасанг сен ҳам давом эттиравер. Лекин шуни унутмаки, қизимнинг боши мажақланса ҳам қайнонасининг дили оғришига рози бўлолмайман. Бундан кейин шунга кўра иш тут.

Қайнотам шундан сўнг қизига:

— Олдимга туш, онангнинг кўлини ўпиб узр сўраб, ярашасан, — деди.

Турдик. Биргалиқда онамнинг хонасига кирдик. Кўлини ўпди. Қайнотам қизининг ишларидан ҳижолатда эканини, бундан кейин бундай одобсизлик қилмаслигига кафил эканлигани, қизининг отасини уялтирмаслигини айтди, рухсат сўраб хонадан чиқди.

Ориф:

— Мана оғайни, бу иккинчи воқеа. Турмуш қурганимизга ўн саккиз кун бўлди. Кўрайликчи, отасининг бу танбех, насиҳатлари кор қилармикин, — дея сўзини тугатди.

Оқшом чўкаётганди. Улар ўринларидан турдилар ва йўл бўйлаб пастга туша бошладилар.

Х

Рамазон ойининг илк куни, Абдуллоҳ икки ойлик бўлган эди. Мунаввархоним бу икки ой ичида енг шимариб ишга шўнғиди, таъбир жоиз бўлса, уйнинг келинига айланди. Аслида Аминанинг ой-куни яқинлаша бошлагач, ишларни биргалиқда бажаришар, ҳатто баъзи кунлар:

— Бўлди, Амина, сен бугун бироз дам ол, уриниб қолма, — деб бирор ишни бажаргани кўймас, унинг:

— Она, ҳамма иш сизга қоладими? — деган сўзларига эътибор бермас:

— Сен бугун қайнонасан.. Қайноналар иш қилмайдилар. Сен ўтир, «Қуръон» ўқи, ўтирган жойингда қиладиган ишинг бўлса қил, — деб ўтқазиб кўярди.

Бола туғилганидан сўнг тунлари ухлай олмаган Амина Мунаввархонимнинг шарофати билан кундузи ухлаб олар эди. Уйдаги ишларни бирга битиришгач:

— Амина, навбатни менга бер. Сен кечалари ухлалмаяпсан, — деб Абдуллоҳнинг бешиги

ёнига ўтирар, гул юзли набирасининг бешигини Аллоҳ, Аллоҳ деб тебратар эди. Бу орада Амина тунги б, едорлик ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилар эди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, Мунаввархонимнинг бу инсоний ҳаракатлари, Аминани келин эмас, қиз ўрнида кўришлари, доимо тушунишга ҳаракат қилишлари Аминани асло талтайтирмади. Унинг бу эзгулигидан ёмонлик йўлида фойдаланишни хаёлига ҳам келтирмади. Ҳамма ҳам шундай йўл тутадими? Кўрган яхшилитага яхшилик билан жавоб қайтарадими? Ёҳуд ҳар бир келин қайнонаси билан яхши муомала кўрса, қайнонаси унга ўз онасидек мунбсабатда бўлса, буни кадрлаб, онасига кўрсатадиган ҳурматни қайнонасига ҳам кўрсата оладими? Ҳамма келинлар шундай бўлади, дея олмаймиз. Яхши, осуда ҳаёт эмас, нақадар фойдали эканин минглаб қизлар идрок этса, минглаб оила ҳузур-ҳаловат топади. Амина она шундай қизлардан бири.

Агарда Амина Мунаввархонимдек эмас, унинг нақ акси бўлган қайнона қўлига тушса нима қилган бўларди? Унга ҳам Мунаввархонимга қилган хонимлигини, олижаноблигини кўрсатиб, бугунги Амина бўла олармиди? Бунга жавоб бериш мушкул. Унда ҳар бир қизни борган ерини гулзорга айлантирган Мунаввар деб тасаввур қилиш керак. Қизлигида, келинлигида, қайноналигида, ҳар ҳолида гуллар каби дилтортар, зилол сувдек тиниқ, ўн тўрт кунлик ойдек сокин ва мағрур Мунаввар... Ёшлиги кексалигидан гўзал, кексалиги ёшлигидан нуроний бутун ҳаёти одоб пардаси билан ўралган, ҳар бир ҳаракати самимият билан йўғрилган Мунаввар... Ҳар бир қиз шундай бўла оладими? Ҳаракат қилса, бўла олади. Амина ҳам шундай аёл бўлиши учун қайнонаси билан ўрнак олади.

Мунаввархоним Рамазон ойида саҳарликни Аминани турғизмасдан ўзи тайёрлашга ҳаракат қилади. Улардан бир соат аввал турар, қўли иш билан, қалби Робби билан банд ҳолда егулик ҳозирлар, шу топда сон-саноксиз мусулмонларнинг Яратганга ибодат ниятида ширин уйкусидан кечиб, турганлигини ўйлар эди. Оғиз ёнилишига қирқ-эллик дақиқа қолганда ўғли билан қизининг эшигини секингина тақиллатиб, уларни уйғотар, Аминанинг:

— Она, нега мени уйғотмадингиз? Бирга тайёрласак бўлмасмиди? — дейишига жавобан кулимсираб:

— Насиб бўлса, кейинги Рамазонда бирга турамиз, қизим, дер, бирга овқатланар эдилар. Кейин эса ҳар эрининг олдида биттадан «Куръони карим», Мустафо уларга эшитиладиган овоз ва улар кузата оладиган тезлик билан бомдод намозигача ўқийдилар, азон айтилиши билан китоблар ҳурмат билан ёпилади, Мустафо бомдод номозини жомеъда ўқиш ниятида, ҳар қадамига савоб ёзилишини ўйлай-ўйлай йўлга чиқади, уйда эса ҳузур покда ҳурмат билан қўл қовуштириб турган икки аёл қолади. Гўёки инсоният боғида очилган атиргул ва унинг бағридан чиқиб очилмоққа чоғланган бир гунча...

Рамазон Амина учун умри давомида ўтказган барча рамазонлардан баракалироқ келди. Шу пайтгача тонгдан оқшомгача оч юришдан иборат бўлган рўзанинг моҳиятини онасида кўрган ўрнаклар ёрдамида англади. Бир куни Абдуллоҳни ҳеч овутолмади, унга бақиринишга мажбур бўлди.

— Қизим, бола бақирини қайдан тушунсин? Бизга айтолмаётган бир дарди бордир, — деган онасига:

— Она, рўза оғиз инсон асабийлашади. Қаранг ҳеч тинмаяпти, — деб жавоб берди.

Мунаввархоним вазмин оҳангда:

— Амина, рўза асабийлашиш учун эмас, асабларга ҳоким бўлиш учун тутилиши керак. Инсон рўзадор бўлган пайтида тонгдан оқшомгача намоз ўқиётгандек, ўзини ибодатда деб билиши керак, — деди.

Қайнонаси тўғри гапираётган эди. Чунки ўзи ҳам ҳар доимгиданда сокин, мулоҳазали эди рамазонда...

Бир оқшом Мустафо қўлида тарвуз билан ичкарига кирди. Онам чанқагандир, ифторликда муздай тарвуз едирай, дуосини олай деб сотиб олган эди. Лекин тарвузни сўйганида ҳафсаласи

пир бўлди. Тарвуз хом чикди. Юраги сиқилди. Ҳам пул бекорга сарфланган, ҳам онасининг кўнглини ололмаган эди. Дардини онасига айтганида Мунаввархоним:

— Хафа бўлма, ўғлим, Аллоҳ сендан рози бўлсин. Мени хурсанд қилай деб олдинг-ку, шунинг ўзи етарли. Мен хурсандман, — деб таскин берди.

— Аммо пул ҳам бекорга кетди, она.

— Бунда ҳам бир хайр бордир, ўғлим.

— Бунда қандай хайр бўлиши мумкин? Бекордан-бекорга пул кетиши хайрми?

— Ҳозир сен истасанг, ёки мен, Мустафо, менга яна битта тарвуз келтир десам бориб олишга пулинг етади, тўғрими?

— Худога шукр, она, етади.

— Ҳолбуки окшомгача ҳаракат қилиб, уриниб, бор-йўқ топганини кундалик егуликларга еткиза олмайдиган қанчадан-қанча одамлар бор, агар бу тарвузни улар олганларида бориб бошқасини ололмас эдилар. Ҳеч бўлмаса, кўлида беш тангаси бўлмаган фақирга дуч келмасдан сенга келганига шукр қил. Ўзи фақир ва хаста бир кишиси ҳам бўлса, нима қиларди у шўрлик?

Мустафо бошини эгди ва олдин айтган сўзларидан хижолат чекди.

* * *

Бу уйда Аминанинг диний, ахлоқий билимлари ҳам ортмоқда эди. Чунки жума ва якшанба окшомлари Мунаввар хоним Мустафодан:

— Ўғлим, бугун имом жомеъда нималар деди? Эсингда қолганларини гапир, биз ҳам бирон нарса ўрганайлик, — дер, Мустафо хотирасида қолганларини айтиб берар эди. Ҳатто шу важдан айтилганларни жон қулоғи билан тинглар, уйда эшитганларини англатар, шу тариқа Мунаввархонимнинг ҳам Аминанинг ҳам диний ва ахлоқий билимлари ортар эди. Мунаввархоним эшитиш билан қаноатланмас, буларни қандай амалга ошириш ҳақида узоқ-узоқ ўйлар эди. Аввал айтганимиздек, унинг инсоний тутумларида энг буюк ҳисса тушунчаларига оид эди. Кўрганларини бир воқеа-да, демасдан ахлоқий жиҳатдан баҳоларди.

Чўрумда Арафа кунлари қабристонлар зиёрат қилинади. Ўтганлар руҳига фотиҳа ўқилади. Ўша кунни эрта тонгдан то кечгача сон-саноксиз эркак-аёл қабристонга келиб-кетади. Мақсад ибрат олиш бўлгани ҳолда мақсадга эришиш имконсиз бўлади.

Мунаввархоним Мустафога Арафадан бир кун олдин:

— Ўғлим, бугун қабристонга бориб, ўтганлар руҳига фотиҳа ўқийлик. Аср намозидан чиққач, келиб бизни олиб бор.

Мустафо:

— Хўп бўлади, она, худо хоҳласа, — деб жавоб берди. Кейин эсига тушиб қолгандек сўради:

— Арафа эртага-ку, эртага борсак-чи?

— Эртага ҳамма боради, ўғлим. Одам тўлиб кетади. Бемалол зиёрат қилиб бўлмайди. Биз бугун борайлик.

— Бўпти, она. Нима десангиз шу.

Мустафо тайинланган вақтда келди. Мунаввархоним ва Амина ҳозир эдилар. Абдуллоҳга кўшни аёл қараб турадиган бўлди. Биргаликда йўлга чиқдилар. Мунаввархоним Мустафони тўхтатди. Секин шивирлади:

— Шу ерда ўқийлик, кўп ичкари кирмайлик.

Мустафо овозини чиқармади. Девор тагига ўтириб ўқий бошладилар. Бир дақиқадан сўнг кўзлар юмилган, кўнгилар гўёки дунёдан узилган эди. Қаршиларида тупроқ ва тошдан иборат бир уюм бор эдики, кечагина ҳаёт бўлган инсонларни ифода этар эди. Бу ерда не-не мард йигитлар, қаҳрамонлар дафн қилинган эдилар. Ораларида фазилатдан бошқа нарсадан қўл тортгаи, яхшиликдан бошқа йўлга бирон одим отмаган хурматли инсонлар бор эди. Яна булар

орасида умрнни ёмонлик йўлида сарфлаган, бирор кишига нафи тегмаган кишилар ҳам бор. Дунё тегирмони уларни шундай янчган эдики, ҳар иккаласидан ҳам олдин яшаганликларига ягона гувоҳ бўлгап чиригаи суяклардаи бошқа ном-нишон қолмагандир.

Зиёратчилар фотиҳаларини ўқир эканлар, кўзлари ўнгида ачипарли манзара жонланган эди. Она сутига тўймаган, ҳатто она юзини кўрмаган гўдаклар, дунёдан, дунёдаги ҳамма нарсадан тўйгап, ягона истаги ўлим бўлганлар хаёлларига келди. Келинлар либосида дунёга видо айтган қизлар, бир дақиқа яшаши учун хазиначилар сарф этилган нозанин вужудлар, етим-есирларини оч-яланғоч қолдириб келгап багри куйик оталар, оналар қаршиларнда намоён бўладилар. Бир сўз билан дунёга ҳукмини ўтказгап султонларнинг эгнига кийгани ямоқ кўплиги ҳам бўлмаган фақирлар билан айни ҳолдаги хазин аҳволи кўз олдиларига келди. Золим ва мазлум, олим ва жоҳил, султон ва қул бу ерда ёнма-ён ётар эди. Дунё бозоридан бир кафан олиб келган, икки йўқлик орасидаги ўткинчи борлиққа ишониб, мағрур юрганларнинг юрти эди бу ер.

Бу ерда бир хид бор эди. Ҳеч нарсада мавжуд бўлмаган хид. Бу хидки; Роббига қул бўлиб яшаган, гулзорга кираётгандек қабрга кирган, нега қуллик йўлида яна бир одим ота олмадим деб пушаймон бўлганлар билан, охиратни хаёлига ҳам келтирмасдан охират оламига кўчган, ҳақиқат олами кечгач надоматдан ғамга ботганларнинг тупроғидан қориштирилган хид. Бу тупроқда яхши яшаган хайрли инсонларнинг гуллардан хушбўйроқ, мушқу анбардан ҳам муаттарроқ хид билан ёмонликдан бошқа нарсани билмаганларнинг жирканч хидлариинг бирлашишидан ҳосил бўлган ғалати хид бор эди. Бу ерда ҳозирдаёқ жаннат ҳаётини яшаётган, дунёнинг турли лаззатларини кўпдан унутган, қабрида маънавий салтанат ҳукм сурган толеи баланд саодат аҳли, мўминлар бор. Яна бу ерда чеккан азоблари зўридан ҳайқирғи фалакка қадар чиққан саси дунёни тўлдиргучи неча гуноҳкорлар борки, кўрганлар уларни уйқудалар деб ўйлайдилар.

Ҳар дақиқада ўтган-қайтгандан фотиҳа умид қилиб денгизга тушган ночор кишидек мадад кутган бу жамоат ўқилган фотиҳалар ва қилинган дуолардан сўнг Мунаввархоним кўзларини артди ва Мустафога:

— Кетайлик энди, — дегандек қаради.

Мустафо ўрнидан турди. У олдинда, икки аёл орқада, секин-аста қабристонни тарк этдилар. Оғир қадамлар билан уйга томон юрдилар. Уйдан чиққанларига эндигина кирқ беш дақиқа бўлган эди. Абдуллоҳ бешиқда тинчгина ухламоқда эди.

* * *

Байрам ҳеч бир келин билан қайнонани Мунаввархоним билан Аминанинг ўртасидаги самимият даражасида яқинлаштирмаган. Мустафо ҳайит намозини ўқиб жомеъдан қайтгач, Аллоҳ берган неъматни, қуллик вазиғамизни бажаришда қувват бўлсин деган ният ва дуо билан еган оила дастурхонидан тургач, одатга кўра бир-бирларни кутладилар. Мунаввархонимнинг қўлини эҳтиром билан ўпган Амина, сўнг бир-бирини қучоқлаган бу икки аёлни, аслида қайнона-келин эканликлари ҳеч кимнинг, ҳатто Мустафонинг ҳам хаёлига келмайди.

Табриклагани келган бир-икки қариндош билан дийдорлашгандан сўнг Мунаввархоним Мустафога:

— Мустафо, сен энди Юсуф афандиникига бор. Қўлини ўп. Саломимни етказ. Байрам билан кутла. Ў ерда Аминаларникига ўт, кечқурун боришимизни айт. Ундан кейин истаган жойингга бор, — деб, жўнатди. Уйда байрам шуқуҳи ичра икки аёл ва уйнинг қувончи Абдуллоҳ қолди.

Асрдан сўнгги сарин шабада шохларни секин-секин қимирлатар экан, Абдуллоҳ уйқудан уйғониб, кўзларини очди. Эшик тақиллади, Али келганди. Ёши улуғларни зиёрат қилган, дуоларини олган, қариндошларга онаси ва янгасининг саломларини етказган, жажжи Абдуллоҳнинг соғлиги ҳақда хабар берган эди.

— Она, бугун яхшигина чарчадим, — дер экан, онасининг унинг бошини силаган қўлидан ушлади, такрор-такрор ўпди. Шу орада уларга қараб турган Аминанинг кўзлари унинг бўйнидаги куйишдан қолган изларга тушди. Изтиробли хотира жонланди. Янгасига нисбатан ёмонлик ҳис қилмасин деб бутун айбни ўз бўйнига олган, буни бугунгача бирор кишига сездирмаган фазилат обидаси бўлган онанинг чизган манзараси бир лаҳзада кўз ўнгига келди. Бу воқеадан сўнг бир ҳафта-юз тубан ётган, тез-тез инграган бу боланинг ўша пайтдаги ҳолини ўйлади...

— Она, эшик тақиллади.

Али шундай дея эшикка югурди. Мустафо келган эди.

— Она, борган жойларимда саломингизни етказдим. Аминаларникига ҳам кирдим. "Кечки овқатда, албатта кутамиз", — дедилар. Нима дейсиз?

Мунаввархоним:

— Жуда ҳам яхши, таклиф этишаётган экан, бориш керак. Амина, Абдуллоҳни кийинтир, йўлга чиқайлик.

Ўн беш дақиқадан сўнг, қуёш ботишга ҳозирланар экан, Абдуллоҳ оғзида сўрғич, бобосининг қўлини ўпиш учун бувиси қучоғида йўлга чиққан эди.

Чўрум шаҳри, 28.8.1969. Жума.